

Hazine-i Evrak

ARŞİV VE TARİH ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF ARCHIVAL AND HISTORICAL RESEARCHES

4

Hazine-i Evrak

ARŞİV VE TARİH ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF ARCHIVAL AND HISTORICAL RESEARCHES

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı yayınıdır.
Her türlü yayın hakkı saklıdır.

*Published by Presidency of the Republic of Türkiye Directorate of State Archives.
All Rights Reserved.*

İstanbul 2022

Hazine-i Evrak

Cilt: 4, Sayı: 4, 2022

ISSN 2687-6515 / e-ISSN 2687-6019

Sahibi / Owner

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı adına
On Behalf of Presidency of the Republic of Türkiye Directorate of State Archives
Prof. Dr. Uğur ÜNAL

Yayın Yönetmenleri / Editorial Directors

Doç. Dr. **Muhammet Ahmet TOKDEMİR**
Cevat EKİCİ

Yazı İşleri Müdürü/ Editor in Chief

Ahmet ÖZKILINÇ

Editör / Editor

Mesut DEMİR

Editör Kurulu / Board of Editors

Mesut DEMİR
Mehmet Selim TEMEL
Kemal GURULKAN
Hasan ER
Yiğit Ali TEPE

Yayın Kurulu / Publishing Board

Prof. Dr. **Uğur ÜNAL** (Devlet Arşivleri Başkanlığı)
Prof. Dr. **Güray KIRPIK** (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. **Ali Fuat ÖRENÇ** (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. **Fatih RUKANCI** (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. **Muhammet Ahmet TOKDEMİR** (Devlet Arşivleri Başkanlığı)

Bilim ve Danışma Kurulu / Science and Advisory Board

Prof. Dr. **Mahmut AK** (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. **Dündar Ali KILIÇ** (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. **Faisal AL-KANDERİ** (Kuveyt Üniversitesi)
Prof. Dr. **Hakan ANAMERİÇ** (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. **Evangelia BALTA** (Yunanistan)
Prof. Dr. **Kemal BEYDİLLİ** (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. **Arif BİLGİN** (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. **İdris BOSTAN** (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. **Hüseyin ÇINAR** (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. **Niyazi ÇİÇEK** (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. **Yasemin DEMİRCAN** (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. **Feridun M. EMECEN** (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. **Çağrı ERHAN** (Altınbaş Üniversitesi)
Prof. Dr. **Suraiya FAROQHİ** (İbn Haldun Üniversitesi)
Prof. Dr. **Pal FODOR** (Macar Araştırmaları Merkezi / Macaristan)
Prof. Dr. **Muhammed HARB** (İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi)
Prof. Dr. **Necdet HAYTA** (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. **Mehmet İPŞİRLİ** (İstanbul Medipol Üniversitesi)
Prof. Dr. **Taha Niyazi KARACA** (Yozgat Bozok Üniversitesi)
Prof. Dr. **Recep KARACAKAYA** (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Prof. Dr. **Osman KÖSE** (Polis Akademisi)
Prof. Dr. **Yılmaz KURT** (Ankara Üniversitesi / Emekli)
Prof. Dr. **Kemalettin KUZUCU** (Marmara Üniversitesi)

Prof. Dr. **Özgür KÜLCÜ** (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. **Muhittin MACİT** (Yazma Eserler Kurumu)
Prof. Dr. **Zekai METE** (Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. **Şahin MUSTAFAYEV** (Azerbaycan Milli İlimler Akademisi)
Prof. Dr. **İlber ORTAYLI** (MEF Üniversitesi)
Prof. Dr. **Mehmet ÖZ** (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. **Abdülkadir ÖZCAN** (Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi)
Prof. Dr. **Neşe ÖZDEN** (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. **Fikret SARİCAOĞLU** (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. **Yusuf SARINAY** (TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi)
Prof. Dr. **İlhan ŞAHİN** (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. **Hale ŞIVGIN** (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. **Fahrettin TIZLAK** (Akdeniz Üniversitesi)
Prof. Dr. **Erkan TURAL** (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. **Refik TURAN** (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. **İsmail TÜRKÖĞLU** (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Prof. Dr. **Selma YEL** (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. **Gültekin YILDIZ** (Milli Savunma Üniversitesi)
Doç. Dr. **Togay Seçkin BİRBUDAK** (Gazi Üniversitesi)
Doç. Dr. **Celil BOZKURT** (Düzce Üniversitesi)
Doç. Dr. **Ersin KIRCA** (Kocaeli Üniversitesi)
Doç. Dr. **Hasan IŞIK** (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Doç. Dr. **Halil ÖZŞAVLI** (Şanlıurfa Milletvekili)
Doç. Dr. **Bahattin YALÇINKAYA** (Marmara Üniversitesi)
Dr. **Muhammed AKDOĞAN** (İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi)
Dr. **Nil BAYDAR** (Yazma Eserler Kurumu)
Dr. **Ersin DURMUŞ** (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)
Dr. **Mehmet KORKMAZ** (Milli Savunma Üniversitesi)
Dr. **Fuad AL-ŞAMI** (Yemen Milli Arşivi)
Dr. **Yasin YILDIZ** (Milli Saraylar Başkanlığı)
Murat BARDAKÇI (Cumhurbaşkanlığı Kültür Politikaları Kurulu)
Alparslan BAŞAR (Devlet Arşivleri Başkanlığı)
Sebahattin BAYRAM (Devlet Arşivleri Başkanlığı)
Nurullah İŞLER (Devlet Arşivleri Başkanlığı)
Serkan MENTEŞ (Cumhurbaşkanlığı Bilgi ve Belge Yönetimi Başkanlığı)
Muhammet SAFİ (Cumhurbaşkanlığı Arşiv Daire Başkanı)
Ahmet ŞAHİN (Devlet Arşivleri Başkanlığı)
Mehmet TAŞTAN (Devlet Arşivleri Başkanlığı)
Engin YÜRÜR (Büyükelçi-Dışişleri Bakanlığı Andlaşmalar Genel Müdürü)

Hakemler / Referees

Prof. Dr. **Ayhan CEYLAN** (İstanbul Ticaret Üniversitesi)
Prof. Dr. **Recep KARACAKAYA** (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Prof. Dr. **Gülten SARIYILDIZ** (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. **Bekir GÖKPINAR** (Onyediy Eylül Bandırma Üniversitesi)
Doç. Dr. **Nevzat SAĞLAM** (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Dr. **Bilal ALTAN** (Şırnak Üniversitesi)
Dr. **Aydın ÇAKMAK** (İstanbul Üniversitesi)
Dr. **Alaattin DOLU** (Kastamonu Üniversitesi)
Dr. **Serkan ERDAL** (Atatürk Üniversitesi)
Dr. **Mehmet KORKMAZ** (Milli Savunma Üniversitesi)
Dr. **Osman TAŞKIN** (7 Aralık Kilis Üniversitesi)
Dr. **Harun TUNCER** (İstanbul Üniversitesi)

Grafik Tasarım / Graphic Design Muhammed Nur ANBARLI / Vahdettin ATIK

Kapak: BOA, TŞH. 1406, Sultan Abdülmecid Tuğrası (1264)

Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları yılda bir kez yayımlanan ulusal hakemli bir dergidir. Dergide, yer alan makalelerin ilmî ve fikrî sorumluluğu yazarlarına aittir.

Hazine-i Evrak Journal of Archive and Historical Researches is a refereed journal published once a year. The scientific and intellectual responsibility of the articles in the journal belongs to the authors.

İletişim / Contact

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Osmanlı Arşivi Külliyesi
İmrahor Caddesi, Sadabad Mevkii, No: 33 Kâğıthane, İstanbul
Tel: 0 212 314 9423

dergi.hazineievrak@devletarsivleri.gov.tr
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/hed>

Dizinler / Indexes

Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi TÜBİTAK ULAKBİM Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanı'nda dizinlenmektedir.

İçindekiler / Table of Contents

vii

Sunuş / Foreword

ix

Editör'den / From the Editor

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

3

Mehmet Erdoğan

Cumhuriyet Dönemi'nde Osmanlı Hariciyesine Ait Hazine-i Evrak

The State Archives of the Ministry of Foreign Affairs of the Ottoman Empire in the Republic of Türkiye

27

Mustafa Öksüz

XVI. Asır Kudüs Sancağında Hakkârililere Ait Vakıflar

Charitable Foundations of Hakkarians in the Sanjak of Jerusalem in the Sixteenth Century

53

İlhan Gök

III. Murad'ın Devlet Adamlarından Kara Üveys Paşa'nın Hayatı ve Muhallefatı (1591)

The Life and Inheritance of Kara Üveys Pasha, One of the Statesmen of Murad III (1591)

83

Nagehan Elemana - Halil Elemana

İttihat ve Terakki Dönemi Bir Esnaf Cemiyeti: Nakkaş, Kalemkâr ve Sıvacı Esnafı Cemiyeti
Nizamnamesi

*An Association of Craftsmen in The Period of The Committee of Union and Progress: Wall-Painter, Muralist
and Plasterer Tradesmen Association Regulations*

113

Kasım Hızlı

Greenwich'te Bir Osmanlı Subayı: Ali Naci Kurtaran
An Ottoman Officer in Greenwich: Ali Naci Kurtaran

129

Mustafa Çakıcı

Osmanlı Devletinde Nikâh Muameleleri (1876-1922)
Marriage Proceedings in the Ottoman Empire (1876-1922)

ÇEVİRİ MAKALE / TRANSLATED ARTICLE

155

Hasan Öztürk

İnsandan Daha İnsan? Arşivde Yapay Zekâ
More Human than Human? Artificial Intelligence in the Archive

KİTÂBİYAT / BOOK REVIEWS

185

Yılmaz Kurt

Kaynaklarıyla Osmanlı Coğrafyası Yer Adları Sözlüğü
Ottoman Geography Glossary of Place Names with Sources

189

Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi Yayın İlkeleri
Hazine-i Evrak: Journal of Archive and Historical Researches Publication Guidelines

191

Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi Yazım Kuralları
Hazine-i Evrak: Journal of Archive and Historical Researches Writing Rules

Sunuş / Foreword

Prof. Dr. Uğur ÜNAL

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanı
Director of State Archives of the Presidency of the Republic of Türkiye

Devlet Arşivleri Başkanlığı olarak envanterimizde mevcut belgelerin muhafazası, bakımı, tasnifi, araştırmaya açılması ve ülkemiz arşiv malzemesinin bir merkezden idaresi gibi kanuni yükümlülüklerimizi yerine getirmek için büyük çaba sarf etmekteyiz.

Son yıllarda akademik camiada belgelere dayalı olarak yapılan ilmî çalışmaların her bakımdan gelişme ve artış gösterdiğini söylemek mümkündür. Bunda Devlet Arşivleri Başkanlığının faaliyetlerinin de katkısı olduğunu düşünmek bizleri hem sevindirmekte hem de bilim dünyasının bu kaynaklara ulaşımını kolaylaştırma vazifemizi ifa ederken teşvik edici bir unsur olmaktadır.

Bu cümleden olarak heyecan ve istekle hayata geçirdiğimiz faaliyetlerimizden birisi de yayın ve onun ayrılmaz bir parçası hâline gelen Dergimizdir. Kurumumuz tarafından 2019 yılında yayımlanmaya başlanan *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları* isimli Dergimiz, iştirak ve teveccühlerinize mazhar olarak elinizdeki bu sayısıyla birlikte 4. defa karşınıza çıkmış bulunuyor.

Bizim için bu faaliyet, hakemli bir dergi çıkarma ve sürdürülebilirliğini sağlama hususunda Arşiv İdaresi ile bilim dünyası iş birliğinin iyi bir örneği olmuştur. Siz kıymetli araştırmacılarımızın da alaka ve destekleriyle iki yıl gibi kısa bir zamanda zarfında TRDizin'de indekslenmeye başlanmıştır. Hedefimiz, başarının somut göstergesi olan ulusal ve uluslararası dizinlerde taranma keyfiyetini Dergimiz için de tam olarak hayata geçirerek onun belgelere dayalı bilimsel çalışmaların yayımlandığı yeni bir akademik mecra olmasını temin etmektir.

Bu sayımızda değişik konularda kaleme alınmış altı araştırma makalesi, arşivcilik alanında bir makale çevirisi ve bir kitap tanıtım yazısı yer almaktadır. Katkılarından dolayı yazarlarımıza, hakemlerimize ve yayın ekibimize içten teşekkürlerimi sunarım.

Editör'den / *From the Editor*

Mesut DEMİR

Editör Kurulu Adına
For the Editorial Board

Değerli okurlarımız,

İlk sayısını 2019 yılında yayımladığımız dergimiz, dijital ortamda ulusal düzeyde, bilimsel nitelikli tarama yapan ve Türkiye'de üretilen akademik bilgiye ulaşmada kolaylaştırıcı bir “dizin” olan TRDizin'de dizinlenmeye başlanmıştır. Bu sürecin en büyük paydaşı olan yazarlara, makaleleri özveri ile değerlendiren hakemlere ve süreci büyük bir gayret ile takip eden Editör Kuruluna teşekkür ederim. *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*'nin 4. sayısında 6 araştırma makalesi, 1 çeviri makale ve 1 kitap tanıtım yazısı bulunmaktadır.

Bu sayımızın ilk makalesi Mehmet ERDOĞAN'ın “*Cumhuriyet Dönemi'nde Osmanlı Hariciyesine Ait Hazine-i Evrak*” adlı yazısıdır. Bu makalede Dışişleri Bakanlığı Diplomatik Arşivini oluşturan 1860-1922 yılları arasında Osmanlı Hariciye evrakı ile bu evrakı muhafaza eden Hazine-i Evrak Müdürlüğü konu edilmiştir.

Mustafa ÖKSÜZ, “*XVI. Asır Kudüs Sancağı'nda Hakkârililere Ait Vakıflar*” isimli makalesinde Selâhaddin Eyyûbî'nin Kudüs'ü fethinden sonra bölgede vakıf kuran Hakkârilileri ve kurdukları vakıfları tahrir, kadı sicilleri ve vakıf defterleri üzerinden incelemiştir.

İlhan GÖK'ün “*III. Murad'ın Devlet Adamlarından Kara Üveys Paşa'nın Hayatı ve Muhallefatı (1591)*” isimli çalışmasında III. Murad döneminde defterdar, beylerbeyi ve vali gibi görevlere atanan Kara Üveys Paşa'nın hayatı ve muhallefatı incelenmiştir.

Nagehan ELEMANA ve Halil ELEMANA'nın “*İttihat ve Terakki Dönemi Bir Esnaf Cemiyeti: Nakkaş, Kalemkâr ve Sıvacı Esnafı Cemiyeti Nizamnamesi*” adlı makalesinde 1910 yılında İstanbul'da kurulan Nakkaş, Kalemkâr ve Sıvacı Esnafı Cemiyeti'nin kuruluş nizamnamesi değerlendirilmiştir.

Kasım HIZLI'nın “*Greenwich'te Bir Osmanlı Subayı: Ali Naci Kurtaran*” adlı makalesinde II. Abdülhamid döneminde İngiltere'ye firar ederek Greenwich'te Royal Naval College'de eğitim alan Ali Naci Kurtaran'nın biyografisi ele alınmıştır.

Mustafa ÇAKICI'nın “Osmanlı Devletinde Nikâh Muameleleri (1876-1923)” adlı makalesinde Osmanlı Devleti son döneminde nikâh hakkında çıkarılan kanun ve düzenlemeler örnekleriyle irdelenmiştir.

Gregory ROLAN ve diğer araştırmacılar tarafından ortak yazılan “*More Human than Human? Artificial Intelligence in the Archive*” adlı makale Hasan ÖZTÜRK tarafından Türkçeye çevrilmiş ve dergimizin çeviri bölümünde yer almıştır.

Yılmaz KURT, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı tarafından yayımlanan “*Kaynaklarıyla Osmanlı Coğrafyası Yer Adları Sözlüğü*” adlı kitabı Kitabiyât bölümümüz için değerlendirmiştir.

ARAŞTIRMA MAKALELERİ
RESEARCH ARTICLES

Cumhuriyet Dönemi'nde Osmanlı Hariciyesine Ait Hazine-i Evrak*

*The State Archives of the Ministry of Foreign Affairs of the Ottoman
Empire in the Republic of Türkiye*

MEHMET ERDOĞAN**

öz

1860-1922 tarihleri arası belgeleri içeren Osmanlı Hariciyesine ait İstanbul'daki Hazine-i Evrak 1923 Mart ayında Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti Hariciye Vekâletine bağlanmıştır. 1970'li yılların ikinci yarısında Bakanlık Merkez Arşivi oluşana kadar Bakanlığın ana arşivi konumunda olan Hazine-i Evrak 10.10.1984 tarih ve 3056 sayılı Kanununun 11. maddesi uyarınca 1986 yılında, içindeki Cumhuriyet Dönemi'ne ait evrakla birlikte, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğüne (DAGM) devredilmiştir. Hazine-i Evrak Müdürlüğü Bakanlığa bağlı bulunduğu 63 yıl boyunca “(Umum) Evrak Müdürlüğü” ve bu birimin ardılları olan birimlere bağlı olarak faaliyetlerini icra etmiştir. Hazine-i Evrak uzun yıllar Bakanlığın ana arşivi görevini ifa etmiş ve özellikle Cumhuriyetin ilk yıllarında evveliyat bakımından Bakanlık için vazgeçilmez bir başvuru kaynağı olmuştur. Hatta İstanbul Temsilciliğinin kapanmasıyla bir süre Bakanlığın İstanbul'daki her türlü işine bakan bir “Temsilcilik” gibi çalışmıştır. Bu çalışmada, Dışişleri Bakanlığı Diplomatik Arşivindeki konu ile ilgili tespit edilebilen belgelerden yararlanmak suretiyle, Hazine-i Evrakın Bakanlığa bağlı bulunduğu yıllardaki çalışmaları/faaliyetleri incelenmektedir.

Bu çalışmada ifade edilen görüşler yazara aittir ve T.C. Dışişleri Bakanlığının resmî görüş ve politikasını yansıtmamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hazine-i Evrak, Hariciye Vekâleti, Osmanlı Hariciyesi.

* Makale geliş tarihi: 13 Nisan 2022, kabul tarihi: 22 Eylül 2022, araştırma makalesi.

** Dışişleri Uzmanı, Dışişleri Bakanlığı, Diplomatik Arşiv Dairesi Başkanlığı (DİAD), Balgat/Çankaya/Ankara, mehmet.erdogan@mfa.gov.tr, ORCID İŞbu makalenin okunması, gözden geçirilmesi ve son hâlini almasında desteklerini esirgemeyen ANGM Büyükelçi Engin Yürür, DİAD Başkanı İstem Cırcıroğlu ve PRBY Elçi Yusuf Turan Çetiner'e, söz konusu çalışmanın yayımlanmasında gerekli kolaylığı sağlayan Stratejik Araştırmalar Merkezi Başkanlığına (STRM) teşekkürlerimi sunuyorum.

ABSTRACT

The State Archives (Hazine-i Evrak) of the Ministry of Foreign Affairs (MFA) of the Ottoman Empire in İstanbul which included documents from 1860-1922 period was incorporated into the MFA of the Grand National Assembly of Türkiye in March 1923. The State Archives which has been the main archive of the Ministry until its all archives in Ankara were brought together in the second half of the 1970s was transferred to the General Directorate of State Archives (DAGM) in 1986 in accordance with the 11th Article of the Law, No: 3056 dated 10.10.1984, including some documents belonging to the Republican period. The State Archives of the MFA carried out its activities under the name of General Documentation Directorate and under various different names for 63 years. The State Archives has been the main archive of the MFA for many years and was a valuable reference source for the MFA especially in the early years of the Republic. After the liaison unit of the MFA of the Republic of Türkiye in İstanbul ceased to exist in 1927, State Archives of the MFA functioned for a while as a “Representation Office” of the MFA which assumed its certain tasks. In this article, the activities of the State Archives in the years affiliated to the MFA were examined by making use of the documents on the subject in the Turkish Diplomatic Archives (TDA) of the MFA.

The views expressed in this study are those of the author and do not reflect the official view and policy of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Türkiye.

Keywords: Hazine-i Evrak/State Archives, Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Türkiye, Ministry of Foreign Affairs of the Ottoman Empire.

1. Giriş

OSMANLI Devleti'nde arşivcilik konuları modern anlamda 1840'lı yılların ortalarından itibaren ele alınmaya başlanmıştır. 1846 yılında Bâb-ı Âlî içinde “Hazine-i Evrak” adıyla Sadaret'e (Başbakanlık) bağlı ve modern tekniklere uygun bir arşiv binasının yapılmasına karar verilmiştir. Aynı yıl, Hazine-i Evrak işleri için Sadaret Mektupçusu es-Seyyid Hüseyin Muhsin Efendi müdür olarak tayin edilmiş, bu unvanı 1847 yılının başlarında “Hazine-i Evrak Nazırı” olarak değiştirilmiştir. 1854 senesi başında Muhsin Efendi'nin vefatı üzerine Mektubi Sadaret Muavini Nuri Bey Hazine-i Evrak müdür olarak tayin edilmiş ve Hazine-i Evrak Müdürlüğü Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar bu isimle kalmıştır.¹

Bir odasının Hariciye Nezareti evrakına ayrılması öngörülen Hazine-i Evrak binasının inşası 1848 yılında tamamlanmıştır. 1853 yılında Hariciye Nezaretine ait 1848 yılına kadar olan arşiv evrakı Sadaret'e bağlı Hazine-i Evrakta teslim edilmiştir. Tanzimat'tan hemen sonra kurulmuş olan Hazine-i Evrak sadece Bâb-ı Âlî evrakına mahsus olduğundan ilerleyen yıllarda Hariciye Nezaretinin bünyesinde kendine ait arşivi teşekkül etmiştir. 1914 yılına kadar durum böyle devam etmiş ve

¹ Uğurhan Demirbaş, v.dğr., *Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz (Osmanlı Dönemi) -I-*, (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 41, 2000), s. 11-12, 15, 62-63, 144; Bilal Şimşir, “Millî Arşiv Davamız Üzerine”, *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu*, (İstanbul: İstanbul Matbaası, Türk-Arap İlişkileri İncelemeleri Vakfı Yayınları 1, Mayıs 1985), s. 102; Türk Diplomatik Arşivi, TDA/GO315713/17460562, s. 4-5.

1914 yılında Bâb-ı Âlî (Başbakanlık) Hazine-i Evrakı ile Hariciye, Şura-yı Devlet ve Dahiliye Daireleri arşivlerinin birleştirilmesi için çalışmalara başlanmış, ancak söz konusu birleştirme çalışmaları savaş nedeniyle gerçekleştirilememiştir. 1915 yılında Bâb-ı Âlî ve Hariciye Hazine-i Evrak kalemleri idarelerinin “Bâb-ı Âlî Hazine-i Evrak Müdüriyet-i Umumiyesi” adı altında birleştirilmesine karar verilmiş, fakat 1916 yılı başlarında bu sistemde değişiklik yapılmış ve Sadaret, Şura-yı Devlet, Hariciye ve Dahiliye arşivlerinin tek çatı altında birleştirilmesi düşünülmüştür. Ancak savaş dolayısıyla bahsi geçen dört arşivin birleştirilmesi işi de akim kalmıştır.²

1912 yılında Hariciye Evrak Müdürlüğüne tayin edilen Hayreddin Nedim Bey [Göçen]³ Hariciye evrakının da içinde bulunduğu ve muhafaza koşulları iyi olmayan Hazine-i Evrak binasının temizliğini sağladıktan sonra Hariciyeye ait dosyaların bilimsel tasnifine başlamıştır. Bu çalışmalar neticesinde tarihî belgeler yok olmaktan kurtarılmış ve o dönemki Türkiye diplomasi tarihini aydınlatmaya yarar hâle getirilmiştir.⁴

Kurtuluş Savaşı'nı müteakip, 1 Mart 1923 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi İcra Vekilleri Heyeti Riyaseti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti bünyesinde Hazine-i Evrak yerine “Mahzen-i Evrak Mümeyyizliği” ihdas edilmiştir. Bu birimin esas görevi Hazine-i Evrakla birlikte mülga Sadaret Dairesi'nin bütün eşya ve evrakını korumak olmuştur.⁵

2. 1920-1929 Yılları Arası Hazine-i Evrak

1920'li yıllarda Hariciye Vekâleti merkez teşkilatı bünyesindeki ana birimler arasında Hazine-i Evrak yer almamakla birlikte,⁶ Osmanlı Hariciyesine ait Hazine-i Evrakın 1923 yılının Mart ayında Hariciye Vekâletine bağlandığı anlaşılmaktadır.⁷ Büyük olasılıkla 1 Mart 1923 tarihinde Sadaret'e bağlı Hazine-i Evrakın TBMM bünyesinde ihdas edilen Mahzen-i Evrak Mümeyyizliğine bağlanmasıyla, Osmanlı Hariciyesine ait Hazine-i Evrak da aynı tarihte Hariciye Vekâletine bağlanmış olmalıdır.

Hazine-i Evrak, Hariciye Vekâletine bağlandıktan sonra Hazine-i Evrakın Osmanlı Dönemi'nden kalma personeli olduğu anlaşılan İzzet Bey, 17 Mart 1339/1923 tarihinde Hariciyeye ait Hazine-i Evraka müdür olarak tayin edilmiş⁸ ve 1939 yılında emekli oluncaya kadar bu görevde kalmaya devam etmiştir.⁹ İzzet Bey görevini

² Demirbaş, v.dğr., *Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz*, s. 12-13, 28-29, 33, 323; Bilal Şimşir, “Millî Arşiv Davamız Üzerine”, *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu*, s. 103; TDA/Go315713/17460562, s. 4-5.

³ BOA, BEO. 3997 / 299728, 11 Safer 1330 (31 Ocak 1912).

⁴ TDA/Go149111/6385157, s. 3-4.

⁵ Demirbaş, v.dğr., *Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz*, s. 32.

⁶ Ali Rıza Özcoşkun, *Cumhuriyetin Kuruluşundan Bugüne Dışişleri Bakanlığı Teşkilat Yapısı (1920-2018)*, (Ankara: Türk Diplomatik Arşivi Yayınları, 2018), s. 9-11; *Dışişleri Bakanlığı 1984 Tarihçesi*, İcra Sekreterliği, Şubat 1985, s. 145.

⁷ TDA/Go318051/17441362.

⁸ TDA/Go318051/17441362.

⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. TDA/Go318051/17440460; TDA/Go318051/17439588; TDA/Go318051/17382693; TDA/Go318051/17441336 (1935 yılında yürürlüğe giren Soyadı Kanunu gereğince Hazine-i Evrak Müdürü İzzet

Bâb-1 Âlî'deki eski Hariciye Nezaretinin üst katında ve yeni Defterdarlık binası içinde bulunan makam odasında ifa etmiştir.¹⁰

Hariciye Vekâleti Hazine-i Evrak Müdürlüğü, bir süre 1922 yılında kurulmuş olan Dersaadet Murahhaslığına (İstanbul Temsilciliği)¹¹ bağlı olarak görevlerini icra etmeye başlamıştır. Diğer bir ifadeyle, Hariciye Vekâleti ile Hazine-i Evrak Müdürlüğü arasındaki yazışmalar, 1927 yılına kadar bahsi geçen Temsilcilik üzerinden yürütülmüştür.¹² İstanbul Temsilciliği 1927 yılında ilga edilince¹³ Hazine-i Evrak Müdürlüğü fiilen ayrı bir birim olarak Vekâlet bünyesinde olmaya devam etmiş ve yazışmalar da doğrudan adı geçen müdürlükle yapılmaya başlanmıştır.¹⁴ 1923-1929 yılları arasında Hazine-i Evrakın, daha çok, yeni kurulmuş Hariciyeye lazım olan dosyaların/konuların evveliyatı için yoğun olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.¹⁵

3. 1930-1939 Yılları Arası Hazine-i Evrak

1930'lu yıllarda Hazine-i Evrak Müdürlüğü'nün Hariciye Vekâleti Evrak Müdürlüğüne bağlı olduğu anlaşılacakla birlikte¹⁶ farklı bir şehirde olması nedeniyle fiilen ayrı bir birim olarak kalmaya devam etmiştir. Hazine-i Evrak Müdürlüğü, hem yurt dışı temsilcilikleri hem de merkez birimleriyle yazışabildiği gibi diğer kurum ve kuruluşlarla da doğrudan yazışma yapabilmıştır.¹⁷

Hazine-i Evrak hakkında değinilmesinde yarar görülen diğer bir husus şudur: Çoğunlukla 1920'li ve kısmen 1930'lu yıllardaki bazı belgelerde yalnızca “Hazine-i Evrak (Müdürlüğü)” ibaresi geçtiğinden bu durum 1923 yılında TBMM'ye, ardından 1925 yılında Başvekâlete bağlanan Sadarete ait Hazine-i Evrak ile 1923 yılında Hariciye Vekâletine bağlanan Osmanlı Hariciyesine ait Hazine-i Evrakın karıştırılmasına sebebiyet verebilmektedir. Hariciye Hazine-i Evrakından ziyade Başvekâlet Hazine-i Evrakının fazlaca bilinmesi, 1930'lu yıllarda Hariciye Vekâletince Başvekâlet Hazine-i Evrak Müdürlüğüyle de yazışmaların yapılmaya başlanması ve bu dönemde her iki Hazine-i Evrakın İstanbul'da ve hatta aynı binada yer alıyor olması bu iki ayrı arşivin birbirine karıştırılma ihtimalini arttırabilmektedir. Bu nedenle, Başvekâlet Hazine-i Evrakı ile Hariciye Hazine-i Evrakının, aynı binada

Bey'in “Alpay” soyadını aldığı anlaşılmaktadır). Yaş haddinden dolayı emekliye ayrılan İzzet Bey'den sonra Hazine-i Evrak Müdürlüğüne çoğunlukla Merkezden kariyer memurları atanmaya başlanmıştır.

¹⁰ TDA/Go203896/14518823.

¹¹ Mustafa Selçuk, *Dersaadet Murahhaslığı (1922-1928): Türk Hariciyesinin Dünyaya Açılan Kapısı*, (Ankara: Aktüel Yayınları, 2013), s. 23-24.

¹² Örnek olarak bk. TDA/Go139603/17353806; TDA/Go221675/11361314; TDA/Go156751/8822789.

¹³ Selçuk, *Dersaadet Murahhaslığı (1922-1928): Türk Hariciyesinin Dünyaya Açılan Kapısı*, s. 82-83, 87).

¹⁴ Örnek olarak bk. TDA/Go318132/17950321; TDA/Go126107/9594333; TDA/Go229957/11532627.

¹⁵ Örnek olarak bk. TDA/Go139603/17353806; TDA/Go221675/11361314; TDA/Go126107/9594333.

¹⁶ Kemal Girgin, *Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Hariciye Tarihimiz (Teşkilat ve Protokol)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, 1994), s. 131.

¹⁷ Örnek olarak bk. TDA/Go317535/17768354; TDA/Go3117535/17763734; TDA/Go317535/17759008; TDA/Go317535/17755769.

olmakla birlikte farklı kurumlara bağlı ve birbirinden tamamen bağımsız arşivler olduğunu belirtmekte yarar görülmektedir.¹⁸ Hariciye Vekâletine yahut Başvekâlete ait bir ibare bulunmadığı ve yalnızca “Hazine-i Evrak (Müdürlüğü[ne])” ibaresinin bulunduğu Hariciye Vekâleti arşivindeki belgelerde genelde kastedilen Hariciye Hazine-i Evrak Müdürlüğüdür. 1930'lu yıllarla birlikte bu muğlaklığın önemli ölçüde giderildiği ve “İstanbul Hariciye Hazine-i Evrak Müdürlüğü” ibaresinin sıklıkla kullanılmaya başladığı görülmektedir.¹⁹ Hatta 1930'lu yıllarda ayrı bir birim olarak faaliyetlerine devam eden Hazine-i Evrak Müdürlüğü, bu dönemki yazışmalarında “T.C. Hariciye Vekâleti Hazine-i Evrak Müdürlüğü” antetli kağıtlar dahi kullanmaya başlamıştır.²⁰

Bu dönemde Hazine-i Evrak Müdürlüğü'nün Hariciye Vekâletiyle yaptığı yazışmalar, 1920'li yıllara oranla artmaya başlamıştır. Bunun temel sebebi, yazışmaların dosyaların/konuların evveliyatı ve yerli/yabancı araştırma talepleriyle sınırlı kalmamasının yanı sıra Vekâlet için gerekli olan ve Ankara'da tedarik edilmesi mümkün olmayan eşya ve malzemelerin İstanbul'daki Hazine-i Evrak Müdürlüğü üzerinden/tarafından temin edilmesidir. Konsolosluk defterleri, vizeler, pasaportlar, mühürler, damgalar, kırtasiye malzemeleri, salnameler, faturalar İstanbul'dan tedarik edilen yalnızca bazılarıdır. Demirbaş eşya, personel maaşları, Vekâletin İstanbul'daki gümrük ve posta işlemleri ile diğer mali konular yazışmaların çeşitliliğini ve sayısını arttıran diğer faktörlerdir. Tüm bu hususların Merkez ile Hazine-i Evrak arasında yazışma konusu olmasının, diğer bir ifadeyle Hazine-i Evrak Müdürlüğü'nün arşiv işleri yanında bahsi geçen diğer işlerle de ilgilenmek durumunda kalmasının sebebi, 1927 yılında ilga edilen İstanbul Temsilciliğinin tasfiyesinin 1929 yılında tamamlanması²¹ sonucunda Vekâlet ile yurt dışı temsilciliklerinin ihtiyaç duyduğu pek çok eşya ve malzemeyi İstanbul'dan tedarik edecek ve burada Vekâlet adına bu işleri yürütecek başkaca bir temsilciliğin bulunmayışıdır. Bu nedenle, Hazine-i Evrak Müdürlüğü'nü Hariciye Vekâletinin İstanbul'daki her türlü işine bakan bir “**Temsilcilik**” olarak görmek de mümkündür.

İstanbul Temsilciliği lağvedildikten sonra Hazine-i Evrak Müdürlüğü'ne hitaben yazılan yazılarda “Hariciye Arşiv Dairesi Müdürü İzzet Beye” veya “(Hariciye) Hazine-i Evrak Müdürü İzzet Beye” ibareleri kullanılmış, ancak 1930'lu yıllarda bu tutumda değişikliğe gidilmiş ve şahsa hitaben yazılmak yerine “(Hariciye) Hazine-i Evrak Müdürlüğü'ne” ifadesi kullanılmaya başlanmıştır. Hazine-i Evrak Müdürlüğü İstanbul'da olduğundan bu ibarenin başına ya da sonuna genellikle “İstanbul”

¹⁸ Hatta bazı belgelerde her iki arşivin isimlerini tek bir belgede “Başvekâlet Hazine-i Evrakı” ve “Hariciye Vekâleti Hazine-i Evrakı” olarak görmek de mümkündür. Örnek olarak bk. TDA/Go232614/13357889; TDA/Go231692/11942862; TDA/Go317258/17350782. Her iki Hazine-i Evrakın karıştırılması ihtimaline binaen bu çalışmada aksi belirtilmedikçe “Hazine-i Evrak”tan kastedilen Osmanlı Hariciyesine ait Hazine-i Evraktır.

¹⁹ Örnek olarak bk. TDA/Go317535/17756628; TDA/Go239372/14686926; TDA/Go317258/17295313.

²⁰ Örnek olarak bk. TDA/Go232614/13466457; TDA/Go232614/13466295; TDA/Go232614/13466418.

²¹ Selçuk, *Dersaadet Murahhaslığı (1922-1928): Türk Hariciyesinin Dünyaya Açılan Kapısı*, s. 82-83, 87).

kelimesi de eklenmiştir.²² Ancak bu dönemde Hazine-i Evrak Müdürlüğüne hitaben yazılan yazılarda tam bir yeknesaklığın olmadığı da görülmektedir.²³

3.1. Hazine-i Evrakın Tasnif Durumu

Hariciye Vekâleti, emekliye ayrılmadan önce Hazine-i Evrak Müdürü İzzet Bey'den arşiv devir-teslim işleminin yapılmasını talep etmiştir. Bu devir-teslim işleminde arşivle ilgili diğer bazı konuların yanı sıra tasnif edilmiş evrak ile edilmemiş olanların mahiyetleriyle ilgili listelerin düzenlenmesi de istenmiştir.²⁴ Bunun sonucunda, Hazine-i Evrak Müdürlüğüne ait evrak, defterler ve matbuat üzerine bir rapor hazırlanmıştır. Söz konusu raporda, arşivle ilgili verilen bilgilerin yanı sıra Hariciye Hazine-i Evrak Müdürlüğü bünyesindeki arşiv belgelerinin 1860-1922 yılları arası dönemi kapsadığı, belgelerin yalnızca 5.518 kartonunun tasnifinin yapıldığı, tasnif edilmemiş ve dağınık hâlde bulunan bazı evrakın Hazine-i Evrak binasında bulunduğu, tasnif edilmemiş çok miktarda evrakın da yığınlar hâlinde mülga Hariciye Nezareti binası altındaki dört mahzende olduğu bilgileri yer almaktadır. Belgelerin içeriğinin/konusunun tasnif işlemlerinden sonra anlaşılabilirliği, tasnif işlemleri için mevcut personelin yeterli olamayacağı, tasnif yapıldığı takdirde de arşiv malzemesini koymak için temiz ve boş odaların bulunmadığı belirtilmiştir. Raporda, ayrıca, Hazine-i Evrakta 512 adet muhtelif konularda defter, sayısı 722'yi bulan kitap, bina içindekilerden başka koridorda duran 70 büyük sandık içinden çıkarılan Muhtelit Hakem Mahkemelerine ait 26.000 dosya ve diğer arşiv malzemesi bulunduğu kaydedilmiştir.²⁵

Osmanlı dış ilişkilerine ait 1848 yılına kadar olan belgelerin 1853 yılında Sadaret Hazine-i Evrakına devredildiğine yukarıda değinilmişti. Söz konusu raporda, Hariciye Hazine-i Evrakında 1860-1922 yılları arası belgelerin olduğu ifade edilmektedir. Başka bir belgede ise 1848-1860 yılları arası evrakın Divan-ı Hümayun Kalemî'nde muhafaza edilmekte olduğu anlaşılmaktadır.²⁶

1939 yılına kadar Hazine-i Evrakta tasnifi yapılmış evrak mevcut ise de bu miktarın çok az olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra, Vekâlet Hazine-i Evrakında yeterli sayıda arşiv personelinin istihdam edilemediği ve mekân sıkıntısının da yaşandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca personel ve yer sıkıntısına rağmen Cumhuriyet Dönemi'ne ait bazı evrakın da Hazine-i Evraka gönderilmiş olduğu görülmektedir.

3.2. Araştırmacıların Hazine-i Evraktan Yararlanması

Ele alınan dönemde Hariciye Vekâleti Hazine-i Evrakında araştırma yapılabilmektedir. Ancak Vekâletin izni olmadan “mevcut evrak ve kuyudat” üzerinde araştırma yapılmasına ve bu belgelerden suret çıkarılmasına sıcak bakılmadığı

²² Örnek olarak bk. TDA/Go232414/13466514; TDA/Go312683/16990024; TDA/Go317258/17350845.

²³ Örnek olarak bk. TDA/Go317535/17770193; TDA/Go316874/17513300.

²⁴ TDA/Go318056/17428922.

²⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. TDA/Go318056/17428902.

²⁶ TDA/Go235913/11635722.

anlaşılmaktadır.²⁷ Diğer bir deyişle, Hazine-i Evrakta yapılacak her türlü araştırma için öncelikle Vekâletin izninin alınması gerekmektedir.

Başvekâlet, 1936 yılında Vekâlete gönderdiği bir yazısında, Hazine-i Evrakta araştırma yapmak isteyen yerli ve yabancı araştırmacılara izin verilmesi sonucu ortaya çıkabilecek sakıncaları önlemek amacıyla bir “tarih haddi tayini”nin gerekli ve zaruri görüldüğünü, bazı ülkelerde bu sürenin 30-50 yıl olarak kabul edildiğini belirtmiş ve Vekâletin konu hakkındaki görüşlerini talep etmiştir.²⁸ Vekâlet Encümenince alınan kararda, Hazine-i Evrakta araştırmacıya arzı sorun teşkil edebilecek dosyaların bulunması ihtimali olduğundan dolayı daha geri/ihtiyatlı bir tarihin seçilmesi gerektiği belirtilmiştir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbine kadar olan belgelerde sorun yaratabilecek evrak bulunamayacağı düşünüldüğünden, bu tarihe kadar olan evrakın araştırmacıların istifadesine serbestçe sunulmasında bir sakınca görülmediği ve sonraki belgeler hususunda ise talep edilen dosyaların konusuna ve mahiyetine göre bir tarih tayininin daha sağlıklı olabileceği kabul edilmiştir. Diğer bir ifadeyle, 1877 yılından önceki belgeler üzerinde araştırma ve incelemenin serbestçe yapılabileceği, sonraki belgeler hususunda ise tetkiki istenen konunun, tarihinin ve bu araştırmanın kim tarafından yapılacağına önceden Hariciye Vekâletine bildirilmesi ve Vekâletçe yapılacak araştırma sonucuna göre izin verilmesi uygungörülmüştür.²⁹

Başvekâletin, aynı yıl Hariciye Vekâletine gönderdiği tezkerede, Türk Tarihi Tedkik Cemiyetinin mevcut arşiv malzemesinin tasnifi yapıldıktan ve gizli dosyalar ayırt edildikten sonra Hazine-i Evrakta araştırma yapılabileceği görüşü kaybolunmuştur. Buna göre sayısı milyonları bulan arşiv evrakının tasnif işlemlerinin yapılmasının çok uzun zaman alacağı, araştırmacıları çalışmalarından tamamen mahrum etmemek için gizli dosyalar hariç 1908 yılına kadar olan konuları Türk araştırmacıların istifadesine sunmakta bir sakınca görülmediği, araştırma ve inceleme sahasının yabancılar için bir dereceye kadar sınırlandırılmasının lazım ve zaruri olduğu ve Hazine-i Evrak Şefliğine bu esas dairesinde emir verildiği bildirilmiştir. Vekâlet Encümeni, dosyaların tasnifi yapılmadan talep edilen belgelere ulaşmanın zor olduğu, tasnifsiz şekliyle belgelerin hassasiyetlerine göre ayırımının mümkün görülmediği, evrakın tasnifsiz şekilde araştırmacıların istifadesine sunulması durumunda gizlilik dereceli belgelerin kolayca çalınabileceği ve içeriğinin ifşa olabileceği, bu nedenle, arşivin tasnifi yapılmadıkça araştırmacılara fayda sağlamayacağı gibi tam aksine yukarıda bahsi geçen sorunları ortaya çıkarabileceği yolunda karar almıştır.³⁰

İki kurum arasındaki yazışmalar 1936 yılında yapıldığından Hariciye Vekâleti, Hazine-i Evraktaki belgeler üzerinde araştırma yapabilmek için 59 yıllık süreyi uygun görmüş olmaktadır. Ayrıca son 59 yıla ait belgeler üzerinde araştırma

²⁷ TDA/Go200715/10875661.

²⁸ TDA/Go238749/12766638; TDA/Go206756/15767126.

²⁹ TDA/Go200869/III85758.

³⁰ TDA/Go201186/19787259.

yapılması hususu ise bazı şartlara bağlanmıştır. Vekâletin, Hazine-i Evraktaki belgelerin yerli/yabancı araştırmacıların istifadesine sunulması konusunda oldukça ihtiyatlı davrandığı ve böyle bir tutum takınılmasında tasnif işlemlerinin istenen düzeyde olmaması ve bu şekilde araştırmacıların istifadesine sunulmasının bazı sorunları beraberinde getireceği hususlarının etkili olduğu anlaşılmaktadır.

4. 1940-1949 Yılları Arası Hazine-i Evrak

1940'lı yıllar boyunca Hazine-i Evrak Müdürlüğü Vekâlet Evrak Müdürlüğüne bağlı, ancak fiilen ayrı bir birim olarak kalmaya devam etmiş ve Vekâletle yapılan yazışmalar 1930'lu yıllardaki gibi mutataşer şekilde devam etmiştir. Bu dönemde, İstanbul Hazine-i Evrak Müdürlüğüne hitaben yazılan yazılarda önceki dönemlerde görülen şahsa hitap yok denecek kadar azalmış, Hazine-i Evrak Müdürlüğü'nün diğer kurum/kuruluş ve misyonlarla az da olsa yazışmaları devam etmiştir. Bu dönemdeki Vekâlet ile Hazine-i Evrak Müdürlüğü arasındaki mutataşer yazışmaların dışında II. Dünya Savaşı'nın getirdiği olağanüstü durumdan dolayı devletin memurlara sağladığı yiyecek, giyecek ve yakacakla ilgili yazışmalardaki artış göze çarpmaktadır.³¹

1944 yılında, Başvekâletçe, Başvekâlet Hazine-i Evrak Müdürlüğüne ait olan ve Bâb-1 Âlî içinde bulunan Cevat Paşa Kütüphanesinin Hariciye Vekâletine ait Hazine-i Evrak binasının alt katıyla değiştirilerek bahsi geçen kütüphanenin tamamının Hariciye Hazine-i Evrak Müdürlüğüne tahsisi görüşü ileri sürülmüştür.³² Başvekâletin söz konusu teklifi, hem müstakil bir binaya sahip olunacağı hem de 7 farklı yerde muhafaza edilen ve durumu iyi olmayan Vekâlet evrakının tek yerde (Cevat Paşa Kütüphanesinde) toplanmasının yararlı olacağı düşünüldüğünden Vekâletçe uygun görülerek kabul edilmiştir.³³ Ancak sonraki yıllarda bu değişimin gerçekleşmediği anlaşılmaktadır.

Bu dönemin ortalarına doğru Hazine-i Evrak Müdürlüğü'nün 1 müdür, 3 memur ve 2 odacı olmak üzere toplam 6 personelle hizmet vermeye çalıştığı görülmektedir.³⁴

4.1. Hazine-i Evrak Dosyalarının Muhafaza Edildiği Mekânlar

Yukarıda ifade edildiği üzere, binlerce dosya, evrak ve defterden oluşan Hariciye Vekâletine ait İstanbul'daki arşiv evrakı, bu dönemde yer sıkıntısından dolayı 7 farklı mekânda muhafaza edilmektedir.³⁵ Bu yerlerden birincisi ve en önemlisi Bâb-1 Âlî'deki Hazine-i Evrak binasının Vekâlete ait alt katıdır. Bu katta iki büyük müstakil oda ile birbirinden geçme üçer odadan toplam 8 oda bulunmaktadır. İkinci ve üçüncü yerler Muhtelit Hakem Mahkemeleri ile Mübadele Komisyonu

³¹ Örnek olarak bk. TDA/Go317630/17390711; TDA/Go317437/17549050; TDA/Go317631/18316429.

³² TDA/Go238512/12599231; TDA/Go238903/12767846; TDA/Go238903/12767806.

³³ TDA/Go238903/12767766; TDA/Go238512/12599231; TDA/Go238903/12767732.

³⁴ TDA/Go317631/18315784.

³⁵ TDA/Go238903/12767732.

dosyalarının bulunduğu³⁶ Defterdarlık binasının üst katındaki 49 ve 50 numaralı odalardır. 49 numaralı oda Vekâlet Hazine-i Evrak Müdürlüğü'nün çalışma odasıdır. Bu odada aynı zamanda gayri-mübadillere ait dosya rafları bulunmaktadır. İç içe geçmiş üç odadan oluşan 50 numaralı oda ise tamamen arşiv evrakına tahsis edilmiştir. Söz konusu odada Türkiye, İngiltere, Fransa, İtalya, Romanya ve Yunan mülga Muhtelit Hakem Mahkemelerine ait dosya, defter ve evrak ile eski kitaplar ve risaleler mevcuttur.³⁷ 1950 yılında Vekâlete ait 49 numaralı çalışma odası ile 50 numaralı arşiv odasının aynı binanın alt katındaki 28 numaralı odayla değiştirilmesi İstanbul Defterdarlığınca talep edilmiştir.³⁸ Hazine-i Evrakın tüm karşı çıkılmalarına rağmen³⁹ bu değişimin yapıldığı anlaşılmaktadır.⁴⁰

Dördüncü yer, Defterdarlık binasının alt katındaki odunluktur. Odunluk ambarında yaptırılan raflarda 40 binden fazla dosyadan mürekkep Muhtelit Mübadele Komisyonu ve Hakem Mahkemeleri evrakının bir kısmı ile beşyüze yakın gaz tenekesi içinde mübadil eşhas beyannameleri bulunmaktadır. İstanbul Defterdarlığının talebi üzerine bu mekân da boşaltılmıştır. Mübadil şahısların beyannamelerini muhtevi evrak Direkli Mahzen'e, diğer evrak da 50 büyük sandık içinde 50 numaralı odaya nakledilmiştir.⁴¹ Beşinci yer Defterdarlık binası bahçesinde yer alan Direkli Mahzen'dir. Burası Osmanlı Dönemi'ne ait konsolosluklar evrakı ile diğer bazı evrak, defter ve dosyalarla tamamen dolu hâldedir. Defterdarlık, Direkli Mahzen'in boşaltılıp kendilerine teslim edilmesini talep etmiştir.⁴²

Kalan diğer iki yerin neresi olduğu tespit edilememekle birlikte, Vekâletin Hazine-i Evrak bünyesindeki arşiv malzemesinin muhteviyatını tespit etmek mümkündür. Bu evrak siyasi, idari, mütenevvi, hukuk, Balkan Harbi, Umumi Harp, Mütareke; Mektubi, Tercüme Kalemi'nin kavanin, nizamat, muahedat, mukavelat gibi resmî müellefatı, mülga İstanbul Temsilciliği, Mübadele Komisyonu, Muhtelit Hakem Mahkemeleri, Sicil, eski Divan Kalemi'nin evrak, dosya ve defterleri, Mübadeleye tabi Türklerin tasfiye taleplerleri, gayri-mübadil Rumlara ait defterler, fihrist ve endikatörler, bazı kitaplar gibi belge ve yazışmalardan oluşmaktadır.⁴³

Öte yandan 1944 yılında Direkli Mahzen'de bir yığın hâlinde olan eski defter, evrak ve dosyaların tasnifi için Hazine-i Evrak Müdürlüğü emrine Defterdarlıktan iki oda tahsisi talep edilmiş,⁴⁴ ancak binanın sıkışık olmasından dolayı Defterdarlıkça oda tahsisi mümkün olamamıştır.⁴⁵

³⁶ TDA/Go317696/17462721; TDA/Go317630/17391039.

³⁷ TDA/Go312826/16956553.

³⁸ TDA/Go312826/16956553; TDA/Go318130/17564552.

³⁹ TDA/Go312826/16956227.

⁴⁰ TDA/Go318204/17482281.

⁴¹ TDA/Go317630/17390983; TDA/Go238903/12767885; TDA/Go312826/16956227.

⁴² TDA/Go238903/12767940; TDA/Go238903/12767885.

⁴³ TDA/Go318054/19176276.

⁴⁴ TDA/Go238506/11646576.

⁴⁵ TDA/Go238506/11646617.

Şekil 1. Hazine-i Evrak Binası (1940'lı yıllar)⁴⁶

4.2. Hazine-i Evrak Binasının Tadilatı

İstanbul Defterdarlığı, 1944 yılında Hazine-i Evrak Müdürlüğü binasının tamir ve tadilatı için gerekli önlemlerin alınmasını Hariciye Hazine-i Evrak Müdürlüğünden talep etmiştir.⁴⁷ Bunun üzerine Hariciye Vekâleti Umum Evrak Müdürü Hamit Aral, Hazine-i Evrak binası tadilatının özgün hâline uygun olarak yapılmayacağını düşündüğünden ötürü konuyla ilgili bir yazı kaleme almıştır. İstanbul Hazine-i Evrak binasının Reşit Paşa tarafından zamanın anlayış ve kullanış tarzına göre tam manasıyla bir “Arşiv Binası” olarak inşa edildiğini dile getiren Hamit Aral, eğer tadilata ihtiyacı varsa arşiv binasının tarihî ve mimari yapısının öneminden dolayı aslına uygun şekilde “arşiv mimari tekniği” dikkate alınarak mimari üslubuna ve kıymetine zarar verilmeden bu gibi tarihî eserlerden anlayan mimarların gözetimi altında tamir ettirilmesinin uygun olacağı ve binanın aslının değiştirilmesinin tarihin canlı abidelerini yıkmak demek olduğu mülahasasında bulunmuştur. Kendisinin mülahasası Vekâletçe de uygun görülmüş⁴⁸ ve söz konusu durum ilgili makamlara iletilmiştir.⁴⁹ İlgili makamlar Hazine-i Evrak binasının iç ve dış kısmında yapılacak tamiratın binanın üslup ve karakterini değiştirmeksizin yapılacağını bildirmiştir.⁵⁰

⁴⁶ <https://www.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/Sayfa/9/ADA45D7B737CBC58F13C672CoAECCA8E9FoDDB54A7AB8426349949A5FDEB9E15>, [Erişim tarihi: 10.06.2019].

⁴⁷ TDA/Go238512/12599905; TDA/Go317438/17942345.

⁴⁸ TDA/Go238512/12599880; TDA/Go238512/12599863; TDA/Go317631/18319210.

⁴⁹ TDA/Go238512/12599678.

⁵⁰ TDA/Go238512/12599289; TDA/Go238512/12599231; TDA/Go317631/18319265. Tadilatın kapsamı için bk. TDA/Go238512/12600036. Söz konusu durumun Başbakanlık, Maliye Vekâleti, Nafia Vekâleti vd. ilgili kurum/kuruluşların dikkatine getirildiği anlaşılmaktadır.

Bundan sonra Başvekâlet Hazine-i Evrak Müdürlüğüne ait 1 numaralı arşiv deposunun (1. kat) tadilatı bitmek üzereyken Hariciye Vekâleti Hazine-i Evrak Müdürlüğüne ait olan ve henüz boşaltılmayan alt katın da tadilat için tahliyesi istenmiş⁵¹ ve Hariciye Vekâletine ait alt kattaki odalar boşaltılarak müteahhide teslim edilmiştir.⁵² Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla, 1944-1945 yıllarında Hazine-i Evrak binası genel tadilat görmüş ve yenilenmiştir. Nitekim Hazine-i Evrak binasına ait şekil 1'deki fotoğrafın söz konusu binanın tadilatı esnasında çekildiği düşünülmektedir.

5. 1950-1959 Yılları Arası Hazine-i Evrak

1951 yılının hemen başında Bakanlık, Hazine-i Evrak Müdürlüğünden kurum arşivinde yangına karşı ne tür önlemler alındığını veya bu hususta ne gibi vasıta ve malzemeye ihtiyaç duyulduğunu, şayet Başbakanlık Arşivi veya İstanbul Valiliğinin bu konuda aldığı bir önlem mevcutsa bildirilmesini talep etmiştir.⁵³ Verilen cevabi yazıda, Bakanlık Hazine-i Evrakında yangın vs. gibi pasif korunma için herhangi bir önlemin alınmadığı, ancak hemen üst katta yer alan Başbakanlık Hazine-i Evrakında ve Defterdarlık binasında gerekli tüm önlemlerin alındığı belirtilmiştir.⁵⁴

1956 yılı itibariyle Bakanlık Hazine-i Evrakında evrakla dolu rafların uzunluğu yaklaşık 160 metre, hacmi ise 53 m³tür. Tahmini belge sayısı 1.500.000'dir. En eski belge 1860 tarihlidir ve bu belgeler 1928 yılına kadar kesintisiz devam etmektedir.⁵⁵ Bu dönemde gerek duyulduğunda arşiv nakillerinin yapıldığı da görülmektedir. Örneğin 1957 yılında Atina Büyükelçiliği ile Atina-Pire Başkonsolosluğundaki Osmanlı Dönemi'ne ait evrakı haiz 22 sandık Hazine-i Evraka gönderilmiştir.⁵⁶ Diğer bir ifadeyle, Cumhuriyet Dönemi'nde de Hariciyeye ait Hazine-i Evraka gerek Osmanlı Dönemi gerek Cumhuriyet Dönemi'ne ait arşiv malzemesi akışının devam ettiği anlaşılmaktadır.

Dönemin Hazine-i Evrak Müdürü, vekâlet maaşı için 1956 yılında Bakanlığa bir dilekçe göndermiştir. Bunun üzerine Bakanlık, teşkilat içinde “Hazine-i Evrak Müdürlüğü” adıyla anılan bir müdürlüğün bulunmadığı, bu makamın yetkilisi vaziyetinde olan memura derecesine göre kendisine gönderilen yazılarda “müdürlük” diye hitap edilmesinin tabii olduğu, bu nedenle mevcut olmayan bir müdürlüğün vekâletinin ve vekâlet maaşı verilmesinin de mevzubahis olamayacağı şeklinde cevap vermiştir.⁵⁷ Bu nedenle, 1955 yılına kadar Hazine-i Evrak yetkilileri için “Hazine-i Evrak Müdürü” unvanı kullanılırken 1955-1958 yılları arası genellikle “Hazine-i Evrak Müdürü Y.” veya “Hazine-i Evrak Müdür Vekili” ibarelerinin

⁵¹ TDA/Go317631/18316299; TDA/Go317631/18316227.

⁵² TDA/Go317631/18316208.

⁵³ TDA/Go317696/17463888; TDA/Go317696/17462897.

⁵⁴ TDA/Go317696/17462721.

⁵⁵ TDA/Go318057/17780680.

⁵⁶ TDA/Go317668/20246395; TDA/Go317668/20246353; TDA/Go317668/20246421; TDA/Go312598/16892486.

⁵⁷ TDA/Go317668/20245880; TDA/Go317668/20245890.

kullanıldığı görülmektedir. 1959 yılından 1965 yılına kadar Hazine-i Evrak yetkilisi için çoğunlukla “Hazine-i Evrak Müdürlüğünü Tedvire Memur” ibaresi kullanılmıştır.⁵⁸ 1970’li yıllarda ise Hazine-i Evrak yetkilileri için yine “Hazine-i Evrak Müdürü” unvanı kullanılmaya başlanmıştır.

5.1. Araştırmacıların Hazine-i Evrakta Yararlanma Esasları

Bakanlık Hazine-i Evrakının ana deposundaki tasnifli belgeler üzerinde araştırma yapmak mümkün olduğundan, 1950’li yıllarda Hazine-i Evrakta araştırma taleplerinde artış yaşandığı görülmektedir.⁵⁹

Bu araştırma taleplerindeki artıştan dolayı olsa gerek, Dışişleri Bakanlığı 1953 Ağustos ayında Başbakanlığa gönderdiği yazısında, arşivlerindeki evrakın resmî sıfatı haiz olmayan şahıslar tarafından incelenmesinde uygulanan usulü sormuştur. Başbakanlık cevabi yazısında, Başbakanlık arşivinde bulunan her türlü belge ve dosya için Müsteşarlıktan yazılı izin alındığı, iznin II. Meşrutiyet’e (1908) kadar geçerli olduğu, bu tarihten sonraki evrak için Başbakanlık Müsteşarlığından ayrıca hususi bir iznin alınması gerektiği, 1923’ten sonraki belgelerin kendi arşivlerinde bulunmadığı, alınan izinlerin tarih ve konuyla sınırlı tutulduğu, araştırmacıların not almakta veya vesikaları kopya etmekte serbest oldukları, belgelerin fotokopisi için ayrıca izin alınması gerektiği, izin alınan belgelerin yurt içi ve yurt dışında neşrine mani bir engel bulunmadığı, devletin yüksek çıkarlarını ilgilendiren belgelerin fotokopilerinin ancak Başbakanlığın onayından sonra kullanılabileceği belirtilmiştir.⁶⁰

1950’li yılların ilk dönemine ait olduğu ve büyük olasılıkla Başbakanlığın yukarıdaki cevabından sonra hazırlandığı düşünülen bir belgede, Dışişleri Bakanlığı arşivlerinin yalnız bir kısmı ve sadece 1918 tarihine kadar olan belgeleri üzerinde tarihî araştırmalara izin verilebileceği ifade edilmiştir. Söz konusu belgede araştırma yapmak isteyenlerin bir dilekçeyle Bakanlığa müracaat ederek bilimsel araştırmalarının konusunu ve tarihini belirtmeleri gerektiği, yabancıların kendi temsilcilikleri vasıtasıyla başvuruda bulunabilecekleri, Başbakanlık arşivlerine ait başvuruların ilgili yere yönlendirileceği kaydedilmiştir. Ayrıca araştırma konusu dosyaların ancak Hazine-i Evrak binası dâhilinde ve sorumlu bir memurun gözetimi altında inceleneceği, belgelerin izin almış olan şahıslara verilmesinin Bakanın ayrı iznine bağlı olduğu, izinlerin şahsa mahsus bulunduğu, belgelerin neşri ve fotokopisini çekmek isteyenlerin özel izin almaları gerektiği, belgelerin suret ve özeti nasıl çıkarılacağını da Bakanlığın belirleyeceği, Bakanlık belgelerini kullanan eser meydana getirenlerin iki nüshasını Bakanlığa vermeye mecbur oldukları ve

⁵⁸ Örnek olarak bk. TDA/Go317668/20245851; TDA/Go317657/17769863; TDA/Go318057/17770814; TDA/Go317668/20255864.

⁵⁹ Örnek olarak bk. TDA/Go311784/16879661; TDA/Go311784/16880072; TDA/Go317668/20256675; TDA/Go317668/20257196.

⁶⁰ TDA/Go105726/3837364.

bu usule uymayanların geçici veya süresiz şekilde araştırmadan men edilebileceği hususları kayıt altına alınmıştır.⁶¹

Hazine-i Evrakta araştırma yapmak isteyenler için hazırlanan ve Başbakanlığın kendi Hazine-i Evrakında uyguladığı esaslardan esinlendiği görülen kuralların yazılma tarihi 1954 olarak alındığı takdirde, üzerinden 36 yıl geçmiş belgeler araştırma konusu olabilmektedir. Daha doğrusu, Bakanlık, Millî Mücadele Dönemi evrakı hariç diğer Osmanlı Dönemi'ne ait evrakın araştırmacıların istifadesine sunulmasında bir sakınca görmemiştir.

6. 1960-1969 Yılları Arası Hazine-i Evrak

1960'lı yıllar boyunca Hazine-i Evrak Müdürlüğü Bakanlık, misyonlar, diğer kurum ve kuruluşlarla yazışmalarını sürdürmüştür. Bu dönemki yazışmalar genelde yurt dışında vefat eden vatandaşların terekeleri ve arşivden belge talepleri şeklinde olmuştur. Hazine-i Evrakta hitaben yapılan yazışmalarda genelde "(Dışişleri Bakanlığı) Hazine-i Evrak Müdürlüğüne" ibaresinin kullanıldığı görülmüş, bir satır altına ise mutat olduğu üzere "İstanbul" ibaresi eklenmeye devam edilmiştir.

Hazine-i Evrak Müdürlüğü depolarındaki yangın önlemlerine bakıldığında 1961 yılında iki katlı Hazine-i Evrak binasının Bakanlığa ait birinci katındaki arşiv depolarında hiçbir yangın söndürme aletinin olmadığı, eldeki imkânlarla yangına karşı herhangi bir önlem alınmasının da mümkün görülmediği, Defterdarlık binasının ikinci katında yer alan makam odasında ise sadece bir yangın söndürme tüpünün bulunduğu, aynı binanın alt katında yer alan ve Hazine-i Evrakta ait bir depoda tasnif edilmemiş dosyaların bulunduğu, burada da öteden beri yangına karşı herhangi bir önlem alınmadığı görülmektedir.⁶² 1965 yılının sonuna gelindiğinde bu zamana kadar temin edilmesi gereken yangın söndürme malzemelerinin temin edilemediği, üç arşiv deposu için 7 söndürme cihazı, 31 kova ve 4 adet kancaya ihtiyaç bulunduğu, yeterli miktarda tahsisat çıktığında gerekli satın almanın yapılacağı, 1961 mali yılından beri satın alması ertelenen yangın söndürme malzemelerinin arşiv depolarının önemine binaen bir an önce tedarik edilmesi gerektiği Hazine-i Evrak Müdürlüğü tarafından talep edilmiş ve Bakanlık da söz konusu ihtiyaçların giderilmesini teminen durumu İçişleri Bakanlığına bildirmiştir.⁶³

1965 yılında Bakanlık Hazine-i Evrak Müdürlüğünün 3 arşiv deposu ve 1 bürosu bulunmaktadır. Başbakanlık Hazine-i Evrak binasında bulunan 1 numaralı depoda 140 m³, Millî Emlak binasının altındaki 30-1 C numaralı depoda 185 m³, Valilik binası altında bulunan depoda 21 m³ ve büro kısmında ise 2,5 m³ olmak üzere toplamda 348,5 m³ hacminde evrak bulunmaktadır.⁶⁴

Bu depolardan önemli miktarda arşiv evrakının bulunduğu İstanbul Valiliği Millî Emlak Müdürlüğü binasının bodrum katındaki 30-1-C numaralı Hazine-i

⁶¹ TDA/Go105726/3837347.

⁶² TDA/Go303729/16038202.

⁶³ TDA/Go303729/16041246; TDA/Go303729/16041203; TDA/Go303729/16040992.

⁶⁴ TDA/Go322681/17984488.

Evrak deposunun fiziki koşullarının iyi olmadığı, bazı kısımlarında çökme tehlikesinin bulunduğu ve arşiv malzemesini muhafazaya elverişli olmadığı, bu nedenle bina, havalandırma ve raf onarımının kaçınılmaz olduğu ve bu deponun onarılarak yeni dosya raflarının yapılması zaruretinin ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.⁶⁵ Elzem görülen bu tadilat 1968 yılında yapılmıştır.⁶⁶

Bu dönemde, Bakanlık arşivi henüz kurulmadığından Hazine-i Evrak hâlâ Bakanlığın ana arşivi/mahzeni durumundadır.

7. 1970-1979 Yılları Arası Hazine-i Evrak

1970'li yıllarda, Hazine-i Evrak Müdürlüğü ile Bakanlık arasındaki yazışmalar devam etmiştir. Yazışmaların büyük çoğunluğu kurum içi - kurum dışı araştırma, bilgi ve belge talepleri, mali konular (mahsuplar, faturalar, vs.), mühür/damga siparişleri, gümrük işleriyle ilgili konular olmuştur. Diğer bir ifadeyle, Hazine-i Evrak Müdürlüğü 1970'li yıllarda Hazine-i Evraktaki arşiv işlerinin yanı sıra Bakanlıkça istenen dosyaların aranması ve tetkiki, dış temsilcilikler ile merkez birimleri için Darphaneye imal ettirilen çeşitli mühür siparişleri, zaman zaman yurt dışında vefat eden Türk vatandaşlarının gümrüğe gelen tereke işlerini yürütmüştür.⁶⁷

Bu dönemde, Bakanlıktan Hazine-i Evraka giden yazıların tamamına yakınının "Dışişleri Bakanı Y." imzalı olarak gönderildiği ve ayrıca 1966 yılında yayımlanan "Dışişleri Bakanlığı Yazı İşleri Talimatı" çerçevesinde, gelen-giden yazışmalarda standartlaşmanın sağlandığı görülmektedir.⁶⁸

Yine dönemin başlarında, Hazine-i Evrak ana deposunun durumunun iyi olmadığı, bu nedenle evrakı yok olmaktan kurtarmak için gerekli temizliğin bir an önce yapılması gerektiği, ayrıca kırık pencere ve kapı camlarının onarıldığı kaydedilmektedir.⁶⁹

Hazine-i Evrak Müdürlüğü bürosunun ve bir deposunun bulunduğu Defterdarlık binasında ise 1972 yılında yangın çıktığı, bu yangının Hazine-i Evraka ait bölümlere sirayet ettiği, Hazine-i Evrakın yanan binadan başka bir binaya taşındığı da anlaşılmaktadır.⁷⁰

1977 Aralık ayında, olağanüstü durumlar için gerekli önlemlerin alınıp alınmadığını yerinde görmek ve incelemek amacıyla Bakanlık Savunma Sekreteri Mehmet Özgüner ve Sivil Savunma Uzmanı Celal Cilara Hazine-i Evrak Müdürlüğünü ziyaret etmişlerdir. Hazine-i Evrakın mevcut iki deposunda yapılan inceleme sonucunda bir tutanak hazırlanmıştır. Söz konusu tutanakta, tarihî belgelerin

⁶⁵ TDA/Go303753/16805932; TDA/Go303737/15071198; TDA/Go303754/16870733.

⁶⁶ Konu ile ilgili belgeler için bk. TDA/Go303474/15055730; TDA/Go303582/15935318; TDA/Go303474/15054396; TDA/Go303582/15863712; TDA/Go303474/15049137; TDA/Go303474/15056624; TDA/Go303880/18620221.

⁶⁷ TDA/Go317850/18364350.

⁶⁸ Örnek olarak bk. TDA/Go302217/14912255; TDA/Go302217/14948295; TDA/Go17008/6327838.

⁶⁹ TDA/Go301700/15792674; TDA/Go301700/15793879.

⁷⁰ TDA/Go317850/18358415; TDA/Go317850/18358410; TDA/Go303707/15054047.

çalınması, tahribatı ve sabotajına karşı ve bunların araştırmacılar tarafından incelenmesi sırasında alınan güvenlik önlemlerine değinilmiş; bahsi geçen iki arşiv deposu için olağanüstü durumlarda uygulanmak üzere önleyici önlemlerin alınmadığı ve tarihî belgelerin bir kısmının tasnif edilmemiş olması nedeniyle tozlanmaya maruz kaldığı, Vaşington, Belgrad ve Atina Büyükelçiliklerinin bir kısım evrakının Hazine-i Evrak Müdürlüğüne gönderilmiş olduğu belirtilmiştir. Tutanağın sonunda da Hazine-i Evrakın ihtiyaç duyduğu malzemelere yer verilmiştir.⁷¹

Hazine-i Evrakın güvenlik önlemlerine ilişkin hazırlıklarını yerinde incelemek ve görülecek noksan ve aksaklıkları düzeltmek amacıyla 1978 Mayıs ayında yukarıda anılan kişilerce ikinci bir ziyarette bulunulmuştur. Hazine-i Evrak Müdürlüğü'nün iki deposunda bulunan tarihî belgeler için alınan güvenlik önlemleri ve Müdürlüğün sivil savunmayla ilgili hizmetleri yerinde incelenerek belirlenen hususlar tutanak hâline getirilmiştir. Söz konusu tutanakta, iki arşiv deposu için gerekli güvenlik önlemlerinin alındığı, birinci teftiş tutanağında belirtilen eksiklikler için gereğinin yapıldığı ifade edilmiş; Hazine-i Evrakın ödenek, personel takviyesi ve diğer ihtiyaçlarının karşılanması talebi uygun görülmüştür. Ayrıca muhafaza amacıyla tenekeler içine koyulan evrakın nem nedeniyle okunamaz hâle geldiği, bu değerli evrakın tasnifinin yapılarak klasörlere konulmasının uygun olacağı beyan edilmiştir.⁷² Bundan önceki dönemde Hazine-i Evraka ait 3 arşiv deposu bulunmakta iken bu depolardan birinin daha boşaltıldığı anlaşılmaktadır.

8. 1980-1986 Yılları Arası Hazine-i Evrak

Bu bölüme başlamadan önce Bakanlık Hazine-i Evrakının 1986 yılında Başbakanlığa bağlı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğüne (DAGM) devredildiğini belirtmekte yarar görülmektedir. Bu nedenle, bu bölümde Hazine-i Evrakın 1986 yılına kadar olan durumuna ve DAGM'ye devri hususlarına değinilecektir.

1980 yılına gelindiğinde, Hazine-i Evrakın sahip olduğu belgelerin ana kısmı İstanbul'da Valilik binası bahçesindeki Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü binasının zemin katında, diğer kısmı aynı yerde bulunan Defterdarlık binasının zemin katındaki bir depoda saklanmaktadır. Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü binasının zemin katındaki tasnifi yapılmış evrak araştırmacılara açık durumdadır. İkinci yerdekilerin tasnifi yapılmamıştır. 1846 yılında kurulan Hazine-i Evraktaki tasnifli belgeler (tasnifsizler hariç) 4.879 kutu ve 433 adet defterden oluşmaktadır. Ayrıca aynı yerde muhafaza edilen ancak henüz sandıkları açılmamış Vaşington, Atina ve Belgrad Büyükelçiliklerine ait 43 büyük sandığın da tasnifi yapılmamıştır. 1980 yılına kadar Türk dış politika belgeleri üzerinde yapılan incelemelerin hemen hemen hepsi Hazine-i Evrak malzemesi üzerinde olmuştur (1961-1980 yılları arasında bahsi geçen yerde yerli ve yabancı kişilerce yaklaşık 250 civarında araştırma başvurusu alınmış ve bunların bir kısmına gerekli izinler verilmiştir).⁷³

⁷¹ Ayrıntılı bilgi için bk. TDA/Go322681/17984697; TDA/Go322681/17984488.

⁷² Ayrıntılı bilgi için bk. TDA/Go322681/17984079; TDA/Go322681/17983966.

⁷³ TDA/Go314132/16918976, s. 19-20.

1981 yılında Başbakanlığa ait Hazine-i Evrak Müdürlüğünün üst katının elektrik tesisatı bakım ve kontrolden geçirilerek yenilenmiştir. Bakanlığa ait alt katının elektrik tesisatı çok eski, yıpranmış, yer yer arızalı olması ve yangın çıkma tehlikesi bulunmasına rağmen elektrik tesisatının revizyon ve kontrolden geçirilmesi için ilgili kurumlar nezdinde yapılan teşebbüslerden uzun süre cevap alınmadığı anlaşılmaktadır.⁷⁴

Aynı yıl Bakanlığın İstanbul Temsilciliği açıldığından, Hazine-i Evrak ile Bakanlık arasındaki doğrudan yazışmalar bu tarihten itibaren hayli azalmıştır. Bu dönemki yazışmaların konuları 1970'li yıllarla aynı olmakla birlikte, yeni tesis edilen "Araştırma Kurulu"⁷⁵ diğer bir yazışma alanı doğurmuştur. 1985 yılında ise Bakanlık ile Hazine-i Evrak arasındaki yazışmalar yok denecek kadar azalmıştır.

9 Aralık 1982 tarihinde Başbakanlıktan Bakanlığa "Arşiv Hizmetleri" konulu bir Genelge gönderilmiştir. Söz konusu genelgede ülke arşivlerinin önemi ve zenginliğine değinildikten sonra her yönüyle tarihimizin yazılı senetleri, yurdumuzun tapusu ve millî varlığımızın geçmişten geleceğe geçiş vasıtası olan arşivlerimizi gerektiği şekilde muhafaza edebilmek, değerlendirmek, devletin, bilimin, gerçek ve tüzel kişilerin yararlanmasına sunabilmek için yapılması gerekli ve ihmal edilemeyecek hizmetlerin olduğu kaydedilmiştir. Bu hizmetlerle ilgili olarak 25 Ocak 1977 tarihinde gönderilen genelgeden bu yana Bakanlığa ait ana kuruluşlarda arşiv düzenlemesi ve Hazine-i Evrakın Devlet Arşivine nakline hazırlık konusunda ne gibi icraatların yapıldığının bilinmesinin gerekli görüldüğü, bu konudaki bilgilerin 28 Şubat 1983 tarihine kadar Başbakanlığa gönderilmesi gerektiği, bunların toplanmasından sonra Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığınca yerinde tespit ve incelemelerde bulunulacağı belirtilmiştir.⁷⁶

1977 yılından itibaren arşiv düzenlenmesi ve Devlet Arşivine intikaline hazırlık konusunda Bakanlığa bağlı ana kuruluşlarda yapılan çalışmaların tespiti yolundaki genelge 28 Aralık 1982 tarihinde Hazine-i Evrak Müdürlüğüne gönderilmiş ve ilgili formun (Bilgi Bildirim Formu) Hazine-i Evrak arşivi yönünden doldurularak Bakanlığa iadesi talep edilmiştir. Bilgi Bildirim Formunun doldurulmasında faydalı olacağı düşüncesiyle formda geçen bazı terimlerin açıklamasıyla ilgili bir not da ilişiktesunulmuştur.⁷⁷

Hazine-i Evrak Müdürlüğü, bilgi formunu Ocak 1983 sonlarına doğru doldurarak Bakanlığa göndermiştir. "Arşiv Hizmetlerinin Değerlendirilmesi ve Organizasyonu Hakkında Bilgi Bildirim Formu"nda Hazine-i Evrak hakkında güncel bilgiler bulmak mümkündür. Formda kuruluşun adı, adresi (Defterdarlık, Kat: 2, Cağaloğlu/İstanbul), formun doldurulduğu tarih vs. bilgilerden sonra sorular bahsine geçilmiştir. Söz konusu sorulara verilen cevaplar toplu şekilde ve özet olarak

⁷⁴ TDA/Go302866/16045817; TDA/Go303007/16111971; TDA/Go303007/16111627.

⁷⁵ Ermeni meselesi konusunda Hazine-i Evrak içerisinde bulunan belgeleri çıkarmak, asıllarını veya özetlerini yeni yazıya çevirip orijinallerinin fotokopilerini de almak suretiyle değerlendirmek için Bakanlık Hazine-i Evrakını incelemek üzere 1980 yılında emekli Büyükelçilerden müteşekkil "Araştırma Kurulu".

⁷⁶ TDA/Go317667/17443422; TDA/Go317667/17443515.

⁷⁷ TDA/Go317667/17443391; TDA/Go317667/17443488.

aşağıda verilmiştir. Bilgi Bildirim Formuna göre Hazine-i Evrak Müdürlüğü Osmanlı Devleti döneminde 1846 yılında kurulmuş ve 1923 yılında “Hariciye Vekâleti”ne bağlanmıştır. 1983 yılı itibariyle Telekomünikasyon Dairesi Başkanlığına (TELD)⁷⁸ bağlı olarak faaliyetlerini sürdürmektedir. Hazine-i Evrakın bir çalışma bürosu (iç içe iki oda, 60 m²) ve 2 adet deposu (ana depo: 450 m² ve Defterdarlık binasındaki depo: 300 m²) bulunmaktadır. Arşiv malzemesinin bir kısmı tahta dolaplarda ve bir kısmı tahta raflarda saklanmakta iken bir kısmı yığınlar hâlinde, hatta bir kısmı sandıklar içinde ve tasnifsiz durumda beklemektedir. Tasnif edilen arşiv malzemesi türleri arasında dosyalar (her çeşit yazılı ve basılı evrak ve kayıtlar), plan, harita, projeler, mühür, damga, resim, fotoğraf ve müzelik malzemeler bulunmaktadır. En eski tarihli arşiv malzemesi tasnifsiz evrak nedeniyle tespit edilememiştir. Ayrıca, farklı türlerde (doküman, harita, kitap, defter vs.) tonlarca ve çoğu tasnifsiz arşiv malzemesi de bulunmaktadır. Hazine-i Evrakta 4 kişi çalışmakta olup, bunlardan yalnızca biri eski yazıyı bilirken diğer 3 kişi yabancı dil bilmektedir.⁷⁹

Hazine-i Evraktan Bakanlık, diğer kamu kurum ve kuruluşları personeli, Türk ve yabancı araştırmacılar faydalanabilmektedir. Arşivden genellikle siyasi, az miktarda da idari vd. arşiv malzemesi talep edilmektedir. Hazine-i Evrakta fotokopi hizmeti verilmekle beraber mikrofilm hizmeti mevcut değildir, bunun için Başbakanlığa ait kısımdan yararlanılmaktadır. Arşivde fotoğraf, film, plak veya bant arşivi yoktur. Yabancı araştırmacılar için arşiv tüzüğü, Türk araştırmacılar için yasal bağlayıcılığı olmayan iç kullanıma yönelik bir metin bulunmaktadır. Bu metin de Hazine-i Evrakta göre hazırlanmadığından uygulamada zorluk çekilmektedir. Bu nedenle, Hazine-i Evrakın en acil ihtiyacı bu birimin özellik ve ruhuna uygun kanuni bir metindir. Hazine-i Evrakta ayıklama ve imha yapılamamakla birlikte bazı evrakın imhasına⁸⁰ gerek duyulmaktadır. Tonlarca tasnifsiz evrakta herhangi bir şey yapılamazken tasnifli kısmın %70'i sistematik ve %30'u organik yöntemle tasnif edilmiştir. Arşiv malzemesinin envanterleri çıkarılmamış ve malzemenin fişlenmesi ve kataloglanması yapılmamıştır. Mevcut az miktardaki endikatör de yetersiz ve hatalıdır. Bunların bir kısmının fotokopisi mevcuttur. Arşiv malzemesinin çeşitli tahrip unsurlarına karşı sadece fare, güve ve haşere ilacı kullanılmaktadır. Rutubete karşı cihaz ve bir depoda da havalandırma imkânı bulunmamaktadır. Toplam 32 sorudan oluşan bilgi bildirim formunun son sorusuna (Kuruluşunuz arşiv hizmetleri ile ilgili olarak, ilave edeceğiniz diğer hususlar nelerdir?) verilen cevap Hazine-i Evraktaki mevcut durumu özetler mahiyettedir: “Arşivimizin

⁷⁸ 27.02.1982 tarih ve 8/4334 sayılı Kararname ile Devlet teşkilatındaki genel düzenleme çerçevesinde Dışişleri Bakanlığında da yeniden yapılanmaya gidilmiştir. Evrak-Ulaştırma ve Arşiv Genel Müdürlüğü (AUGM), “Telekomünikasyon Dairesi Başkanlığı” ismiyle müstakil bir daire olarak Bakanlık teşkilatındaki yerini almıştır. s. II, 20, 136-138.

⁷⁹ TDA/Go317667/17443359; TDA/Go317667/17443455.

⁸⁰ İmha kelimesi ileride kullanılmasına ve saklanmasına gerek görülmeyen, arşiv belgesi veya arşivlik belge dışında kalan, hukuki kıymetini ve bir delil olma vasfını kaybetmiş belgelerin usulüne uygun yok edilmesi işlemini ifade etmektedir (Bk. 18.10.2019 tarih ve 30922 sayılı Devlet Arşiv Hizmetleri Hakkında Yönetmelik, Madde 4/n).

ilk etapta mekâna, sonra da tasnife ve taranmaya, bilahare gerçek kataloglara ihtiyacı vardır.”⁸¹

17 Nisan 1985 tarihinde kaleme alınan “Hazine-i Evrak Arşivi ile Deposunun Durumu ve Islah Çareleri Hakkında Not”, Hazine-i Evrakın Başbakanlığa devredilmeden önceki son durumu hakkında önemli-güncel bilgiler sunmaktadır. Söz konusu belgede, Hazine-i Evrakın biri Mustafa Reşit Paşa (ö. 1858) tarafından yaptırılmış olan yaklaşık 300 m² bir alan üzerine oturmuş iki katlı arşiv binasının ilk katından, diğeri 1974 yılında Defterdarlık binasında çıkan yangından kurtarılıp yeni Defterdarlık binası zemin katında yaklaşık 150 m² bir yer işgal eden Hazine-i Evrak deposu olmak üzere iki kısımdan ibaret olduğu ifade edildikten sonra arşiv depolarının içinde bulunduğu duruma ve düzeltimi hususlarına değinilmiştir.

Bu çerçevede, ana deponun yer aldığı bina, bakımsız olmasına ve yıllar içinde içine yığılan çeşitli malzemeye rağmen işe yarar olarak kullanılagelmiştir. Ancak farklı zamanlarda yapılmış olan endikatörler yeterli olmadığı gibi tüm arşivin endikatörlerini de kapsar nitelikte değildir. Bu arşivin düzeltimi tam bir endikatörün yapılmasına, belgeler dışında kalan eşyanın ayıklanmasına ve arşivin hafifletilerek içinde rahatlıkla çalışılabilir hâle getirilmesine bağlıdır. Ayrıca binaya 1984 yılında yangın alarm cihazı takılmış ve 1985 yılında da yangın söndürme cihazları yenilenmiştir. İki katlı binanın genel yönetim ve bakımından Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yükümlü ve sorumlu olup bu yükümlülük ve sorumluluğun sınırları da her iki taraf için pek belirli olmadığından, zaman zaman çözümlenmesi gereken meseleler ortaya çıkabilmektedir. Defterdarlık binasındaki deponun ise fiziki koşulları iyi olmadığı gibi bu depodaki belgelerin tasnifi dahi yapılmış değildir.⁸² Özetle, Hazine-i Evrakın sahip olduğu belgelerin ana kısmı İstanbul'da Valilik binası bahçesindeki Başbakanlık Hazine-i Evrak binasının zemin katında, diğeri bir kısmı aynı yerde bulunan Defterdarlık binasının zemin katındaki bir depoda saklanmaktadır. Başbakanlık Hazine-i Evrak binasının zemin katındaki tasnifi yapılmış evrak araştırmacılara açıktır ve görece iyi durumdadır. İkinci depodaki evrakın tasnifi yapılmadığı gibi deponun fiziki koşulları da iyi olmadığından müdahale beklemektedir.

8.1. Araştırmacıların Hazine-i Evraktan Yararlanmaları

1 Ekim 1981 tarihinde Bakanlığın, araştırmacılara açık olan Hazine-i Evrak Müdürlüğüne gönderdiği bir yazısında, hâlen Sadaret ve Hariciye Hazine-i Evrak arşivlerinde izinle sürdürülen çalışmalarda araştırmacıların talebi üzerine çektirilen belge fotokopilerinin 100 adetten fazla olmaması yolunda bir uygulamanın mevcut olduğu konu edilerek, bu uygulamanın 19.09.1965 tarih ve 5113 sayılı Başbakanlık Genelgesinin 11. maddesinden ileri geldiği belirtilmiştir. Ancak genelgenin Hazine-i Evrakta incelemelerde bulunmak isteyen yabancılar hakkında olduğu, Devlet Arşivleri Yönetmeliğinde ise mikrofilm veya fotokopi verilmesi hususunda böyle

⁸¹ TDA/Go317667/17443359; TDA/Go317667/17443455.

⁸² TDA/Go108322/5236295.

bir sınırlamadan söz edilmediği dile getirilmiştir. Aynı yazıda; arşiv malzemesinden seri ve kitle hâlinde fotokopi ve mikrofilmler yapılmasına izin verilmemesinin tabii bulunduğu, ne miktar belge ve fotoğraf alınabileceğinin ilgili arşiv kuruluşunun takdirine bırakılmasının uygun olacağı, söz konusu uygulamanın Türk bilim insanlarının yaptığı araştırmaları engelleyen bir mahiyet taşıdığı Bakanlıkça müşahede edildiği, Başbakanın da kısıtlayıcı olan bu önlemin Türk bilim insanlarının yaptığı araştırmalara uygulanmaması gerektiğine işaret buyurduğunu ifadeyle, bu görüş çerçevesinde Türk bilim insanlarına Bakanlık arşivinde yaptıkları araştırmalarda 100 adet fotokopi sınırlamasının uygulanmaması talep edilmiştir.⁸³

Uygulamanın bundan böyle bu şekilde olacağını belirten aynı içerikli bir yazı da 1 Ekim 1981 tarihinde bilgi için Başbakanlığa gönderilmiştir.⁸⁴ Başbakanlığın cevabi yazısında, Bakanlığın görüşünün ilke olarak Başbakanlıkça da paylaşıldığı, diğer hususlarda olduğu gibi fotokopi konusunda da Türk bilim insanlarına kolaylık sağlanmasının onları daha derin ve kapsamlı incelemelere özendirileceği beyan edilmiştir. İki kanun tasarısı hâlindeki arşiv mevzuatının hızla kanunlaşma yolunda olduğu, bu tasarılar da söz geçen Millî Arşiv Kurulunun diğer bazı temel arşiv meseleleri arasında fotokopi ve mikrofilm konularındaki esasları da öncelikle karara bağlayacağı, bu nedenle Türk bilim insanları için geçerli olacak kesin kuralı da anılan Kurulun koymasının yerinde olacağı, ancak söz konusu husus gerçekleşinceye kadar Bakanlıkça Başbakanlığa bildirilecek kişilere duruma göre 100 belge sınırının daha esnek tutulmasında yarar görüleceği, bu uygulama yapılırken arşiv fonlarından seri hâlinde kitlevi çıkışların olmaması, idari ve mali sorunlara yol açılmamasının da göz önünde tutulacağı bildirilmiştir.⁸⁵

20 Nisan 1983 tarihinde TELD'in Hazine-i Evrak Müdürlüğüne gönderdiği yazıda, 14.01.1983 tarih ve 83/5963 sayılı Bakanlar Kurulu Kararının genel nitelikte bir hüküm olduğundan 19.09.1965 tarih ve 5113 sayılı Başbakanlık Yönergesini yürürlükten kaldırmasının söz konusu olmadığına değinilmiştir. Hazine-i Evrakta yer alan belgelerin Osmanlıca ve Fransızca kaleme alınmış olmaları nedeniyle yabancı araştırmacılar da Osmanlıca veya Fransızca bilgisinin aranması gerektiğinin Bakanlığın Kültür İşleri Dairesine duyurulduğu, bu hususa genel nitelikli bilimsel araştırma yöntemleri çerçevesinde yer verilmesine, uygulamada çıkaracağı sakıncalar nedeniyle imkân görülemediği keza belirtilmiştir. Sadece Hazine-i Evrakta araştırma yapmak üzere başvuruda bulunan yabancıların istemlerinin incelenmesi sırasında bu hususun anılan Müdürlükçe göz önünde tutulması ve verilecek izinlerde araştırmacıların Osmanlıca veya Fransızca bilmeleri zorunluluğunun belirtilmesinin yerinde olacağı ifadesinden sonra da Devlet Arşivlerine ilişkin yasalardan hazırlanma aşamasının henüz tamamlanmamış olması nedeniyle Bakanlıkça arşiv inceleme yönetmeliği çıkarılmasının doğru olmayacağı beyan edilmiştir.⁸⁶

⁸³ TDA/Go107710/7426945.

⁸⁴ TDA/Go107710/7426905.

⁸⁵ TDA/Go107710/7426828.

⁸⁶ TDA/Go132867/6077057

Bu çerçevede, 16 Mayıs 1983 tarihinde dış teşkilata gönderilen genelgede, Hazine-i Evrak Arşivi belgelerinin %50'si Fransızca ve %50'si Osmanlıca belgelerden oluştuğundan Fransızca veya Osmanlıca bilmeyen araştırmacıların Hazine-i Evrakta inceleme yapmalarının mümkün olmayacağı, bu nedenle olabilecek başvuruların resen geri çevrilmesinin uygun olacağı belirtilmiştir.⁸⁷

8.2. Hazine-i Evrakın DAGM'ye Devri

10.10.1984 tarih ve 3056 sayılı Kanununun 11. maddesi gereğince, bir çalışma bürosu ve iki deposu bulunan Bakanlık Hazine-i Evrakının, 30 Haziran 1986 tarihinde, Başbakanlıkça (19-310-1400 sayılı yazı ile) DAGM'ye devri talep edilmiş ve 29 Temmuz 1986 tarihli Bakanlık yazısıyla söz konusu devir gerçekleştirilmiştir.⁸⁸

Hazine-i Evrakın son durumuyla ilgili bilgiler vermek, DAGM'ye hangi tür ve ne miktarda belgenin devredildiğini bilmek hususunda yararlı olacaktır. Hazine-i Evrakın ana deposunda Osmanlı Hariciyesine ait belgelerle sonradan gönderilip orada kalan Vaşington, Atina ve Belgrad Büyükelçiliklerinin eski dosyalarını havi tasnifi yapılmamış 43 sandık bulunmaktadır.⁸⁹ Ana depodaki tasnifli evrak siyasi, hukuki, idari vs. çeşitli dosyalar hâlinde ve karton kutulara yerleştirilmiş durumdadır. Bunların konulara göre dağılımı şu şekildedir: Balkan Savaşları (70 kutu), I. Dünya Savaşı (123 kutu), Mütareke (123 kutu), Hukuki kısım (392 kutu), İdari kısım (902 kutu), Kavanin ve Nizam (125 kutu), Mektubi Kalemi (1363 kutu), Mütenevvi (274 kutu), Sicil Dosyaları (18 kutu), Siyasi Dosyalar (640 kutu), Tercüme Evrakı (356 kutu), Hukuk ve Mütenevvi (112 kutu), Tercüme Siyasi (129 kutu), Tercüme İdari (129 kutu), Muhtelit Hukuk (123 kutu), Etabli Dosyaları (81 defter) ve Kayıt Defterleri (352 adet) olmak üzere toplamda 4.879 kutu ve 433 adet defterden oluşmaktadır.⁹⁰ Defterdarlık binasındaki deposunda ise 1923-1933 yıllarına ait Muhtelit Mübadele Komisyonu evrakı ile Muhtelit Hakem Mahkemeleri dava dosyaları, 80 adet etabli defteri/dosyası, bazı anlaşma ve protokollerin asılları, (Türkiye aleyhine yapılmış eski) basılı yayınlar, kitaplar ve broşürler bulunmaktadır. Bu evrakın toplamının yaklaşık 6 kamyon yükü teşkil ettiği tahmin edilmektedir.⁹¹

Sonuç olarak, 1860 yılından 1922 yılına kadarki Osmanlı Dönemi Hariciye Nezaretinin iş ve işlemleri sonucunda oluşan belgeleri havi Bakanlığa bağlı Hazine-i Evrak, 1986 yılında, içindeki bazı Cumhuriyet Dönemi arşiv evrakı ile birlikte, DAGM tarafından teslim alınarak İstanbul'da yerleşik Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı depolarına yerleştirilmiş ve burada muhafaza altına alınmıştır. Devlet Arşivleri tarafından tasnifi tamamlanan söz konusu evrak, Osmanlı Arşivi'nin ana fonlarından birisi olarak hizmete sunulmuştur.

⁸⁷ TDA/GoI32867/6076997.

⁸⁸ 30.11.1994 tarihli "4009 sayılı 'Dışişleri Bakanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'un 3056 sayılı 'Başbakanlık Teşkilat Kanunu' ile 3473 sayılı 'Muhafazasına Lüzum Kalmayan Evrak ve Malzemenin Yok Edilmesi Hakkında Kanun' maddelerine getirdiği istisnalar hakkında" Servis Notu, s. 1.

⁸⁹ TDA/GoIII365/4943778.

⁹⁰ TDA/Go3I4I32/169I8976.

⁹¹ TDA/GoIII365/4943778.

Sonuç

Osmanlı Hariciyesi Hazine-i Evrakı 1923 Mart ayında Türkiye Büyük Millet Meclisi Hariciye Vekâletine bağlanmış ve İstanbul Temsilciliğinin kapanmasıyla bir süre Bakanlığın İstanbul'daki her türlü işine bakan bir “Temsilcilik” gibi çalışmıştır. 1970'li yılların ikinci yarısında Bakanlık Merkez Arşivi oluşana kadar Bakanlığın ana arşivi konumunda olan Hazine-i Evrak 10.10.1984 tarih ve 3056 sayılı Kanunun 11. maddesi uyarınca 1986 yılında DAGM'ye devredilmiştir. Hazine-i Evrak Müdürlüğü Bakanlığa bağlı bulunduğu 63 yıl boyunca “(Umum) Evrak Müdürlüğü” veya bu birimin ardılları olan birimlere bağlı olarak faaliyetlerini icra etmiştir. Uzun yıllar Bakanlığın ana arşivi görevini ifa eden ve özellikle Cumhuriyetin ilk yıllarında evveliyat bakımından Bakanlık için vazgeçilmez bir başvuru kaynağı konumunda bulunan Osmanlı Hariciyesi evrakını havi Hazine-i Evrakın, 1986 yılında DAGM'ye devredilinceye kadar, hem fiziki koşulları hem de tasnif işlemleri açısından yalnızca mevcut durumunun muhafazasına çalışılmıştır. Evrakın muhafaza edildiği yerlerin fiziki koşulları elverişli olmadığı gibi yer yer yapılan tadilat ve iyileştirmeler de yeterli düzeyde değildir. Bunun yanı sıra, anılan birimde en baştan beri yaşanan personel, mekân ve bütçe sorunlarına da çözüm bulunamamıştır. 1911 yılında Hariciye Hazine-i Evrak Müdürlüğüne tayin edilen Hayreddin Nedim Bey tarafından bir kısım evrakın tasnifi yapılmış ve tasnif edilen bu belgeler Cumhuriyet Dönemi'nde araştırmacılara açık tutulmaya çalışılmıştır. Tasnifi yapılmış evrakın miktarının çok az olduğu anlaşılmaktadır. Bahsi geçen personel, mekân ve bütçe sıkıntılarından dolayı Cumhuriyet Dönemi'nde belgelerin tasnifiyle ilgili herhangi bir çalışma da yapılabilmemiş değildir. Son olarak, Cumhuriyet Dönemi'ne ait bir kısım evrakın Hazine-i Evraka gönderildiği ve Hazine-i Evrakın DAGM'ye devriyle bu malzemenin de DAGM'ye devredildiği anlaşılmaktadır.

EXTENDED ABSTRACT

Archival issues in the Ottoman Empire were started to be handled in modern sense since 1845. Accordingly, modern archives for *Hazine-i Evrak* (State Archives) were launched in *Bâb-ı Âlî* (Sublime Porte) between 1846 and 1848 where a section was also reserved for the documents of *Hariciye Nezareti* (Ministry of Foreign Affairs - MFA). In 1853, the archive documents (pre-1848) of the MFA were delivered to the State Archives of the Prime Ministry. The archives of the MFA were then began to be kept exclusively as of 1860s since the documents between 1848-1860 were left at the archives of *Divan-ı Hümayun* (Council of Ministers).

Hayreddin Nedim [Göçen], who was assigned to the State Archives Directorate of the Ministry of Foreign Affairs of the Ottoman Empire in 1911 started the scientific classification of the files followed by his work for the improvement of the physical conditions of the building. As a result of these works, valuable archive material was saved until these documents were opened to researchers, making a wealth of information available on the Ottoman diplomatic history.

The State Archives of the MFA of the Ottoman Empire was incorporated into the MFA of the Grand National Assembly of Türkiye in March 1923. After the liaison unit of the MFA of the Republic of Türkiye in İstanbul ceased to exist in 1927, State

Archives of the MFA functioned for a while as a Representation Office of the MFA which assumed its certain tasks.

The State Archives remained as the main archive of the Ministry until its all archives in Ankara were brought together in the second half of the 1970s. The State Archives of the MFA was transferred to the General Directorate of State Archives (DAGM) in 1986 in accordance with the 11th Article of the Law, No: 3056 dated 10.10.1984, including the documents belonging to the Republican period. This briefly explains the course in which the State Archives of the MFA has carried out its activities under the name of General Documentation Directorate and under various different names for 63 years.

State Archives of the MFA of the Ottoman Empire which has been the main archive of the Ministry for many years were a valuable reference source for the Ministry especially in the early years of the Republic. Yet, they have been kept mainly in their original classification status and with little improvement of their physical conditions until their transfer to DAGM in 1986. Evidently, budgetary limitations and their consequent results i.e. inadequate storage facilities and insufficient number of specialists had an impact on this matter.

Some documents classified by Hayreddin Nedim [Göçen] were kept open to researchers during the Republican period. Hence, it has been understood that the number of documents the classification of which were completed was rather limited. For reasons stated above, no work on classification of documents could be made in the Republican period. As for the documents belonging to the Republican era, it has been understood that some of these were sent to the State Archives which was later transferred to DAGM.

During the transfer of the State Archives to DAGM, the main part of the documents owned by the State Archives were kept in a warehouse, on the ground floor of the Prime Ministry's Hazine-i Evrak Building in the garden of the Government (Valilik) Building in İstanbul. The remaining part of the documents were kept in the ground floor of the Defterdarlık Building (Revenue Office in İstanbul) in the same place. In this process, some documents on the ground floor of the Prime Ministry's Hazine-i Evrak Building were also classified. As these documents were in good condition, they were kept open to researchers. The physical condition of the second warehouse there was insufficient which rendered the undertaking of any classification work impossible.

Kaynakça

Demirbaş, Uğurhan, v.dğr.: *Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz (Osmanlı Dönemi) -I-*, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 41, 2000.

Dışişleri Bakanlığı 1984 Tarihçesi, İcra Sekreterliği, Şubat 1985.

Girgin, Kemal: *Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Hariciye Tarihimiz (Teşkilat ve Protokol)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, 1994.

Özcoşkun, Ali Rıza: *Cumhuriyetin Kuruluşundan Bugüne Dışişleri Bakanlığı Teşkilat Yapısı (1920-2018)*, Ankara: Türk Diplomatik Arşivi Yayınları, 2018.

Selçuk, Mustafa: *Dersaadet Murahhaslığı (1922-1928): Türk Hariciyesinin Dünyaya Açılan Kapısı*, Ankara: Aktüel Yayınları, 2013.

Şimşir, Bilal: “Millî Arşiv Davamız Üzerine”, *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu*, İstanbul: İstanbul Matbaası, Türk-Arap İlişkileri İncelemeleri Vakfı Yayınları 1, Mayıs 1985.

27.02.1982 tarih ve 8/4334 sayılı *Bakanlıkların Yeniden Düzenlenmesi ve Çalışma Esasları Hakkında Kararname* (28.02.1982 tarih ve 17619 sayılı Resmi Gazete).

30.11.1994 tarihli “4009 sayılı ‘Dışişleri Bakanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun’un 3056 sayılı ‘Başbakanlık Teşkilat Kanunu’ ile 3473 sayılı ‘Muhafazasına Lüzum Kalmayan Evrak ve Malzemenin Yok Edilmesi Hakkında Kanun’ maddelerine getirdiği istisnalar hakkında” Servis Notu.

18.10.2019 tarih ve 30922 sayılı *Devlet Arşiv Hizmetleri Hakkında Yönetmelik*.

BOA, BEO. 3997/299728, 11 Safer 1330 (31 Ocak 1912).

<https://www.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/Sayfa/9/ADA45D7B737CBC58F13C672C0AECCA-8E9F0DDB54A7AB8426349949A5FDEB9E15> [Erişim tarihi: 10.06.2019].

Türk Diplomatik Arşivi Belgeleri:

TDA/G017008/6327838	TDA/G0238506/11646576	TDA/G0303582/15863712
TDA/G0105726/3837347	TDA/G0238506/11646617	TDA/G0303582/15935318
TDA/G0105726/3837364	TDA/G0238512/12599231	TDA/G0303707/15054047
TDA/G0107710/7426828	TDA/G0238512/12599289	TDA/G0303729/16038202
TDA/G0107710/7426905	TDA/G0238512/12599678	TDA/G0303729/16040992
TDA/G0107710/7426945	TDA/G0238512/12599863	TDA/G0303729/16041203
TDA/G0108322/5236295	TDA/G0238512/12599880	TDA/G0303729/16041246
TDA/G0111365/4943778	TDA/G0238512/12599905	TDA/G0303737/15071198
TDA/G0126107/9594333	TDA/G0238512/12600036	TDA/G0303753/16805932
TDA/G0132867/6076997	TDA/G0238749/12766638	TDA/G0303754/16870733
TDA/G0132867/6077057	TDA/G0238903/12767732	TDA/G0303880/18620221
TDA/G0139603/17353806	TDA/G0238903/12767766	TDA/G0311784/16879661
TDA/G0149111/6385157	TDA/G0238903/12767806	TDA/G0311784/16880072
TDA/G0156751/8822789	TDA/G0238903/12767846	TDA/G0312598/16892486
TDA/G0200715/10875661	TDA/G0238903/12767885	TDA/G0312683/16990024
TDA/G0200869/11185758	TDA/G0238903/12767940	TDA/G0312826/16956227
TDA/G0201186/19787259	TDA/G0239372/14686926	TDA/G0312826/16956553
TDA/G0203896/14518823	TDA/G0301700/15792674	TDA/G0314132/16918976
TDA/G0206756/15767126	TDA/G0301700/15793879	TDA/G0315713/17460562
TDA/G0221675/11361314	TDA/G0302217/14912255	TDA/G0316874/17513300
TDA/G0229957/11532627	TDA/G0302217/14948295	TDA/G0317258/17295313
TDA/G0231692/11942862	TDA/G0302866/16045817	TDA/G0317258/17350782
TDA/G0232414/13466514	TDA/G0303007/16111627	TDA/G0317258/17350845
TDA/G0232614/13357889	TDA/G0303007/16111971	TDA/G0317437/17549050
TDA/G0232614/13466295	TDA/G0303474/15049137	TDA/G0317438/17942345
TDA/G0232614/13466418	TDA/G0303474/15054396	TDA/G0317535/17755769
TDA/G0232614/13466457	TDA/G0303474/15055730	TDA/G0317535/17756628
TDA/G0235913/11635722	TDA/G0303474/15056624	TDA/G0317535/17759008

TDA/G0317535/17768354	TDA/G0317667/17443515	TDA/G0318051/17440460
TDA/G0317535/17770193	TDA/G0317668/20245851	TDA/G0318051/17441336
TDA/G0317630/17390711	TDA/G0317668/20245880	TDA/G0318051/17441362
TDA/G0317630/17390983	TDA/G0317668/20245890	TDA/G0318054/19176276
TDA/G0317630/17391039	TDA/G0317668/20246353	TDA/G0318056/17428902
TDA/G0317631/18315784	TDA/G0317668/20246395	TDA/G0318056/17428922
TDA/G0317631/18316208	TDA/G0317668/20246421	TDA/G0318057/17770814
TDA/G0317631/18316227	TDA/G0317668/20255864	TDA/G0318057/17780680
TDA/G0317631/18316299	TDA/G0317668/20256675	TDA/G0318130/17564552
TDA/G0317631/18316429	TDA/G0317668/20257196	TDA/G0318132/17950321
TDA/G0317631/18319210	TDA/G0317696/17462721	TDA/G0318204/17482281
TDA/G0317631/18319265	TDA/G0317696/17462897	TDA/G0322681/17983966
TDA/G0317657/17769863	TDA/G0317696/17463888	TDA/G0322681/17984079
TDA/G0317667/17443359	TDA/G0317850/18358410	TDA/G0322681/17984488
TDA/G0317667/17443391	TDA/G0317850/18358415	TDA/G0322681/17984697
TDA/G0317667/17443422	TDA/G0317850/18364350	TDA/G03117535/17763734
TDA/G0317667/17443455	TDA/G0318051/17382693	
TDA/G0317667/17443488	TDA/G0318051/17439588	

XVI. Asır Kudüs Sancağında Hakkârililere Ait Vakıflar*

*Charitable Foundations of Hakkarians in the District
of Jerusalem in the Sixteenth Century*

MUSTAFA ÖKSÜZ**

öz

Selâhaddin Eyyûbî'nin 2 Ekim 1187'deki Kudüs'ü fethi esnasında maiyetinde Hakkârî'den gelen bazı kişilerin varlığı tarihi kaynaklar tarafından tespit edilmektedir. Bunların bir kısmını ulema sınıfına mensup şahıslar oluştururken geri kalanını da savaşçı kesimi teşkil etmekteydi. Hükümdarın yanında bulunan bu kişilerden bazıları çok önemli vazifeler üstlenmişlerdir. Nitekim onların adlarına daha sonra çeşitli vesilelerle vakıflar kurulmuştur. Hayır kurumlarının ortaya çıkması sadece adı geçen sultanın dönemiyle sınırlı kalmamış diğer yöneticilerin devirlerini de kuşatmıştır. Dolayısıyla uzun bir zamanı kapsayan bir süreç ortaya çıkmıştır. Bu uzun süre zarfında fetih sonrasında bölgeye yerleşenlerin arasında "el-Hakkârî" lakabıyla anılmaya devam eden geldikleri yerden uzak fakat vakıf müesseselerinin doğal bir parçasını oluşturan yeni bir kuşak ortaya çıkmıştır. Eyyûbî Devleti'nin tarih sahnesinden çekilmesinden sonra da bu kişilerin Memlûk sultanlarıyla yakın ilişki içinde oldukları, bazılarının yeni idarecilerin yakın çalışma ekibi içinde yer aldıkları ve yeni vakıflar kurdukları görülmektedir. Bu makalede Eyyûbî ve Memlûk devletlerini ihtiva eden Hakkârîli şahısların kurdukları evkafın hikâyesi, Osmanlı arşiv belgeleri rehberliğinde ele alınmıştır. Başta mahkeme kayıtları olmak üzere tahrir ve vakıf defterleri vakıanın tarihî boyutlarının anlaşılması amacıyla analitik süzgeçten geçirilerek kullanılmıştır. Böylece günümüz Kudüs'ünün uygarlık mirasına katkıda bulunmuş olan bu gelişme, tarihsel bağlamda incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eyyûbîler, Osmanlılar, Kudüs, Hakkârîliler, Vakıf

* Makale geliş tarihi: 19 Kasım 2022, kabul tarihi: 25 Aralık 2022, araştırma makalesi. Bu makale, 2. Uluslararası Zıp Havzası Sempozyumu'nda (21-23 Ekim 2022) "XVI. Asır Kudüs Sancağı'nda Hakkârî Nisbesiyle Maruf Kişilere Ait Vakıflar" adıyla sunulup yayımlanmayan tebliğin geliştirilmiş ve genişletilmiş halidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Van/Türkiye. mustafaoksuz@yyu.edu.tr, ORCID

ABSTRACT

Historical sources show us that during the conquest of Jerusalem on October 2, 1187, there were some people from Hakkari in the entourage of the victorious commander Salahuddin Al-Ayyubi. While some of them were members of the ulama class, the rest mostly were warriors. Those people, who were with Sultan Salahuddin, took on very important duties during his reign in Jerusalem, and in return for their services they were allowed to establish waqfs or charitable foundations. The emergence of charitable foundations was not only limited to the period of the aforementioned sultan but also seen in the periods of other rulers, which demonstrates the process of charitable foundation as a long-term phenomenon. Those who settled in the region after the conquest gave birth to new generations and these people, who found life in a new environment far from where their ancestors came from, were mentioned in the sources with the nickname “al-Hakkârî” or from Hakkari. When the Ayyubid State withdrew from the stage of history, these people started to have close contact with the Mamluk sultans and some of them took part in the close working team of the new administrators and continued to establish new foundations. Based on the Ottoman archival documents, this article examines the foundations established by the people of Hakkari during the Ayyubid and Mamluk rules. The foundation books and court records, especially the detailed cadastral registers, were used through an analytical filter to provide a sound historical dimension. The article aims to contribute to the heritage of today's Jerusalem by putting these institutions into a historical context.

Keywords: Ayyubids, Ottomans, Jerusalem, Hakkarians, Charitable Foundations

Giriş

KUDÜS'ÜN Selahaddin Eyyûbî tarafından yeniden fethi sonrası buraya İslam dünyasının muhtelif yerlerinden başta âlimler olmak üzere muhtelif şahıslar gelip yerleşmiştir. Hariçten kentin şenlenmesi ve gelişmesi için dönemin devlet adamları, önemli şahsiyetlere vakıf yoluyla çeşitli araziler tahsis etmiştir. İlk örneklerinin yeniden fethin gerçekleşmesinden altı yıl öncesine kadar gittiği bu uygulamadan Hakkârili kişiler de yararlanmışlardır. Osmanlı devrine ait kayıtlar, bu hususta vakıf tahsisatına ilişkin değerli bilgiler içermektedir.

Hakkârililere vakıfların tahsis edildiği merhale incelendiğinde sürecin tek bir sultanın idaresi dönemine sığmadığı, fetih öncesinden başlamak üzere uzun bir zaman dilimini kapsayan bir gelişme kaydettiği ortaya çıkmaktadır. İlk başta buraya gelenleri Sultan Selahaddin ile birlikte Kudüs'ün fethi için hareket edenler oluştururken sonrakilerde durumun farklılık arz ettiği görülmektedir. Artık bölgenin yerli ahalisini teşkil eden fakat menşeleri itibarıyla Hakkârili olanlar ön plana çıkmaya başlamışlardır.

Eyyûbî ve Memlûk devletlerini kuşatan bu uzun tarihi süreçte biri kadın olmak üzere toplam yedi kişi adına vakıf kurulmuştur. Bunlara ilişkin kayıtlar, adı geçen devletlerin tabii mirasçısı olan Osmanlı İmparatorluğu'na intikal etmiştir. Mezkûr vesikalara istinaden XVI. asırda tutulan belgeler, evkafın niteliğine ilişkin önemli bilgiler sunmaktadır. İlgili evrak incelendiğinde kurumların mahiyetiyle ilgili bazı tartışmalı noktaların mevcudiyeti de göze çarpmaktadır. Bu sorunlar,

doğal olarak meselenin analizinde birtakım sıkıntılarının ortaya çıkmasına yol açmakta ve kimi zaman konunun anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Kişilere ait vakıflar, başlıklar halinde kuruluş tarihlerine göre incelenirken ihtilafli hususlara işaret edilerek bir sonuca varılmaya çalışılmıştır. Böylece bir taraftan meselenin özüne ilişkin açık bir betimleme hedeflenirken diğer yandan da kaynaklardaki farklılıklar gösterilmek istenmiştir.

1. Ali el-Hakkârî el-Hâcib

Vakfın sahibi olarak zikredilen zatın kimliğine ilişkin Osmanlı kayıtlarında bilgi bulmak mümkün değildir. Hakkârî nisbesini taşıyan şahıslardan bazıları Haçlılarla mücadele için hem Zengi hem de Selahaddin'in kadrosunda yer almışlardır. Bu kişilerden bazılarına dair malumatı kaynaklarda ve modern çalışmalarda bulmak imkân dâhilindedir. Bunlardan biri de Seyfuddin Ebu Hasan Ali b. Ebu'l-Heyca el-Hakkârî'dir. Kendisi Şirküh'un (ö. 1169) komutanları arasında yer almış; onun vefatından sonra Selahaddin'in yakın çalışma arkadaşları arasına katılarak el-Emîru'l-Kebîr lakabıyla meşhur olmuştur. Bir ara Haçlılara esir düşünce sultan tarafından kurtarılmış fakat bu olaydan sonra çok fazla yaşamayarak H. 588 (1192) senesinde vefat etmiştir.¹ Aşağıda da işaret edileceği üzere vakfının kuruluş tarihi ise ölümünden yaklaşık 11 yıl öncesine tesadüf etmektedir.

1200-1218 yılları arasında Eyyûbî tahtında sultan olarak bulunan Melik Adil Ebubekir b. Eyyûb'un² Hakkârîli Hacib Ali'ye Deyr Büreyd/Berid ile Deyr Hazim'i vakıf olarak tahsis etmesi ilginç bir noktayı ortaya çıkarmaktadır. Zira vakfiyenin tarihine bakıldığında daha Kudüs'ün fethedilmediği görülmektedir. Fetih (H. 583) ile vakfiyenin tarihi (H. 577) arasında altı yıl vardır. Bu zaman dilimi nazarı itibara alındığında dönemin ruh halinin aslında bu metinde belirlediği müşahede olunmaktadır. Nureddin'in Mescid-i Aksa'daki minberi çok önceden hazırlatması örneğinde olduğu gibi bu olgu, Müslümanların önünde sonunda kenti yeniden ele geçirme arzularının, azimlerinin ve inançlarının adeta bir manifestosudur.³

¹ Şakir Gözütok, "Hakkârîli Devlet Adamı Ve Âlimler (Abbâsiler Dönemi)", A.Ü. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* [TAED], (2011), Sayı: 46, s. 246.

² Selâhaddin-i Eyyûbî'nin kardeşi olan Ebû Bekr Seyfüddîn el-Melikü'l-Âdil Muhammed b. Eyyûb b. Şâdî (ö. 615/1218), 1200-1218 yılları arasında Eyyûbî sultanı olmuştur. Bu konuda bk. Ramazan Şeşen, "el-Melikü'l-Âdil I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (DİA), C. 29, 2004, s. 59-60. Eyyûbîler'in el-Cezîre ve Dımaşk kolu hükümdarı (1200-1237) olan oğlunun Dımaşk'taki Dârulhadîs Medresesi ile Sâlihiye'deki Zıyâie Medresesi'ne ait vakıfları bulunmaktadır. Vakfiyede senenin yanındaki rakam boş bırakıldığı için tarihin tam olarak tespiti mümkün gözükmemekle birlikte kuruluş zamanı olarak H. 600? (1203-04?) yılı ileri sürülebilir. "Vakfu's-Sultânî'l-Meliki'l-Eşref Musa bin Ebibekr bin Eyyûb min-selâtin-i tâyifeti'l-Ekrâd 'âlâ-medresetihi dâri'l-hadîsi'l-Eşrefiyyeti dâhil-i Dımaşk ve'l-medreseti'z-Zıyâ'iyyeti bi's-Sâlihiyyeti fi Dımaşk. Târîhu'l-vakfiyyeti fi sene (...) ve sittu-mi'eh, karye-i Mansûrâ tâbi-i Bukâ hâsıl 9200, Kümeyl? Tâbi-i m. hâsıl 3300, mezra'ati-Şarkıyye tâbi-i m. hâsıl 4000, mezra'at-i Deyri'l-Fukarâ hâsıl 4000", bu konuda bk. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Tapu Tahrir Defteri (TT.d), no. 602, s. 96. Melik Eşref'in hayatı için bk. Önder Kaya "el-Melikü'l-Eşref, Mûsâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (DİA), C. 29, 2004, s. 64-66.

³ "Vakfu'l-Meliki'l-Âdil Ebubekir ibn-i Eyyûb 'alâ'l-Hâcib Ali el-Hakkârî mâdâme murâbitan bi'l-Kudsi-Şerîf sümme 'alâ-evlâdihi ve zürriyyetihi mâ-dâmehum murâbitine bi'l-Kudsi-Şerîf. Ve izâ inkarazû ve lem-yebka minhum ehadun 'alâ vakfın 'ale'l-müslimine bi'l-Kudsi-Şerîf. Târîhu'l-vakfiyyeti fi'l-mahzari fi-seneti 577 (1181-1182) mezra'a-i Deyr Büreyd/Berid der-nezd-i Beyt Sâhûrî'l-Vâd tamâmen tâbi-i Kuds hâsıl 1800, mezra'a-i Deyr Hâzım der-nezd-i Şa'fat tâbi-i Kuds-i Şerîf tamâmen hâsıl 250", BOA, TT.d.,

Henüz bu tarihlerde Eyyûbî hükümdarı olmayan Ebubekir b. Eyyûb tarafından H. 577 yılında (1181-1182) Kudüs'te murabıt olmak kaydıyla iki mezranın Hâcib Ali Hakkârî'ye ve zürriyetine tahsis edildiği vakıf defterinden öğrenilmektedir.⁴ Savaşçı derviş manasına gelen murabıt olma koşulu, sadece mezkûr kişiyle sınırlı kalmamış sonrakiler için de bağlayıcı olmuştur. Kavramın manası cihatla irtibatlı olduğu için bu şarta bağlanan kişilerden olası bir durumda şehri korumak üzere cenge hazır olmaları bekleniyordu. Yani vakıf kanalıyla aldıkları gelirler, onların üzerine zorunlu bir askerlik hizmeti yüklüyordu.⁵ Ayrıca sülalenin inkırazı durumunda her iki yer, şehirdeki Müslümanlara bağışlanmıştı. Aslında bu koşul, yönetici kadro arasında fetih sonrası İslamlaşma sürecine ilişkin planlamaları ve tasavvurları da bir bakıma yansıtmaktadır.

a. Deyr Hazim Mezrası

Gazze ile Kudüs'ün bir idarecinin yönetimi altında birlikte idare edildiği devirde tutulan ilk sayımın neticelerini içeren tahrir defterinde (H. 932?/1525-1526?) mezraya ilişkin herhangi bir işaret bulunmamaktadır. Bölgede bu dönemde istikrarın tam sağlanamamasından dolayı insanların yurtlarını terk etmeleri bazı yerlerin harap olmasına neden olmuştu. Zira Yavuz Sultan Selim'in (1512-1520) kısa süreli saltanatında devlet sisteminin yerleşmesi mümkün olmamış; oğlu Kanuni Sultan Süleyman'ın (1520-1566) tahta çıkışı esnasında vuku bulan Canbirdi Gazâlî İsyanı da işlerin bir müddet kötüye gitmesine yol açmıştı.⁶ Bu olan bitenler yüzünden bazı yerlerin isimlerinin ilk belgelerde bulunmaması doğaldır.

Mezraya ilişkin malumata ilk defa H. 945? (1538-1539?) tarihli mufassal tahrir defterinde rastlanır. Buranın vakıf olduğuna dair bilgi verilmekle birlikte mahiyeti hususu belirsiz bir şekilde geçirilmiştir.⁷ İstikrarın sağlanmasıyla birlikte ahalinin yerine yurduna dönüşü, sancağın yeniden şenlenmesine giden süreci de başlatmıştı. Dolayısıyla görevliler ilk sayımda terk edilmiş olan bu yeri, on üç yıl sonra yeniden meskûn bir mahal olmasından dolayı kayda geçirmişlerdir. Kayıttan da anlaşıldığına göre burası timar olarak tescil edilmiştir.

İkinci tahririn aktardığı malumatın yinelenildiği H. 961 (1553-1554) tarihli üçüncü kayıta, vakfın mahiyetine ilişkin yeni bir bilgi⁸ sunulmamakla birlikte, mezranın Şa'fat köyü civarında olduğu ve has olarak tasarruf edildiği belirtilmiştir.

no. 522, s. 28. İki yerin vakıf kaydı başka bir defterde tarih zikredilmeksizin geçmektedir: "Vakfu'l-Melikî'l-Âdil Ebubekir bin Eyyûb 'alâ'l-Hâcib 'Ali el-Hakkârî mezra'a-i Deyr Büreyd/Berîd der-nezd-i Beyt Sâhûrî'l-Vâdî tâbî'-i m. tamâmen hâsıl 2500; mezra'a-i Deyr Hâzîm der-nezd-i Şa'fat tâbî'-i Kuds-i Şerîf tamâmen hâsıl 250, yekûn 2750", Evâil-i Safer 970 (Eylül-Ekim 1562) tarihli defter için bk. BOA, TT.d., no. 539, v.7a.

⁴ BOA, TT.d., no. 522, s. 28.

⁵ Kavramın tanımı için bk. İsmail Yiğit, "Ribât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. 35, 2008, s. 76-79.

⁶ Slovenyalı olduğu rivayet edilen Osmanlılar'ın Şam beylerbeyi olan bu şahsın hayatı için bk. Feridun Emeccen, "Canbirdi Gazâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. 7, 1993, s. 141-143.

⁷ Mezra'a-i Deyr Hâzîm tâbî'-i m hâsıl, 'an-timar-ı mezbûr, el-'öşr 'an-mâli'l-vakf 200, BOA, TT.d., no. 1015, s. 228.

⁸ "Mezra'â-i Deyr Hâzîm nezd-i Şa'fat vakf hâsıl 250 hâs, el-'öşr 'an-mâli'l-vakf 25", BOA, TT.d., no. 289, s. 65.

Yukarıda da işaret edildiği üzere vakfın kim tarafından kurulduğu ve kimlerin buradan istifade ettiği hususu muğlak kalmaya devam etmiştir. Bu dönemde padişah hasları arasına ilave edilmesi mezrayı doğrudan devlet merkezinin kontrolüne sokmuştur. Bu uygulamanın süreklilik arz etmediğini ortaya koyan Evâil-i Safer 970 (Eylül-Ekim 1562) tarihli timar defteri, buranın Yusuf tarafından timar olarak tasarruf edildiğini haber vermektedir.⁹ Bu da XVI. yüzyılın çoğunda haslar arasındaki yerini koruyan Deyr Hazim'in duruma göre bazı değişikliklere uğradığını göstermektedir.

H. 970 (1562-1563) yılında gerçekleştirilen sayıma ait dördüncü tahrir kaydı, yukarıdakilerden farklı olarak Şa'fat civarındaki mezranın Melik Adil tarafından Ali el-Hakkârî'ye vakıf olarak bağışlandığını açıklamaktadır.¹⁰ Hükümdarın ismi tam olarak bu kayıta zikredilmemekle beraber aynı tarihli bir başka vakıf defteri (Evâil-i Safer 970/Eylül-Ekim 1562), bu konudaki belirsizliği giderip adının Ebubekir b. Eyyûb olduğunu söylemektedir. Böylece sultanın kimliğine ilişkin daha açık bir bilgiye ulaşılır.¹¹

H. 1005 (1596-1597) senesinde yapılan asrın son sayımında da dördüncü tahrir defterinin bilgileri tekrarlanarak yeni bir şey aktarılmamıştır.¹² Buradaki kayda göre maktu olmak üzere Zaim İsmail b. Muhammed tarafından işletilen mezra, haslar arasındaki konumunu muhafaza etmeye devam etmiştir.

Tahrir kayıtlarında tartışmalı, muğlak ve birbirini tamamlayıcı tarzda olan bilgiler yığını, Deyr Hazim'in Hâcib Ali ile zürriyetine Kudüs'te murabıt olmak kaydıyla verildiğini onaylamaktadır. Burada 522 numaralı defterin sunduğu malumat, tabiri caizse taşların yerine oturmasını sağlamakta ve konunun açık bir şekilde anlaşılmasına yardımcı olmaktadır.¹³ Böylece kaynaklardaki sorun giderilerek mezranın vakıf mülkü olduğu kanıtlanmaktadır.

b. Deyr Büreyd/Berid Mezrası

Hakkârili Ali'ye tahsis edilen ikinci mezra olan Deyr Büreyd/Berid'e ilişkin bilgi, Deyr Hazim'de olduğu gibi H. 932? (1525-1526?) tarihli ilk tahrir defterinde mevcut değildir. Bununla birlikte mezranın yanında bulunan Beyt Sâhûrî'l-Vâdî¹⁴ hakkındaki bilgileri söz konusu kayıta bulmak mümkündür. Tahrir yapan kişiler

⁹ “Mezra'a-i Deyr Hâzım der-nezd-i karye-i Şa'fât tâbi'-i m., Vakıf tamâmen, el-'öşr 'an-mâli'l-vakf ber-vech-i maktû' der-'uhde-i Yusuf bin Hamârûh? ber-vech-i timar fi sene 200”, bk. BOA, TT.d., no. 346, s. 6.

¹⁰ “Mezra'â-i Deyr Hâzım der-nezd-i karye-i Şa'fât tâbi'-i m. Vakfu'l-Melik el-Âdil 'alâ Ali el-Hakkârî tamâmen hâsıl 250, el-'öşr 'an-mâli'l-vakf hâs 25, ber-vech-i maktû' der-'uhde-i Yusuf Hamârûh? Ber-vech-i timar fi sene 200”, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, Kuyûd-ı Kadîme Arşivi Tapu Tahrir Defterleri (TKG, KK.TT.d), no. 112 (516), v. 25b.

¹¹ “Vakfu'l-Melik el-Âdil Ebubekir bin Eyyûb 'alâ'l-Hâcib 'Ali el-Hakkârî mezra'a-i Deyr Büreyd/Berid der-nezd-i Beyt Sâhûrî'l-Vâdî tâbi'-i m. Tamâmen hâsıl 2500; mezra'a-i Deyr Hâzım der-nezd-i Şa'fât tâbi'-i Kuds-i Şerîf tamâmen hâsıl 250 yekûn 2570”, BOA, TT.d., no. 342, s. 14.

¹² “Mezra'â-i Deyr Hâzım der-nezd-i karye-i Şa'fât tamâmen. Vakfu'l-Melik el-Âdil 'alâ 'Ali el-Hakkârî tamâmen hâsıl 2000, el-'öşr 'an-mâli'l-vakf hâs 25, ber-vech-i maktû' der-'uhde-i İbrahim bin Muhammed 'an-sâkinân-ı Kuds-i Şerîf ez-za'ım 300”, TKG, KK.TT.d., no. 178 (515), v. 23b.

¹³ BOA, TT.d., no. 522, s. 28.

¹⁴ BOA, TT.d., no. 427, s. 271.

adı geçen yeri, köyün doğal bir parçası olarak düşündükleri ya da terk edilmiş bir yer olduğu için ayrıca kaydetmeyi gereksiz görmüş olabilirler. Mamafih bu zaman diliminde tam olarak Osmanlı sisteminin bölgede yerleşmediği dikkate alındığında ve defterlerin eksikliği ve arşiv malzemesinin tahribatı da göz önünde bulundurulduğunda bu neviden problemlerin ortaya çıkması pek tabidir.

Yukarıda ifade edilen durum, H. 945? (1538-1539?) senesinde tutulan kayıttan da bir değişiklik arz etmemiştir. Dolayısıyla vakfa ilişkin herhangi bir işaret, ilkinde olmadığı gibi ikinci mufassal tahrir defterinde de bulunmamaktadır. Bununla birlikte mezranın yanındaki köye dair malumatı, sonuncusunda da bulmak mümkündür.¹⁵

H. 961 (1553-1554) senesine gelindiğinde durumda bir değişiklik yaşandığı görülmektedir. Deyr Büreyd/Berid artık kayıtlarda kendine yer bulmaya başlamıştır. Beyt Sâhûrî'l-Vâdî'nin yanında yer alan mezranın üçüncü tahrire kadar zikredilmemesinin nedeni olarak buranın kendi ayakları üzerinde duran salt bir ekonomik kaynağa dönüşmemiş olması gösterilebilir. Bu tarihle birlikte yeniden gelir getirici bir özelliğe sahip olduğundan köyden bağımsız fakat orayla bağlantılı olarak kaydedilmiştir. Buranın timarlı bir sipahinin tasarrufunda bulunduğu ve vakıf mülkü olduğu belirtilmekle beraber ismi zikredilmeyen vakfın mahiyetine ilişkin herhangi bir bilgi sunulmamıştır.¹⁶

Kudüs sancağına ait H. 970 (1562-1563) tarihli dördüncü mufassal tahrir defteri, ihtiyaç duyulan bilgilere genel olarak cevap vermiş gözükmektedir. Melik Adil'in burayı Hakkârili Ali el-Hâcib'e vakıf olarak tahsis ettiği ve buranın padişahın hasları arasında yer aldığı kaynaklardan öğrenilmektedir.¹⁷ Buradaki gelir kaynağının öncesine göre artış kaydetmesi görevlileri mezrayı sultanın gelirleri arasına almaya sevk etmiş olmalıdır.

Sancağın son tahriri olan H. 1005 (1596-1597) tarihli defter kaydı da kendinden önceki verilen bilgiyi tekrar ederek üzerine yeni bir şey eklemeyiz.¹⁸ Sadece buranın üç kişiye senelik 1.300 akçe olmak üzere mukataaya verildiği vurgulanır. Buradan hareketle mezranın has konumunu sürdürdüğünü söylemek mümkündür. Yukarıda da işaret edildiği üzere Deyr Büreyd/Berid'e ilişkin esas malumat Evâil-i Safer 970 (Eylül-Ekim 1562) yılına ait bir defterde bulunmaktadır.¹⁹ Söz konusu kayıt, kaynaklarda zikredilen tüm tartışmalara son vererek Deyr Hazim ile burasının Hakkârili Ali'nin vakfı olduğunu doğrulamaktadır.

¹⁵ BOA, TT.d., no. 1015, s. 242.

¹⁶ "Mezra'a-i Deyr Büreyd/Berid nezd-i Beyt Sâhûrî'l-Vâdî tâbi'-i Kuds-i Şerîf, Vakf hâsıl kısmın mine'r-rub' 1800, timar-ı m. el-öşr 'an-cümle-i mütehassıl 400", BOA, TT.d., no. 289, s. 147.

¹⁷ "Mezra'a-i Deyr Büreyd/Berid der-nezd-i karye-i Beyt Sâhûrî'l-Vâdî tâbi'-i m Vakfu'l-Melik el-Âdil 'alâ-'Ali el-Hakkârî el-Hâcib tamâmen. Hâsıl kısmun mine'r-rub' 2333", el-öşr 'an-cümle-i mutahassıl hâs 1000", TKG, KK.TT.d., no. 112 (516), v. 28b.

¹⁸ "Mezra'a-i Deyr Büreyd/Berid der-nezd-i karye-i Beyt Sâhûr tâbi'-i Kuds-i Şerîf Vakfu'l-Melik el-Âdil 'alâ-'Ali el-Hakkârî el-Hâcib tamâmen. Hâsıl kısmun mine'r-rub' 2500, el-öşr 'an-cümle-i mutahassıl der-'uhde-i Şaban ve İbrahim ve Ahmed ber-vech-i maktû' fi sene 1300", TKG, KK.TT.d., no. 178 (515), v. 27a.

¹⁹ BOA, TT.d., no. 342, s. 14.

2. Şeyh Ahmed b. Ebubekir el-Hakkârî ve Şeyh Ali b. Ahmed el-Hakkârî

Haçlılardan geri alınan Kudüs'ün ve civarını yeniden İslamlaştırmak için gerekli adımları atmakta tereddüt etmeyen sultan, bu hususta vakıf müessesini etkin bir araç olarak kullanmayı bilmiş; onun sunmuş olduğu fırsatlardan istifade etmiştir. Bu bağlamda ulemaya ve yakınlarına çeşitli yerleri vakıf olarak tahsis eden hükümdarın²⁰ mazharına nail olanlar arasında, her ikisi de Hakkârili olan ve “şeyh” lakabını taşıyan Ahmed b. Ebubekir ile Ali b. Ahmed adlı kişiler de bulunmaktadır.

Bu şahısların kimliği hakkında kesin bir bilgiye ulaşmak mümkün değildir. Bu isimleri taşıyan Hakkârî kökenli şeyhlere rastlamak mümkündür. Bunların bir kısmının fetihten önce vefat ettiği görülmekle birlikte bazılarının da o tarihlerde hayatta olduğu bilinmektedir. Hadis ilmindeki şöhretiyle bilinen Ahmed b. Yusuf el-Hakkârî, H. 554 (1159) yılında Dımaşk'ta doğmuş; birçok savaşa iştirak edip H. 631'de (1234) hayatını kaybetmiştir. Biyografisine bakıldığında Selahaddin ile çağdaş olduğu anlaşılmaktadır.²¹ Dolayısıyla Kudüs'ün geri alınışında orduda bulunduğu ileri sürülebilir. Bu karinelere binaen de sultan tarafından ödüllendirilen kişinin bu şahıs olduğu söylenebilir.

Ali b. Ahmed el-Hakkârî'nin kimliği arkadaşına nazaran meçhuldür. İsmi başındaki şeyh lakabından hareketle âlim bir zat olduğunu söylemek mümkündür. Fetih sırasında orduda bulunan mutasavvıf ulemadan olduğu ve doğal olarak sultanın güvenini kazandığı tahmin edilebilir. Nitekim hükümdar meziyetlerini ve yaptıklarını takdir ettiğinden arkadaşıyla birlikte ona bazı yerleri vakıf olarak vermişti. Ortaklaşa onlar namına vakıf tahsis edilmesi, her ikisinin arasında bir yakınlık olduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte ileride işaret olunacağı üzere iki âlimin çocuklarının vakıf meseleleri yüzünden zaman zaman karşı karşıya geldikleri de bilinmektedir.

H. 584 yılında (1188-1189) tarafların ortaklaşa tasarruf etmesi amacıyla Tur-i Zeyta ile Ebu Dis adlı iki köy, iki şeyhe, vefatlarından sonra da çocuklarına ve eğer soylarından kimse kalmazsa fakirlere ve kimsesizlere bağışlanmıştır. Vakfiyenin dikkat çeken bir diğer yönü ise vakıftan istifade edeceklerin Kudüs'te oturanlarla sınırlı tutulmasıdır. Bu da aslında şehrin hızlı bir şekilde yeniden İslamlaşma süreciyle yakından alakalıdır. Zaten vakfiyenin tarihiyle kentin yeniden ele geçirilişine bakıldığında arada hicri bir sene gibi bir farklılık olduğu ortaya çıkmaktadır.²²

²⁰ Sultan Selahaddin fetih yılında H. 583 (1187-88) yılında Şeyh Zeyneddin Ebu's-Saadet ibn-i El-Bitâci'ye ve çocuklarına başka bir yeri vakıf olarak bağışlamıştır. Bu konuda bk. BOA, TT.d., no. 602, s. 105. Hükümdarın Kudüs'teki vakıfları için bk. Nevzat Sağlam, “Arşiv Belgelerine Göre Selahaddin Eyyûbî'nin Kudüs Vakıfları”, *Journal of History Culture and Art Research/Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, (December 2017), Vol. 6, No. 6, s. 403-424.

²¹ Hüseyin Güneş, “İslam Tarihinin İlk Asırlarına Damgasını Vuran Hakkârî Uleması”, *1. Uluslararası Zıp Havzası Uleması Sempozyumu Bildirileri, Cilt II*, (Hakkârî: Hakkârî Üniversitesi Yayınları, 2018), s. 641.

²² “Vakfu'l-Melik Salâhuddîn rahmetullâhi 'aleyhi 'alâ-Şeyh Ahmed bin Ebibekir el-Hakkârî ve 'alâ-Şeyh Ali bin Ahmed el-Hakkârî beynehumâ nisfiyyetün müşâ'an 'alâ-küllî vâhidin minhumâ ve 'alâ-evlâdihî ve evlâd-i evlâdihî el-kâtûnîne bi-medîneti'l-Kudsi's-Şerîf mâ te'âkabû ve tenâzelû feizâ gayru hüve kâne vakfen 'alâ'l-fukarâ'i ve'l-mesâkîn bi-târîh-i nüshati'l-kitâbi'l-vakfiyyeti sene 584 karye-i Tûr-i Zeytâ tâbi'i'l-Kudsi's-Şerîf tamâmen karye-i Ebû Dîs tâbi'-i Kudsi's-Şerîf tamâmen.”, BOA, TT.d., no. 522, s. 19.

Belgelere göz atıldığında iki şeyhe yapılan vakıflar hususunda bazı ihtilaflı noktaların ortaya çıktığı görülmektedir. Örneğin Evâil-i Safer 970 (Eylül-Ekim 1562) tarihli Kudüs vakıflarının derlendiği bir defterde, Selahaddin'in vakfı sadece bir kişiye Şeyh Ahmed b. Ebubekir Hakkârî'ye tahsis ettiği belirtilir.²³ Dolayısıyla burada ve ileride göstereceğimiz üzere Osmanlı kaynaklarında bu konuda bir karmaşanın olduğu vakidir. Bununla birlikte belgeler baştan sona incelendiğinde vakıfların mevcudiyetine ilişkin daha açık bir resim ortaya çıkmaktadır. Aşağıda her bir köy zikredildiğinde bu tartışmalara ayrıca yer verilecektir.

Benzer sıkıntıların mahkeme kayıtlarına da yansıdığı görülmektedir. Vakfın kuruluş tarihini 2 Kasım 1188 (10 Ramazan 584) olarak veren 13 Haziran 1557 (15 Şaban 964) tarihli dava kaydında, sultanın sadece Şeyh Ahmed b. Ebubekir b. Abdullah b. Davud el-Hakkârî'ye Tur-i Zeyta ile Ebu Dis'in gelirlerinin rub'unu/çeyreğini vakfettiği açıklanmaktadır.²⁴ Kuruluş tarihini kati bir biçimde belirten belge, vakıftan istifade edenlerin kimler olduğuna dair tartışmalara da başka bir boyut eklemektedir.

Vakfın kime tahsis edildiğine dair kaynaklarda bulunan bilgiler, bu konuda karışıklığa yol açmaktadır. Dikkatli bir şekilde incelendiğinde membaldaki malumatın bu husustaki problemi ortadan kaldıracak işaretleri de barındırdığı görülmektedir. Nitekim 26 Ocak 1564 (11 Cemâziyessânî 971) tarihli Kadı Nurullah Efendi'nin huzurunda sonuca bağlanan davada, Selahaddin'in kendilerinden sonra da zürriyetlerine intikal etmek üzere Tur ve Ebu Dis'i ikisi de Hakkârîli olan Ahmed ile Ali'ye bağışladığı ifade edilmiştir. Konuyu ilginç kılan ise mezkûr şahısların çocuklarının vakfın tevliyeti için mücadeleye girişmeleri ve mahkemelik olmalarıdır.²⁵

Görevlilerin beratlarının mahkemede kontrol edildiği ve şüpheli durumlar karşısında kadının müdahale ettiği bilinmektedir. 10 Temmuz 1557 (13 Ramazan 964) yılında yapılan duruşmada, kâtip, câbî ve mütevellî vazifeleri için kararlaştırılan atamalardan bahsedilmektedir. Yaptığı tahkikat neticesinde herkesin padişaktan aldığı belgeleri inceleyen Abdurrahman Efendi, kuşkulandığı Şeyh Yusuf'u kitabet görevinden alarak vaziyeti İstanbul'a haber vermiştir.²⁶

Vakıfta görev yapan kişilerle buradan aylık alanların isimlerini mahkeme kayıtlarında bulmak mümkündür. 11 Ekim 1565 (16 Rebûlevvel 973) tarihli sicil kaydı, Ebu Dis'te mal tahsili yapan nâzırın adını Şeyh Amir b. Fettuh olarak vermektedir.²⁷ 19 Mart 1566 (27 Şaban 973) yılında ise her iki köyün 21 Ağustos 1563-28 Temmuz 1565 (H. 972-971) senelerine ait muhasebe dökümüyle kurumdan maaş alan Hakkârîlilerin listesi Kadı Mahmud el-Hanefî'ye sunulmuştur.²⁸ Bu örnekler

²³ "Vakfu'l-Melik Salahuddîn 'alâ's-Şeyh Ahmed bin Ebubekir el-Hakkârî karye-i Tûr-i Zeytâ tâbi'-i Kuds-i Şerîf hâsıl 2906, karye-i Ebû Dis tâbi'-i m., hâsıl 10500, yekûn 13406", TKG, KK.TT.d., no. 539, v.7b.

²⁴ İbrahim Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 33)*, (İstanbul: IRCICA, 2018), s. 268-269.

²⁵ İbrahim Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 45)*, (İstanbul: IRCICA, 2019), s. 87.

²⁶ Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 33)*, s. 288.

²⁷ İbrahim Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 48)*, (İstanbul: IRCICA, 2020), s. 130.

²⁸ Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 48)*, s. 243.

denetlemelerin yapılarak vakfın başıboş bırakılmadığını ve lakayt durumlara müsaade edilmediğini göstermektedir.

a. Ebu Dis

Kudüs'ün dört kilometre doğusunda yer alan ve denizden yüksekliği 630 metre olan köy²⁹, ilk Osmanlı sayımının yapıldığı H. 932? (1525-1526?) yılına ait mufassal tahrir defterinde Selahaddin Eyyûbî'nin çocuklarına ait bir vakıf olarak gösterilmiştir.³⁰ Kanuni Sultan Süleyman devrinin bu ilk kaydına göre ahalsinin hepsinin Müslüman olduğu köyde ismi zikredilmeyen bir imamın da içinde bulunduğu 2 mücerred (bekâr) ve 29 hane (yaklaşık 147 kişi) ikamet etmektedir. Alınan vergilerin sıralandığı belgeden burada arpa ve buğdayın yetiştigi ve keçinin de doğal hayatın bir parçası olduğu öğrenilmektedir.

Bir mücerred ile yine ismi kaydedilmeyen bir imamın da bulunduğu 46 hane (yaklaşık 231 kişi) Müslümanın yaşadığı ifade edilen ve muhtemelen H. 945? (1538-1539?) tarihinde derlenen ikinci tahrirde, buranın has olarak idare edildiğini haber veren bilgi haricinde vakfa ilişkin öncekini tekrarlayan ve yeni bir şey ortaya koymayan bir veriyle karşılaşılmaktadır.³¹ Köyde ismi belirtilmeyen bazı meyvelerin tarımının yapıldığı, cinsi açıklanmayan ağaçlardan toplanan vergilerden anlaşılmaktadır.

6 mücerred 112 hanenin (yaklaşık 566 kişi) yaşadığını belirten H. 961 (1553-1554) yılına ait üçüncü kayıt, ilk iki sayımın sunduğu malumatı yinelemekte buranın Selahaddin'in çocuklarının vakfı olduğunu göstermektedir.³² Zikri geçen verilerden nüfus artışının sürdüğü ve sadece Müslümanların burada yaşamaya devam ettiği ortaya çıkmaktadır. Yukarıda belirtilen maişet vasıtalarına ilaveten arıcılığın da bir geçim kaynağı olarak köylü tarafından benimsendiği anlaşılmaktadır.

H. 970 (1562-1563) tarihli dördüncü sayımda, köydeki vakfın mahiyetine ilişkin farklı bir izahat vardır. Bir mücerred 101 hanenin (yaklaşık 506 kişi) oturduğu Ebu Dis'i Selahaddin Yusuf b. Eyyûb'un, Şeyh Ahmed ve Şeyh Ali el-Hakkârî'ye vakfettiği ve zeytinin gelir getiren kalemler arasında yer aldığı belgede vurgulanmaktadır.³³ Yine aynı zamanda derlenen ve daha değişik bir malumatın bulunduğu 1562 senesine ait başka bir defterde Ebu Dis ile Tur-i Zeyta Kudüs fatihi Selahaddin

²⁹ https://www.palestineremembered.com/GeoPoints/Abu_Dis_619/ar/index.html [Erişim tarihi: 09.11.2022]

³⁰ "Vakf-u evlâd-ı Salâhuddîn bin Eyyûb, hâsıl ber-vech-i maktû' hintâ 42/600, şa'îr 47/1470, el-'öşr 207 'an-mâli'l-vakf", resmî'l-ma'z 50", BOA, TT.d., no. 427, s. 271.

³¹ "Vakf-u evlâd-ı Salâhuddîn bin Eyyûb, hâsıl kısmun mine's-sülüs 3500, hintâ 42/960, şa'îr 44/1040, mâl-ı sayfî ve harâc-ı eşcâr 1500, hâss-ı mîr-livâ el-'öşr 'an-cümle-i mütahassıl 350, resm-i ma'z 150", BOA, TT.d., no. 1015, s. 213.

³² "Vakf-u evlâd-ı Salâhuddîn bin Eyyûb tamâmen, hâsıl kısmun mine's-sülüs 6250, hintâ 4/10/4800, şa'îr 4/5/1300, harâc-ı eşcâr ve kürüm 150, el-'öşr 'an-cümle-i mütahassıl 2082 (hâss-ı mîr-livâ), resm-i ma'z 160, resm-i nahl 21, resm-i 'arûs ve bâd-ı hevâ 230, yekûn hissâ-i mîr-livâ ma'al-'öşr ve rüsûm 2500", BOA, TT.d., no. 289, s. 81-82.

³³ "Vakfu's-Sultân Salâhuddîn Yusuf bin Eyyûb 'alâ-Şeyh Ahmed ve Şeyh Ali el-Hakkârî tamâmen, hâsıl kısmun mine's-sülüs 13750, hintâ 15 girâre 7200, şa'îr 15 girâre 3900, harâc-ı eşcâr ve l-kürüm ve gayruhu 2050, Zeytûn 100 müd 600, el-'öşr 'an-cümle-i mütahassıl hâss-ı mîr-livâ 4537, resm-i ma'z ve nahl 453, bâd-ı hevâ 510, yekûn el-'öşr ma'a rüsûm ve bâd-ı hevâ 5300", TKG, KK.TT.d., no. 112 (516), v. 28b-29a.

tarafından doğrudan tek bir kişiye Şeyh Ahmed b. Ebubekir'e vakıf olarak tahsis edilmiştir. Doğal olarak dördüncü tahrirdeki iki isim burada bir şahsa indirilmiş olmaktadır.³⁴

80 hanenin (yaklaşık 400 kişi) burada yaşadığı bilgisini ihtiva eden H. 1005 (1596-1597) tarihli son sayım, dördüncü mufassal tahrir defterinin vakıf hakkında verdiği bilgiyi tekrar etmektedir.³⁵ Sadece vergilerle üretime dair verilerde farklılık bulunmaktadır. Bu da aslında beklenen bir şeydir.

Köye ilişkin malumat mahkeme kayıtlarına da yansımıştır. 12 Ekim 1544 (25 Receb 951) tarihli kayıt, Halil b. Ebu Ulyan adlı bir şahıstan Selahaddin'in vakfının alacağı olduğuna işaret etmektedir.³⁶ Burada dikkat çeken husus, vakfın sultana aidiyetinin vurgulanmasıdır. Bu da aslında ilk kurucunun kim olduğuna dair anıların halkın zihninde diri olduğunu göstermektedir. Yine 8 Ocak 1566'da (16 Cemâziyessânî 973) Kadı Mahmud el-Hanefî huzurunda görülen başka bir davada kardeşi Câbî Abdülkadir'i vekili olarak temsil eden Kudüslü Şeyh Selahaddin Muhammed b. Bahaüddin el-Husbânî, Sultan Selahaddin'in vakfından olan Ebu Dis'ten yükümlülüklerini yerine getirmesini istemiştir.³⁷

Netice itibariyle Osmanlı belgeleri, Selahaddin'in her ikisi de Hakkârili olan Şeyh Ahmed ile Şeyh Ali'ye vakıflarına ilişkin çelişkiler barındırsa da yukarıda serdedilenler ışığında ve vakfiyenin de işaret ettiği üzere hem Ebu Dis hem de Tur-i Zeyta adı geçen iki kişiye hükümdar tarafından bizzat vakfedilmiştir. Her ne kadar bu yerler bazen sultanın kendi vakfı olarak telakki edilse de hayır müesseselerinin kuruluşundaki esaslı rolü bu karışıklığın nedeni olarak gösterilebilir.

b. Tur-i Zeyta

İlk tahririn icra edildiği dönemdeki defter kaydına göre, yukarıda da görüldüğü üzere asıl sahibine işaret edilmeyerek burasının sadece Selahaddin'in çocuklarına ait bir vakıf olduğu belirtilmiştir.³⁸ Gayrimüslimlerin ikamet etmediği Tur-i Zeyta'da ismi zikredilmeyen bir imamın da bulunduğu 18 hane (yaklaşık 90 kişi) yaşamaktadır. Kaydın da işaret ettiği üzere iki farklı vakfın ortaklığının (Hz. Musa

³⁴ “Vakfu'l-melik Salâhuddîn 'alâ's-Şeyh Ahmed bin Ebibekir el-Hakkârî, karye-i Tûr-i Zeytâ tâbi'-i Kudşerîf tamâmen hâsıl 2906; karye-i Ebû Dîs tâbi'-i m., hâsıl 10500 yekûn 13406”, BOA, TT.d., no. 342, s. 16. Yine aynı tarihli başka bir timar defteri de köyden “karye-i Ebû Dîs el-'öşr 'an-cümle-i mutahassıl ma'a rûsûm 5300” Kudüs sancak beyi hassı diye bahseder, vakıf olduğuna dair bir bilgi sunmaz. Bk. BOA, TT.d., no. 346, s. 24.

³⁵ “Vakfu's-Sultân Salâhuddîn Yusuf bin Eyyûb 'alâ-Şeyh Ahmed ve Şeyh Ali el-Hakkârî tamâmen ber-mûceb-i defter-i 'atîk el-'öşr timar-ı Murad bin İbrahim hâsıl kısmun mine's-sülûs 14000, hintâ girâre 15 müd 7500, şa'îr girâre 15 müd 4200, harâc-ı eşcâr ve'l-kürûm ve gayruhu 1700, Zeyt Müd 100/600, el-'öşr 'an-cümle-i mütahassıl timar-ı Murad bin İbrahim 5000, resm-i ma'z ve nahl 500, resm-i bâd-ı hevâ 499, yekûn el-'öşr ma'a rûsûm ve nisf-ı bâd-ı hevâ timar 5999”, TKG, KK.TT.d., no. 178 (515), v. 46b-47a.

³⁶ İbrahim Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 16)*, (İstanbul: IRCICA, 2018), s. 33.

³⁷ Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 48)*, s. 198.

³⁸ “Vakf-u evlâd-ı Melik Salâhuddîn bin Eyyûb tamâm[en], hâsıl ber-vech-i maktû' hintâ 430/9000, 'el-'öşr hintâ 46/1800, minhâ Hisse-i vakf-ı türbe-i Musa Nebî 'a.m. 12 t 900, hisse-i timar 12 t 900”, BOA, TT.d., no. 427, s. 272.

Nebi Türbesi Vakfı, Selahaddin'in Çocuklarının Vakıfları) bulunduğu köyde sadece buğday yetiştiriciliği yapılmaktadır. Bu zaman dilimine ilişkin bilgilerin sadeliği devlet otoritesinin tam olarak yerleşememesinden kaynaklanmaktadır. Ahali yaşanan kargaşadan dolayı sağa sola dağıldığı için yerleşim yerleri tenhalaşmış ve bu da doğal olarak üretime ve ondan elde edilen vergi oranlarına yansımıştır. Bu durumun geçici olduğu sonraki verilerden anlaşılmaktadır.

İlk sayımdaki vaziyetin değişmediği H. 945? (1538-1539?) yılında da aynı köyün sultanın evlatlarının vakfı olarak kaydedilmesinden anlaşılmaktadır.³⁹ Dolayısıyla ilk kaydı aynıyla yineleyen ikinci tahrir, bu konuda yeni bir şey söylememekte yalnızca bir imamın da bulunduğu 14 hanenin (yaklaşık 70 kişi) burada yaşamlarını sürdürdüklerini haber vermektedir.

H. 961 (1553-1554) senesine ait üçüncü mufassal tahrir defteri de köyde iki vakıf bulunduğunu ve bunlardan birinin hükümdarın soyundan gelenlere ait olduğunu tekrarlayan bilgiyi ihtiva etmekte var olana yeni bir şey eklememektedir.⁴⁰ 45 hanenin (yaklaşık 225 kişi) burada oturduğu, ahalinin keçi ve arı yetiştiriciliğiyle meşgul olduğu ve çeşitli ağaçlarla bağlardan tarımsal amaçla faydalandığı söz konusu belgenin dikkat çektiği diğer hususlardır.

Buraya kadar anlatılanlarda esas değişiklik H. 970 (1562-1563) yılına ait kayıta başlamakta ve ilk defa vakfın mahiyetine ilişkin diğerlerinden farklı bir bilgi sunulmaktadır. Buna göre Selahaddin Eyyûbî, Şeyh Ahmed b. Ebi Bekir el-Hakkârîye burayı vakıf olarak tahsis etmiştir.⁴¹ Yine aynı tarihte (Evâil-i Safer 970/ Eylül-Ekim 1562) derlenmiş olan başka bir vakıf defteri de mezkûr bilgiyi onaylamaktadır.⁴² Bu iki kaynakta zikredilenler yüzyılın nihayetinde tamamlanan son sayımda da olduğu gibi tekrarlanır.⁴³ Fakat bütün bunlara rağmen vakfiyenin tarihiyle kaydedildiği başka bir belge, köyün iki şeyhe müştereken vakıf olarak yazıldığını belirtir.⁴⁴ Dolayısıyla Osmanlı dokümanlarına yansıyan bir keşmekeş bulunmaktadır.

39 "Vakf-u evlâdî'l-Melik Salâhuddîn bin Eyyûb tamâmen, hâsıl 9000, hintâ 410 7200, şa'îr 47 1560, harâc-ı eşcâr 240, timar-ı Hüdaverdi el-'öşr 'an-cümle-i mütahassıl 1800, Hisse-i vakf-ı türbe-i Hazret-i Musa 'a.m. 12 t 900, hisse-i timar 12 t 900, resm-i ma'z ve nahl 100, yekûn timar 1000", BOA, TT.d., no. 1015, s. 254.

40 "Vakf-u evlâd-ı Melik Salâhuddîn bin Eyyûb tamâmen hâsıl kısmun mine's-sülûs hintâ müd 1 480, şa'îr müd 4 1040, harâc-ı eşcâr ve kürûm 2030, el-'öşr 'an-cümle-i mütehassıl 1182, Hisse-i vakf-ı türbe-i Hazret-i Musa 'aleyhisselâm. 12 t 591, hisse-i timar 12 t 591, resm-i ma'z-nahl 30 timar-ı m, resm-i 'arûs ve bâd-ı hevâ 50 timar-ı m nısf, yekûn hisse-i timar ma'a'l-'öşr ve rüsûm 671 timar-ı m", BOA, TT.d., no. 289, s. 112.

41 "Vakfu'l-Melik Salâhuddîn 'alâ Şeyh Ahmed bin Ebi Bekir el-Hakkârî tamâmen, hâsıl karye-i Tûr-i Zeytâ kısmun mine's-sülûs 2638 10 feddân hintâ girare 1 480, şa'îr girâre 1 260, harâc-ı eşcâr ve'l-kürûm 1898, el-'öşr 'an-cümle-i mütehassıl 870, Hisse-i vakf-ı Hazret-i Musa 'a.m. nısf 435, hisse-i timar-ı Ali nısf 435, resm-i ma'z ve nahl 101, nısf-ı bâd-ı hevâ 135, yekûn hisse-i 'an-timar 'ani'l-'öşr ma'a rüsûm ve bâd-ı hevâ 671", TKG, KK.TT.d., no. 112 (516), v. 47b-v.48a.

42 BOA, TT.d., no. 342, s. 16.

43 "Vakfu'l-Melik Salâhuddîn 'alâ Şeyh Ahmed bin Ebibekir el-Hakkârî tamâmen, el-'öşr timar-ı Kaytas mir-'alem el-mezbûr, tâbi'-i Kuds-i Şerîf, hâsıl kısmun mine's-sülûs 3000 10 feddân, hintâ girare 3 müd 1500, şa'îr girâre 2 müd 560, harâc-ı eşcâr ve'l-kürûm 940, el-'öşr 'an-cümle-i mütehassıl 1600, Hisse-i vakf-ı Hazret-i Musa 'aleyhisselâm nısf 800, Hisse-i timar-ı Kaytas mir-'alem nısf 800, resm-i ma'z ve nahl 150, nısf-ı bâd-ı hevâ 50, yekûn hisse-i timar 'ani'l-'öşr ma'a rüsûm 1000", TKG, KK.TT.d., no. 178 (515), v.51b.

44 BOA, TT.d., no. 522, s. 19.

Vakıfnamenin mevcut oluşu var olan ihtilafları çözmeye ve tabiri caizse taşların yerine oturmasında mühim rol oynamaktadır.

İlk üç tahrirde olduğu üzere dördüncü sayımda da nüfusun Müslümanlardan oluşmaya devam ettiği görülmektedir. Bu tarihte Şente veled-i Süleyman adlı bir hekimin de bulunduğu 55 hane (yaklaşık 275 kişi) Tur-i Zeyta'da hayatını sürdürmüştür.⁴⁵ Asrın son kaydı olan H. 1005'de (1596-1597) ahalsininin 8 mücerred 48 haneden (yaklaşık 248 kişi) teşekkül ettiği ve burada gayrimüslimlerin oturmadığı belirtilmiştir.⁴⁶

Mahkeme kayıtları, vergilerin nasıl toplandığına ve hangi kalemleri kapsadığına ilişkin önemli işaretler barındırmaktadır. 4 Şubat 1566 (14 Receb 973) tarihinde Mahmud el-Hanefi huzurunda görülen davada, bağlardan toplanan vakfın hissesi olan gelirlerin Ebu'l-Avn b. Muhammed tarafından Nâzır Amir b. Fettuh el-Fâhûrî'ye ödenmesi istenmiştir.⁴⁷ Gelirlerin takibini yapan kişilerin belli bir ücret karşılığında vakfın temsilcileri olarak bu işi icra ettikleri anlaşılmaktadır. Günün sonunda taraflar, kendilerini hukuki açıdan güvence almak adına iki kesim arasında adeta bir noter vazifesi işlevini gören kadı önünde hesaplaşıyorlardı.

Sonuç olarak her iki köy ortaklaşa Hakkârili iki şeyhe ve çocuklarına Kudüs'te oturmak şartıyla vakfedilmiştir. Osmanlı kaynaklarına yansıyan mütenakız bilgiler, özü itibarıyla vakfın varlığına ve bunun gerçek sahiplerine işaret etmektedir.⁴⁸

3. Tavuse bt. Ebu'l-Kasım b. Muhammed el-Hakkârî

Hakkârililer içinde vakfa sahip tek kadın Tavuse bt. Ebu'l-Kasım b. Muhammed el-Hakkârî'dir. Vakıf doğrudan onun tarafından kurulmamış; 1198 senesinde Dımaşk'a vali olarak atanan ve ilme düşkünlüğüyle bilinen İsa b. Eyyûb'un tasarrufuyla ortaya çıkmıştır. H. 599'da (1202-1203) hayat bulan kurum, Eyyûbîler'in son zamanlarına denk düşmektedir.⁴⁹

Bu hanımın kimliği kaynakların bilgi vermemesinden dolayı karanlıkta kalmaktadır. Kendisinin Hakkârili bir aileye mensubiyeti, seçkin sınıfa ait olduğunu göstermektedir. Ciddi bir maddi desteği gerektiren vakıf, avamdan bir kişinin üstesinden geleceği bir iş değildi. Bunun için zenginlik ve belirli bir sosyal statü gerekliydi. Tüm bu söylenenler, nihayetinde Tavuse'nin nasıl bir ortama sahip olduğunun da işaretidir. Nitekim ona bu hususta yardım eden kişi Eyyûbîler'in 1218-1227 yılları arasında Dımaşk melikliğini yapan el-Melikü'l-Muazzam'dır.⁵⁰ Böyle bir

⁴⁵ TKG, KK.TT.d., no. 112 (516), v. 47b.

⁴⁶ TKG, KK.TT.d., no. 178 (515), v. 51b.

⁴⁷ Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 48)*, s. 214.

⁴⁸ Benzer kargaşa mahkeme kayıtlarına da yansımıştır. Ebu Dis ve Tur-i Zeyta köylerinin doğrudan Selahaddin Eyyûbî'ye vakıf olarak aidiyeti için bk. İbrahim Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 19)*, (İstanbul: IRCICA, 2017), s. 42.

⁴⁹ "Vakfu'l-meliki'l-mu'azzam 'Îsâ bin Eyyûb 'alâ-Tâvuseti bint-i Ebî Kâsım, târihu'l-vakfiyyeti fi sene 599, karye-i Deyr 'Ammâr tâbi'-i Kuds-i Şerîf tamâmen hâsil 4000", BOA, TT.d., no. 522, s. 25.

⁵⁰ Bu sultanın hayatı için bk. Cengiz Tomar, "el-Melikü'l-Muazzam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2004, c. XXIX, s. 71-73.

gücün desteğiyle bir hayır kurumunun hayat bulması mümkündür. Bunu söylerken toplumda diğer zengin kişilerin vakıf kuramayacağını söylemiyoruz. Gereken şartlar oluştuğunda herkesin bunu yapması imkân dâhilindedir. Mevzubahis kadınlar olduğunda ve kamuya ait bir mülkün vakıflaştırılması söz konusuysa bunun için paradan daha fazlası lazımdır.

Zikri geçen hanıma tahsis edilen Deyr Ammar hakkında kaynaklara yansıyan ihtilafli bilgiler bulunmaktadır. Her ne kadar yukarıda vakfiyeye işaretlen onun vakfı olduğu belirtilse de buranın doğrudan sultanın kendisine yani Melik Şerefüddin İsa b. Seyfeddin Ebubekir b. Eyyûb'a ait olduğunu ifade eden başka bir belge vardır.⁵¹ Bu defterden dört yıl sonrasına ilişkin 18 Mart 1566 (26 Şaban 973) tarihli mahkeme kaydı da, tam tersini aktararak buranın Melik-i Muazzam İsa tarafından Tavuse ve zürriyetine tahsis edildiğini açıklar.⁵² Aslında karmaşa gibi gözüken bu durumun çözümü gayet basittir. Problem, kayıtlara yansıyan bilgilerin tescil edilme şekline kaynaklanmaktaydı. Bu vesikalara yakından bakıldığında vakfın mahiyetine dair muhtelif türden kaydedilmiş olan malumatın temelde birbirlerini onayladıkları görülmektedir. Zira onlar asıl vakıf kuran kişiye işaret etmektedirler. Bu tarihi gerçeklik sonraki kayıtlara da bu şekilde yansiyınca doğal olarak bir karmaşa ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla sultan bazen vakfın asıl sahibi olarak ifade edilirken bazen de hatun kişiye vakfı tahsis eden şahıs olarak belgelerde kendine yer bulmuştur.

Kadı Mahmud el-Hanefi'nin huzurunda görülen 23 Ağustos 1554 (24 Ramazan 961) tarihli vakıf cibâyetine (tahsildarlık) ilişkin feragat davası incelemiş olduğumuz kaynakların sunmadığı bazı ilginç noktaları aktarmaktadır. Kudüs'te bulunan Kadı Şihabüddin'in oğlu İbrahim'in Tavuse'nin vakfına ait olan yerlerden Deyr Ammar, Beyt Erza ve Lifta'da tahsildarlık vazifesi yaptığı ve buradaki görevlerinin yarısından vazgeçtiği kayda geçmiştir. Mezkûr üç köyün her birinin Hakkârililerin evkafıyla yakından alakalı olduğu makalenin içinde belgeler eşliğinde gösterilmeye çalışılmıştır. Burada ise mevcut bilginin aksine hepsinin sözü edilen hanımın vakfının akarı olduğu belirtilmiştir.⁵³ Muhtemelen kâtip burada hataya düşerek diğer evkafı da tek bir kişiye ait olarak göstermiştir.

Tavuse'nin neslinden gelen hanımların çeşitli vesilelerle vakfın nâzırlığı görevini üstlendiği görülmektedir. Nitekim mahkeme kayıtlarından onların isimlerini tespit etmek mümkündür. 20 Ağustos 1554 (21 Ramazan 961) senesinde kadı Mahmud el-Hanefi'nin huzurunda Latife bt. Süleyman, Deyr Ammar'daki vakıf hissesinin taksimi meselesinde torunu Ahmed el-Mardinî tarafından temsil edilmiştir. Sicil kaydı bu kadından vakfın nâzırı olarak söz etmektedir.⁵⁴

51 "Vakfu'l-Melik Şerefüddin 'İsâ ibn-i Seyfeddin Ebubekir ibn-i Eyyûb karye-i Deyr 'Ammâr tâbi'-i nâhiye-i Kuds-i Şerîf tamâmen hâsil 10000", BOA, TT.d., no. 342, s. 24.

52 Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 48)*, s. 242.

53 İbrahim Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 28)*, (İstanbul: IRCICA, 2017), s. 139.

54 Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 28)*, s. 137.

18 Aralık 1563 (2 Cemâziyelülâ 971) tarihli belge, Tavuse'nin vakfına ait Deyr Ammar'da 20 yıldır nâzırlık görevini sürdüren Şeyh Nasıruddin İbrahim b. el-Hümâm'dan bahsetmektedir.⁵⁵ Bu durum yukarıda Latife'nin konumuna işaret eden vesika örneğinde olduğu üzere aynı zamanda iki nâzırın varlığı meselesini gündeme getirmektedir. Bu konudaki muğlaklığı 22 Aralık 1563 (6 Cemâziyelevvel 971) tarihli başka bir mahkeme kaydı gidermekte ve aynı anda birkaç kişinin bu vazifeyi deruhte edebildiğini göstermektedir. Kadı Nurullah'ın huzurunda görülen Deyr Ammar'ın gelirinin kararlaştırıldığı davada Şeyh Muhammed b. Ahmed b. Gafir ile Muhammed b. İbrahim el-Hümâmî'den de nâzır olarak söz edilmektedir.⁵⁶

a. Deyr Ammar⁵⁷

Buranın Hakkârili bir kadına vakıf olarak devrine ilişkin ilk kayıt, Osmanlı tahririnin icra edildiği Kanuni Sultan Süleyman döneminde ait H. 932? (1525-1526?) tarihli deftere uzanmaktadır. Belgeye göre Sultan Ebubekir b. Eyyûb'un köyü, Tavuse'ye vakıf olarak tahsis ettiği görülmektedir.⁵⁸ Kayıta kıraat kelimesinin zikri hanımefendinin ruhuna okunmak üzere bir vakfin teşekkül ettiğini akla getirmektedir. Fakat sonraki vesikalarda kıraate ilişkin bir vurgunun bulunmadığını ifade edelim. Tamamı Müslümanlardan oluşan karyede 4 mücerred 18 hane olmak üzere yaklaşık 94 kişi yaşamaktadır. Yağ ifadesinin kayıta geçiyor oluşu burada zeytincilik yapıldığını ortaya koymaktadır.

H. 945? (1538-1539?) tarihli ikinci tahrir, var olanı onaylarken yeni bilgiler de eklemektedir. Bu deftere göre⁵⁹ İsa b. Eyyûb'un köyü Tavuse bt. Ebu'l-Kasım b. Muhammed el-Hakkârî'ye tamamen vakfettiği belirtilmiştir. Dolayısıyla ilk kayıtle mukayese edildiğinde vakfa ilişkin bilgilerde farklılaşmaların olduğu zuhur etmektedir. İlk ihtilaf vakfeden sultanın ismi hakkında ortaya çıkmaktadır. İlkinde bu kişinin ismi Ebu Bekir b. Eyyûb iken ikincisinde İsa b. Eyyûb olarak verilmiştir. Aslında bu şahıs yukarıda da işaret olunduğu üzere Dımaşk Eyyûbî hükümdarıdır. Vakfın yapıldığı kadın hakkında da bilgi bağlamında bir zenginleşmenin meydana geldiği görülmektedir. Adı geçen hanımın babasıyla dedesinin kimliğine dair daha yalın bir bilgiye ikinci sayım vasıtasıyla ulaşılmaktadır. Buna göre bu hatun kişi Muhammed el-Hakkârî'nin oğlu Ebu'l-Kasım'ın kızıdır.

Yine ikinci sayımın yapıldığı tarihte köy nüfusunun bir öncekine göre artış yaşadığı ve biri ismi belirtilmeyen imam olmak üzere toplam 26 haneye ulaştığı

⁵⁵ İbrahim Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 45)*, s. 43.

⁵⁶ İbrahim Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 45)*, s. 31.

⁵⁷ Günümüzde Filistin'de varlığını sürdüren bu köy, Ramallah'ın kuzey batısında 17 km mesafede bulunmaktadır. http://www.palestineremembered.com/GeoPoints/Dayr__Ammar_948/ar/index.html [Erişim tarihi: 09.11.2022]

⁵⁸ "Deyr 'Ammâr tâbi'-i Benî Hâris, Vakf-u Sultân Ebîbekr bin Eyyûb 'alâ kırâ'eti'l-Mesâbi't-Tâvise, hâsıl ber-vech-i maktû', revgan-ı zeyt 5 kantâr 1000, el-'öşr 100 'ani'l-fellâh", BOA, TT.d., no. 427, s. 295.

⁵⁹ "Deyr 'Ammâr tâbi'-i m. Vakfu'l-Meliki'l-Mu'azzam 'İsâ bin Eyyûb 'alâ Tâvûseti bint-i Ebu'l-Kasım bin Muhammed el-Hakkârî tamamen, hâsıl harâc-ı zeytûn ve eşcâr-ı sâ'ire 1500, el-'öşr 250, resm-i ma'z 200, yekûn timar 450", BOA, TT.d., no. 1015, s. 224.

(yaklaşık 130 kişi) görülmektedir. Zeytinin haricinde adları zikredilmeyen çeşitli ağaçlardan zirai olarak istifade edildiği de burada vurgulanan diğer ayrıntılardır.

H. 961 (1553-1554) yılına ait kaynakta ilk ikisinden farklı olarak yalın bir bilgi verilip buranın sadece bir vakıf olduğu belirtilmiş ve öncekilerin aksine bunun mahiyetine ilişkin herhangi bir açıklama yapılmamıştır.⁶⁰ Dolayısıyla ilk iki defterdekinin tam aksi bir durum ortaya çıkmıştır. Bunun haricinde köyde arpa, buğday ekiminin yapıldığını ve buna ilaveten arıcılıkla keçi yetiştiriciliğinin de icra edildiğini belirtelim. Nüfus bu tarihte de artış kaydederek 37 haneye (yaklaşık 185 kişi) vasıl olmuştur.

H. 970 (1562-1563) tarihli dördüncü tahrir defterinde ise ikincisine nazaran daha basit bir açıklama ile yetinilerek buranın Melik İsa b. Eyyûb tarafından Tavuse'ye vakfedildiği belirtilmiştir.⁶¹ Yine bu kayda göre nüfus artmaya devam etmiş ve 45 haneye (yaklaşık 225 kişi) ulaşmıştır. Zirai faaliyetler açısından bu kayıta yeni bir bilgi bulunmamaktadır.

Son tahrir defteri de dördüncüsündeki aynı malumatı tekrar ederek vakfın mahiyetine ilişkin var olana yeni bir şey ilave etmemiştir.⁶² Yüzyılın nihayetinde nüfusta bir azalma yaşandığı (33 hane; yaklaşık 165 kişi) görülmektedir. Gerileme bu dönemde bölgede genel bir kural halini aldığı için köyün bundan istisna olması beklenemezdi.⁶³

Deyr Ammar'dan elde edilen gelirin tahsilatına ilişkin meseleler, mahkeme kayıtlarına yansımıştır. Bazen köylülerin ödeme yapma konusunda vakıf görevlileri ile takıştığı olmuş; hadise kadının huzuruna intikal etmiştir. Barışçıl yollarla tediyenin yapıldığı durumlarda ahaliyi temsilen bazı kişiler, hâkimin kapısını çalarak buna dair resmi evrak talep etmişlerdir. Nitekim üçüncü tahririn icrasından bir yıl sonra 20 Ağustos 1554 (21 Ramazan 961) tarihinde Mahmud el-Hanefi'nin yanında vakfın köyden alacağına ilişkin meselenin karara bağlandığı görülmektedir.⁶⁴

4. Seyfeddin İsa b. el-Hüseyin b. Ebu'l-Kasım el-Hakkârî

Bu şahsa ait Lifta'da iki farklı vakfın mevcudiyeti, vakfiye kaydından tespit edilmektedir. Mezkûr kişiye ait dağınık bilgiler bir araya getirildiğinde onun emir

⁶⁰ “Deyr ‘Ammâr vakıf tamâmen, hâsıl kısmun mine's-sülûs, hintâ 1 girâre/480, şa'îr 2 girâre/520, zeyt 475 müd 2850, harâc-ı eşcâr 150, el-'öşr an-mâli'l-vakf 400 mîr-livâ, resm-i ma'z-nahl 20 mîr-livâ, bâd-ı hevâ 70; yekûn hisse-i mîr-livâ ma'a'l-'öşr ve rûsûm 500”, BOA, TT.d., no. 289, s. 92.

⁶¹ “Deyr ‘Ammâr tâbi'-i m. Vakfu's-Sultânî'l-Mu'azzam 'İsâ bin Eyyûb 'alâ-Tâvûseti tamâmen, hâsıl kısmun mine's-sülûs 10000 15 feddân, hintâ 4 girâre 1920, şa'îr 5 girâre 1300, zeyt 500 müd 3000, harâc-ı eşcâr 3780, el-'öşr 'an-mâli'l-vakf timar-ı Yahya ve İsmail 1000, resm-i ma'z ve nahl 290; nisf-ı bâd-ı hevâ 110 yekûn el-'öşr ma'a rûsûm ve bâd-ı hevâ timar-ı mezbûrîn 1400”, TKG, KK.TT.d., no. 112 (516), v. 57a.

⁶² Deyr ‘Ammâr tâbi'-i Kuds-i Şerîf, el-'öşr 'an-timar-ı Hasan ve bâkî şürekâ el-mezbûrîn, Vakfu's-Sultânî'l-Mu'azzam 'İsâ bin Eyyûb 'alâ-Tâvûseti tamâmen, hâsıl kısmun mine's-sülûs 10000 15 feddân, hintâ girâre 3 müd 3000, şa'îr girâre 3 müd 840, zeyt müd 500/5000, harâc-ı eşcâr 1160, el-'öşr 'an-mâli'l-vakf 'an-timar-ı Hasan ve bâkî şürekâ 1000, resm-i ma'z ve nahl 350, nisf-ı bâd-ı hevâ 50, yekûn el-'öşr ma'a rûsûm ve bâd-ı hevâ timar-ı mezbûrîn 1400” TKG, KK.TT.d., no. 178 (515), v. 62b-63a.

⁶³ Bu konuda bk. Mustafa Öksüz, “XVI. Yüzyıl Filistin Nüfusuna Bir Bakış”, *İnsanlığın Kırmızı Çizgisi Kudüs*, ed. Mefail Hızlı vd. (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Kitaplığı, 2019), s. 214-228.

⁶⁴ Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 28)*, s. 137.

lakabını taşıdığı görülmektedir. İsa, Sultan I. Baybars (1260-1277) döneminin önde gelen devlet adamlarından biriydi. Hükümdarın maiyetinde birçok savaşa iştirak etmiş başarılı bir kumandan olup 1270 yılında Şam'da hayatını kaybetmiştir.⁶⁵ Doğum yerinin Kudüs olduğu dikkate alındığında kendisi, Hakkârililerin dışarıda doğan ilk kuşağını temsil etmektedir. Eyyûbî Devleti'nin tarih sahnesinden çekilmesiyle bu kitle, Memlûkler ile iş birliğine gitmekte bir sakınca görmemişlerdir. Nitekim devlet adamları da onların önemini takdir ederek kendilerine yönetimde yer vermişlerdir.

Kayıtlar bize Emir İsa'nın iki farklı tarihte aynı köyde vakıflar tesis ettiğini göstermektedir. Vefatından on iki yıl önce H. 656'da (1258), Lifta'daki cami ve türbesinin ihtiyaçları için bir vakıf kurmuştur.⁶⁶ Zaman dilimine dikkat edildiğinde Memlûkler'in bu dönemde yeni teessüs etmeye başladığı ve Eyyûbîler'in ise çöküş halinde olduğu görülmektedir. Doğal olarak tam bir geçiş döneminin yaşandığı bir devrede yeni bir kurum hayat bulmuştur.

Lifta'da mescit ve türbe için ayrılan akara ilişkin başka bir vakıf defterinde diğerlerinde olmayan bazı yerlerin ismine tesadüf edilir. Kudüs'teki Babu'l-Amud Mahallesi'nde bulunan bir değirmen ile bir fırının varlığından bahseden 342 numaralı defter, harap olduklarını vurgular. Muhtemelen faydalanılması ve tamiri imkânsız hale geldiği için sonraki kayıtlarda bunlardan söz edilmemiştir.⁶⁷ Nitekim tarihi süreç içinde görevlilerin kötü idarelerinden ve fena kullanımlarından dolayı yok olan vakıf mülküne rastlamak mümkündür.

Yukarıdaki kötü misalin aksine vakıf malının korunması hususunda güzel örnekler de vardır. Kadı Muslihiddin'in baktığı davada Melik el-Müeyyed'in Babu'l-Kattanin'de bulunan hanının tamirâtı için kiracısı Muhammed b. Şihabüddin el-Halebî'nin talepte bulunduğu ve bunun da mahkeme tarafından onaylandığı görülmektedir.⁶⁸

Emir İsa'nın ikinci vakfı da aynı köye ortak olmakla birlikte bunun ne için tesis edildiği vakfiyede belirtilmemiştir. Mamafih birinci tahrir kaydı, bunun Hakkâri İsa'nın evlatlarına ait olduğunu ifade ederek bu husustaki müphemliği ortadan kaldırmaktadır. Sadece zaman dilimine bakıldığında ilkinden beş yıl sonra H. 661 yılında (1262-1263) vakfın hayat bulduğu anlaşılmaktadır.⁶⁹ Bu tarihler, Aynicâlût zaferinin kahramanı I. Baybars'ın, Haçlılara ve Moğollara karşı başarıyla mücadele ettiği ve Mısır'da Abbasi hilafetini yeniden dirilttiği dönemdir.⁷⁰ Ciddi bir değişim ve dönüşümün yaşandığı bir süreçte bir emirin çocuklarının istikbalini düşünerek

⁶⁵ Gözütok, "Hakkâri Devlet Adamı ve Âlimler (Abbâsîler Dönemi)", s. 261.

⁶⁶ "Vakfu'l-emîr Seyfeddîn İsa bin el-Hüseyn 'alâ-masâlihi't-türbeti ve'l-mescidi bi-karyeti Liftâ târihu'l-vakfiyyeti fi sene 656 (1258) 'an-karye-i Liftâ tâbi'-i Kuds-i Şerîf 6 t 1652,5", BOA, TT.d., no. 522, s. 25.

⁶⁷ "Vakfu'l-emîr Seyfeddîn İsa bin Hüseyin 'alâ-masâlihi't-türbeti ve'l-mescidi der-karye-i Liftâ, furn bi-mahalle-i Bâbu'l-'Amûd tamâmen harâb, 'an-karye-i Liftâ tâbi'-i Kuds-i Şerîf hisse 6 t 1652,5, Tâhûn der-mahalle-i Bâbu'l-'Amûd harâb yekûn kalem 3", BOA, TT.d., no. 342, s. 16.

⁶⁸ İbrahim Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 44)*, (İstanbul: IRCICA, 2017), s. 31.

⁶⁹ "Vakf-u Seyfeddîn İsa bin Hüseyin bin Kâsım el-Hakkârî târihu'l-vakfiyyeti fi sene 661 (1262-63) 'an-karye-i Liftâ tâbi'-i Kuds 6 t 1652,5?", BOA, TT.d., no. 522, s. 25.

⁷⁰ Kâzım Yaşar Koprıman, "Baybars I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. 5, 1992, s. 221-223.

onlara bir köyden bazı hisseleri vakıf olarak bırakma arzusu anlaşılabilir. Zaten bu tarihten sekiz yıl sonra da vefat etmiştir.

Mahkeme kayıtlarından kurumda çeşitli konumlarda çalışan kişilerin isimlerini tespit etmek mümkündür. 22 Aralık 1562 (25 Rebîussânî 970) tarihli borç tahsil davasında İsa el-Hakkârî Vakfı'nın nâzırı olarak Muhammed b. İbrahim el-Hümâm'ın ismine tesadüf edilmektedir.⁷¹ Bu çeşit davaların istisnai olmadığını, tahsilat esnasında tarafların kadının huzurunda teslim tesellüm tutanağı düzenlettiklerini belirtelim.⁷² Köyde yetiştirilen zeytinden Osmanlı kanunlarına göre vergi hakkı doğduğundan tahsildar olarak İbrahim b. Muhammed el-Hümâm'ın 11 Temmuz 1564'te (1 Zilhicce 971) Kadı Mahmud el-Hanefi'nin huzuruna çıktığını görüyoruz.⁷³

a. Lifta⁷⁴

Kanuni Sultan Süleyman devrine ait H. 932? (1525-1526?) tarihli defterde, üç vakfın mevcudiyetine (Han ez-Zâhirî Vakfı, Lifta Camii Vakfı ve İsa el-Hakkârî'nin çocuklarının vakfı) işaret vardır.⁷⁵ Yukarıda vakfiyenin belirsiz bir şekilde geçiştirdiği Seyfeddin İsa'nın ikinci vakfının muğlak kısmı, evlatları kaydıyla açıklığa kavuşmaktadır. Ahalisinin tamamını Müslümanların teşkil ettiği ve Kudüs nahiyesine bağlı köyde adı zikredilmeyen biri imam olmak üzere 22 hanenin (yaklaşık 110 kişi) yaşadığını belirtelim.

İlk kayıta geçen bilgiler, H. 945? (1538-1539?) tarihli ikinci tahrir defterinde de tekrarlanmıştır.⁷⁶ Yukarıda zikredilenlere yeni bir şey eklenmemekle birlikte vergiyle nüfusa ait konularda öncekinden farklı veriler sunulmuştur. Hayvancılığa dair sadece keçi ve koyundan bahsedilmiştir. İsmi belirtilmeyen bir imamın bulunduğu 24 hanenin (yaklaşık 120 kişi) nüfusu oluşturduğu ve ufakta olsa bir artışın meydana geldiği burada ifade edilmiştir.

H. 961 (1553-1554) tarihli üçüncü mufassal tahrir defteri, Hakkârili İsa'nın çocuklarının vakfı hakkında önceki bilgileri yinelemekle beraber buradaki gelire padişahın emri gereğince yeni bir vakfın ortak olduğunu göstermektedir.⁷⁷ Kanuni

⁷¹ Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Ser'iyye (sicil rakam 44)*, s. 60.

⁷² 30 Nisan 1563 (7 Ramazan 970) tarihli bir kayıt için bk. Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Ser'iyye (sicil rakam 44)*, s. 180.

⁷³ Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Ser'iyye (sicil rakam 45)*, s. 196.

⁷⁴ Kudüs'ün 5 km batısında Lifta adındaki köy 1 Kanunusani (Ocak) 1948'de İsrail işgaline uğrayarak tahrip edilmiş ve halkı sürgüne maruz kalmıştır. <https://www.palestineremembered.com/Jerusalem/Lifta/ar/index.html> [Erişim tarihi: 09.11.2022]

⁷⁵ "Hâsıl 'an-karye-i Liftâ ber-vech-i maktû' fî sene 4100, Hisse-i vakf-ı Han ez-Zâhirî fî Kuds-i Şerîf tamâmen 12 T 2050, Hisse-i vakf-ı câmi'-i karye-i el-mezbûre 6 t 1025, Hisse-i vakf-ı evlâd-ı İsa el-Hakkârî 6 t 1025, el-'öşr 410 'an-mâli'l-vakf", BOA, TT.d., no. 427, s. 273.

⁷⁶ "Hâsıl ber-vech-i maktû' 4000, Hisse-i vakf-ı Han ez-Zâhirî fî Kuds-i Şerîf 12 t 2000, Hisse-i vakf-ı Câmi'-i karye-i mezbûre 6 t 1000, Hisse-i vakf-ı evlâd-ı İsa el-Hakkârî 6 t 1000, el-'öşr 'an-cümle-i mütehasıl 800 timar-ı mezbûr, resm-i ma'z ve ganem 69", BOA, TT.d., no. 1015, s. 220.

⁷⁷ "Hâsıl kısmun mine's-sülûs ma'a mahsûl-i arâzî-i hâric-i Liftâ ve ... 6610, hintâ 4 girâre 1920, şa'ir 20 girâre 2600, resm-i zeyt müd 200/1200, harâc-ı kûrûm ve eşcâr 656, resm-i besâtin 234, Hisse-i vakf-ı Sahretullâh-ı Şerif ber-mûceb-i emr-i 'âlî 12 t 3305, Hisse-i vakf-ı câmi'-i karye 6 t 1652,5, Hisse-i vakf-ı evlâd-ı 'İsâ el-Hakkârî 6 t 1652,5, el-'öşr 'an-cümle-i mütehasıl gayr-i ez-hisse-i Sahretullâh 1099, resm-i

Sultan Süleyman Kudüs'e ayrı bir önem vermiş; şehrin canlanması için çeşitli adımlar atmıştır. Padişahın uygulamaya koyduğu tedbirler sadece güvenlik boyutuyla sınırlı kalmamış; kentteki dini kurumları da kapsamıştır.⁷⁸ Doğal olarak köyün Sahretullah Vakfı'nın akarına eklenmesi bu bağlamda ele alınmalıdır.

Yusuf b. Salih isimli bir âmânın da bulunduğu 72 hane (yaklaşık 360 kişi) Müslümanın yaşadığı köyde, zirai faaliyetlerin doğasına ilişkin tafsilatlı bilgiler bu kayıta yer almaktadır. Bu tarihte Lifta'da yağ üretimi başta olmak üzere arpa, buğday, bostan, bağ ve çeşitli ağaçların tarımının yapıldığı; balcılıkla keçi yetiştiriciliğinin de gelir getiren kaynaklar listesinde olduğu defter kaydından öğrenilmektedir.

Dokuz yıl sonrasına ait H. 970 (1562-1563) tarihli dördüncü sayım hem köydeki vakıflara hem de bizi alakadar eden mevzuya ilişkin ilginç bilgiler sunmaktadır.⁷⁹ Buna göre Hakkâri Emir Seyfeddin, kendi mescidiyle türbesine Lifta'yı vakfetmiştir. Konumuzu ilgilendiren nokta ise çocuklarına vakıfta bulunan kişinin isminin Seyfeddin Hasan olarak zikredilmesidir. Hâlbuki yukarıda da işaret olunduğu üzere şahsın adı Seyfeddin Hüseyin idi. Muhtemelen kâtip yazarken hataya düşmüş olmalıdır. Nüfusta ise bir değişimin yaşanmadığı ve 72 hanelik (yaklaşık 360 kişi) önceki sayının korunduğu görülmektedir. Tarımsal faaliyetler de değişen bir şeyin olmadığını belirtelim.

Yüzyılın nihayetinde yapılan son tahrir ise H. 970 (1562-1563) yılının vermiş olduğu bilgileri teyit etmekte var olan malumatın üzerine yeni bir şey eklemektedir.⁸⁰ Aynı nüfus verilerini (72 hane: yaklaşık 360 kişi) tekrar eden III. Mehmed devrine ait defter, tarımsal konularda da bilinenin dışına çıkmaz ve yeni bir kalemde bahsetmez.

4 Haziran 1547 (15 Rebîussânî 954) tarihli vesika, Hakkârililerin vakfının bulunduğu Lifta'nın devlet tarafından erken tarihten itibaren mukataaya verilmeye

ma'z/nahl 9, resm-i bâd-ı hevâ 50, yekûn hisse-i ze'âmet-i mîr-alay ma'a'l-'öşr ve rûsûm 1158", BOA, TT.d., no. 289, s. 100.

⁷⁸ Bu konuda bk. Mustafa Öksüz, "Kanuni Devrinde Kudüs Sancağı: İnşa ve İhya", *Kanuni Sultan Süleyman ve Dönemi Yeni Kaynaklar Yeni Yaklaşımlar/Suleyman The Lawgiver and His Reign, New Sources, New Approaches*, M. Fatih Çalışır, Suraiya Faroqhi, M. Şakir Yılmaz, İbn Haldun Üniversitesi, İstanbul, 2020, s. 151-168.

⁷⁹ "Hâsıl kısmun mine's-sülûs ma'a mahsul-i arâzî-i hâric-i Liftâ ve ... 20 feddân, hintâ 4 girâre 1920, şa'îr 5 girâre 1300, zeyt 150 müd 900, harâcu'l-kürûm ve eşcâr-ı sâ'ire 656, resm-i besâtîn 224, Hisse-i vakf-ı Sahretullâhi'l-müşerrefe 12 t 2500, Hisse-i vakf-ı Emîr Seyfeddîn 'alâ-türbetihi ve mescidihi der-karye-i mezbûre 6 t 1250, Hisse-i vakf-ı Seyfeddîn Hüseyin 'alâ-evlâd-ı İsa el-Hakkârî 6 t 1250, el-'öşr 'an-cümle-i mütehasıl gayr-i ez-hisse-i vakf-ı Sahretullâh 'an-ze'âmet-i be-nâm-ı Muhammed Bey 1650, Resm-i ma'z ve nahl 1000 hisse-i vakf-ı Sahretillâh 500 hisse-i ze'âmet-i m. 500, Bâd-ı hevâ 360 hisse-i vakf-ı Sahretillâh 180, hisse-i ze'âmet-i m 180, yekûn el-'öşr ma'a rûsûm ve bâd-ı hevâ hisse-i 'an-ze'âmet-i mezbûr 2330, TKG, KK.TT.d., no. 112 (516), v. 36a. Köy yaklaşık bu tarihlerde (Evâil-i Safer 970/Eylül-Ekim 1562) başka bir defterde Muhammed adlı bir kişinin zeameti (karye-i Liftâ tâbi-i m., el-'öşr gayr-i ez-hisse-i Sahretullâh ma'a rûsûm 2330) olarak gösterilmekle birlikte evkaf hakkında yeterli bir malumat sunulmaz. BOA, TT.d., no. 346, s. 26.

⁸⁰ "Hâsıl kısmun mine's-sülûs ma'a mahsul-i arâzî-i hâric-i Liftâ ve ... 20 feddân, hintâ girâre 4 müd 2000, şa'îr girâre 4 müd 1120, zeyt müd 150/900, harâcu'l-kürûm ve eşcâr-ı sâ'ire 480, resm-i besâtîn 300, hisse-i vakf-ı Sahretullâhi'l-müşerrefe 12 t 2000, Hisse-i vakf-ı Emîr Seyfeddîn 'alâ-türbetihi ve mescidihi der-karye-i mezbûre 6 t 1500, Hisse-i vakf-ı Seyfeddîn Hüseyin 'alâ-evlâd-ı İsa el-Hakkârî 6 t 1500, el-'öşr 'an-cümle-i mütehasıl gayr-i ez-hisse-i vakf-ı Sahretullâh 'an-ze'âmet-i Hasan el-mezbûr 1700, Resm-i ma'z ve nahl 1200 hisse-i vakf-ı Sahretillâhi'l-müşerrefe 600, hisse-i ze'âmet 600, Bâd-ı hevâ 400, hisse-i vakf-ı Sahretillâhi'l-müşerrefe 200, hisse-i ze'âmet 200, yekûn el-'öşr ve rûsûm ve bâd-ı hevâ 'an-ze'âmet-i müşârûn ileyh 2500", TKG, KK.TT.d., no. 178 (515), v. 38b.

başlandığını göstermektedir.⁸¹ Köyden alınan vergilerin daha rahat toplanması için bu çözüm benimsenmiş olmalıdır. Devletin pratik bir tahsil çözümü olarak bu uygulamayı imparatorluk genelinde sıklıkla uyguladığı söylenebilir.

5. Seyfeddin Osman b. el-Hüseyin b. Ebu'l-Kasım el-Hakkârî

Yaklaşık 92 yıl sonra aynı ailenin bir diğer ferdi tarafından başka bir vakıf H. 751 senesinde (1350-1351) kurulmuştur. Kuruluştan bahseden 522 numaralı defter, vakfeden kişinin Seyfeddin Osman b. el-Hüseyin b. Ebu'l-Kasım el-Hakkârî olduğunu belirtir.⁸²

Mevkuf arazinin aynı sülalenin önceki vakıfları civarında olması dikkat çekicidir. Bu da 1350 gibi bir tarihte Hakkârili ailenin Lifta ve etrafında etkin olduklarını ve kendilerine intikal eden emlakı muhafaza ettiklerini göstermektedir. Aynı zamanda vakıf yapabilmek için siyasi gücün onayının lüzumu da göz önüne alındığında bu kişilerin Memlûkler Devleti'nin sultanlarıyla yakın ilişkiler tesis ettikleri ortaya çıkar. Zaten sülalenin bir ferdinin Sultan I. Baybars'ın kumandanları arasında yer aldığını biliyoruz. Doğal olarak ailenin geri kalan bireylerinin de diğer hükümdarlarla samimi bir ilişkiye sahip oldukları ileri sürülebilir.

Harice'nin zirai açıdan ekilebilir bir yer olduğuna dair işaretleri mahkeme kayıtlarından bulmak mümkündür. Şafii Kadı İmadeddin'in 24 Aralık 1562'te (27 Rebûussânî 970) sicile kaydettiği davanın konusu, buradaki bağlarda yetişen ürünün fiyatı hakkındadır.⁸³ Doğal olarak bu belge, burada aktif bir tarımın yapıldığını fakat yerleşim olarak tercih edilmediğini göstermektedir.

a. Beyt Madin/Arz-ı Harice

Buranın vakıf olduğunda dair ilk bilgi H. 932? (1525-1526?) yılına kadar gitmektedir. Bir toprak parçası olduğu belirtilen akarın adı "Arz-ı Hârîce ve Beytül-Mâdin" olarak zikredilmiş ve tamamıyla İsa el-Hakkârî'nin vakfı olduğu vurgulanmıştır.⁸⁴

H. 945? (1538-1539?) senesine gelindiğinde vakfın mevcudiyetine ilişkin bilgilerin tekrar edilerek var olan durumun onaylandığı görülmektedir. Bununla birlikte mezkûr defter, İsa el-Hakkârî'nin mevkuf olan akarını Liftâ'nın dışında Beyt Madin ile Harice adlı arazide bulunan hisseler olarak göstermiştir.⁸⁵ Buradaki ifade sanki iki ayrı yer varmış intibasını uyandırmaktadır. Söz konusu yerin mukataasından bahseden 23 Haziran 1547 (5 Cemâziyelevvel 954) tarihli mahkeme kaydının

⁸¹ Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsî's-Şer'iyye (sicil rakam 19)*, s. 47, 68.

⁸² "Vakf-u Seyfeddin Osman el-Hüseyin bin Ebi'l-Kasım el-Hakkârî târihu'l-vakfiyeti fi sene 751 (1350-51), kıt'at-u arzın tu'rafu bi'l-Hârîce ve Beytül-Mâdin 'an-havâric-i Liftâ tâbi-i Kuds-i Şerîf tamâmen hâsıl 1279", BOA, TT.d., no. 522, s. 25.

⁸³ Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsî's-Şer'iyye (sicil rakam 44)*, s. 61.

⁸⁴ "Arz-u Hârîce ve Beytül-Mâdin tâbi-i m. Vakf-u İsa el-Hakkârî] tamâmen hâsıl 500, el-'öşr 50 'an-mâli'l-vakf", BOA, TT.d., no. 427, s. 308.

⁸⁵ "Kıt'a-i arzi'l-Hârîce ve Beytül-Mâdin min-havâric-i Liftâ, Vakf-u İsa el-Hakkârî hâsıl 750 timar-ı mezbûr el-'öşr 150", BOA, TT.d., no. 1015, s. 257.

sadece tek bir ismi “Harice'yi” vurgulaması, buranın mahiyetine ilişkin önemli bir ipucu verir.⁸⁶ Aşağıda temas olunacağı üzere aslında var olan tek bir toprak parçasıydı.

İlk iki tahrir defterinin aksine yalnızca Beyt Madin ismine yer veren H. 961 (1553-1554) senesine ait üçüncü sayım, buranın konumu olarak Kudüs şehrinin civarını işaret etmektedir.⁸⁷ Bu açıdan farklı bir noktayı vurgulayan bu kayıt, öncekiler de olduğu gibi vakfın sahibinin Hakkârîli İsa olduğunu belirtmiştir.

1562 tarihli dördüncü kayıt kaynaklardaki karmaşaya bir son vererek adı geçen yerin iki isminin olduğunu belirtip meseleye açıklık getirmiştir.⁸⁸ Ayrıca söz konusu sayım, ikinci tahrirdeki bilgiyi tasdik edip toprak parçasının köyün yanında olduğuna işaret etmiştir. Benzer malumat aynı yılda derlenen başka bir vakıf defterinde de (Evâil-i Safer 970/Eylül-Ekim 1562) yinelenmekte ve vakfeden kişinin adı da Seyfeddin İsa b. Hüseyin b. Ebu'l-Kasım el-Hakkârî olarak verilmektedir.⁸⁹ Yüzyılın son tahriri de dördüncü defterdeki aynı bilgileri tekrarlamıştır.⁹⁰

6. Muhammed b. Ebu'l-Kasım b. Muhammed el-Hakkârî⁹¹

Vakıf kuranların sonuncusu Muhammed b. Ebu'l-Kasım b. Muhammed el-Hakkârî'dir. Aslında bu kişi yukarıdaki iki şahsın mensup olduğu ailedendir. Beyt Erza adlı mezranın vakfı münasebetiyle Muhammed'e ilişkin ilk malumatı veren H. 898 senesine ait (1492-1493) vakfiyedir.⁹² Kayıtlarda ekseriya mezra olarak zikredilen yer, vakfiyede ve ilk iki tahrirde köy olarak tescil edilmiştir. Bunun bir kesinlik arz etmediğini ve belgelerde birbirini nakzeden verilerin bulunduğunu belirtmek gerekir.

Kudüs vakıflarının derlendiği bir deftere (Evâil-i Safer 970/Eylül-Ekim 1562) göre Muhammed b. Ebu'l-Kasım b. Muhammed el-Hakkârî mezrayı önce kendisine sonra da çocuklarına vakıf olarak tahsis etmiştir.⁹³ Bu ifadeler esas alınır bu tarihlerde burasının tamamen mezra hususiyeti kazandığı ortaya çıkar. Fakat bu yanıltıcıdır. Zira dört yıl sonrasına ait 18 Mart 1566 (26 Şaban 973) tarihli sicil, Beyt

⁸⁶ Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Ser'iyye (sicil rakam 19)*, s. 66.

⁸⁷ “Kıt'a-i arz-ı Beyt Mâdîn Vakf-u İsa el-Hakkâr nezd-i medîne tâbi'-i Kuds-i Şerîf hâsıl kısmun mine'r-rub' ma'a'l-harâc 1279, el-'öşr 'an-cümle-i mutahassıl 'ani'l-muğil ve 'an-mâli'l-vakf 'ani'l-harâc timar-ı m. 600”, BOA, TT.d., no. 289, s. 147.

⁸⁸ “Kıt'a-i arz-ı Beyt Mâdîn tu'rafu bi'l-Hârîce der-nezd-i Liftâ tâbi'-i Kuds-i Şerîf, Vakf-u İsa el-Hakkârî tamâmen. Hâsıl kısmun mine'r-rub' 1800 el-'öşr 'an-cümle-i mütahassıl timar-ı Muhammed 800”, TKG, KK.TT.d., no. 112 (516), v. 54a.

⁸⁹ “Vakf-u Seyfeddin İsa bin Hüseyin bin Ebi'l-Kasım el-Hakkârî kıt'at-u arzin tu'rafu bi'l-Hârîce ve Beyti'l-Mâdîn 'an-havâric-i Liftâ tâbi'-i Kuds-i Şerîf tamâmen, hâsıl 2000”, BOA, TT.d., no. 342, s. 16.

⁹⁰ “Kıt'a-i arz-ı Beyt Mâdîn tu'rafu bi'l-Hârîce der-nezd-i Liftâ tâbi'-i Kuds-i Şerîf, Vakf-u İsa el-Hakkârî tamâmen, Hâsıl kısmun mine'r-rub' 2000, el-'öşr 'an-cümle-i mutahassıl timar-ı Mahmud 800”, TKG, KK.TT.d., no. 178 (515), v. 59a.

⁹¹ Bir mahkeme kaydında şahsın adı, “Bedreddin Muhammed bin Ebi'l-Kasım el-Hakkârî” olarak verilmiştir. Bk. Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Ser'iyye (sicil rakam 19)*, s. 40.

⁹² “Vakf-u Muhammed bin Ebi'l-Kasım bin Muhammed el-Hakkârî târihu'l-vakfiyetti fi sene 898 (1492-93), karye-i Beyt Erzâ tâbi'-i Kuds-i Şerîf tamâmen hâsıl 2500”, BOA, TT.d., no. 522, s. 25.

⁹³ “Vakf-u Muhammed bin Ebi'l-Kasım bin Muhammed el-Hakkârî 'alâ nefsihî sümme 'alâ-evlâdihi mezra'a-i Beyt Erzâ tâbi'-i Kuds-i şerîf tamâmen hâsıl 2500”, BOA, TT.d., no. 342, s. 16.

Erza'yı köy olarak tavsif edip Melik Şerefüddin İsa el-Hakkârî'nin vakfı olduğunu belirtmiştir.⁹⁴ Kaynakların yol açtığı problemlili durum kafaları karıştırmaktadır. İnsanların bazen yerleşip ve bazen terk ettiği bir yer olmasından dolayı bu karışıklığın ortaya çıktığı ileri sürülebilir.

Vakfı kuranın soyundan gelenlerin isimleri, mahkeme kayıtlarından bulunabilir. Örneğin 30 Ekim 1547'de (16 Ramazan 954) görülen bir davada, dedesinin vakfettiği Beyt Erza arazisine zeytin ağacı dikilmemesi hususunu mahkemeye taşıyan torun nâzır Muhammed b. İbrahim en-Nâsırî b. el-Hemmâm'dan bahsedilmektedir.⁹⁵ Bu da zaman zaman buraya dışarıdan izinsiz ekim yapıldığını göstermektedir. Bereketli bir araziye sahip oluşu insanların buraya göz dikmesine yol açmıştır.

13 Ekim 1565 (18 Rebiulevvel 973) tarihli mahkeme kaydı, buradan köy olarak bahsederken diğer taraftan vakıf malının gelir ve giderlerine ilişkin masrafların muhasebesini de ihtiva etmektedir. Kadı Carullah Efendi'nin huzurunda yapılan teftişte Mütevellî Bedreddin b. ed-Düveyk iki akrabasının vekili olan Şeyh Yusuf b. Ebu'l-Lutf ile kurumun H. 970 yılına (1562-1563) ait hesaplarının dökümünü liste olarak sunmuştur.⁹⁶

Mezranın coğrafi konumuna ilişkin malumata sicillerden rastlamak mümkündür. Nitekim 7 Eylül 1547 (22 Receb 954) tarihli belge, buranın sınırlarını batıdan Beyt Cala arazisinden Vadi Ahmed ile Yalu toprağı; doğudan Beytülahm'e ulaşan es-Sikke's-Sultaniyye; kuzeyden ise Şerefat arazisi olarak tarif eder.⁹⁷

a. Beyt Erza

Beyt Erza'ya ilişkin ilk kaydı, H. 932? (1525-1526?) senesine ait mufassal tahrir defterinde buluyoruz. Zikri geçen belgeye göre burası Nureddin b. Hakem'in çocuklarının vakfidir.⁹⁸ Ayrıca verilere bakıldığında bu dönemde 3 hanenin yaşadığı (yaklaşık 15 kişi) köyde, buğday ve arpa ziraatının yapıldığı da görülmektedir. Nureddin'in evlatlarından sadece burada bahsedildiğini sonrakilerde böyle bir bilginin bulunmadığını belirtelim.

H. 945? (1538-1539?) yılına ait ikinci sayım, vakfın Muhammed b. Muhammed el-Hakkârî'ye ait olduğunu zikrederek ilk kayıttaki Nureddin b. Hakem ifadesini tashih etmektedir. Yine adı geçen belge, buranın köy olduğunu söyleyerek 2 bekar 3 hanenin ikamet ettiğini (yaklaşık 17 kişi) belirtmektedir.⁹⁹ Doğal olarak buranın karye olma hüviyeti bu tarihte de devam etmiştir.

⁹⁴ Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 48)*, s. 242.

⁹⁵ Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 19)*, s. 191.

⁹⁶ Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 48)*, s. 132.

⁹⁷ Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 19)*, s. 130.

⁹⁸ "Karye-i Beyt Erzâ tâbi-'i m Vakf-u evlâd-ı Nureddin bin Hakem hâsil kısmun mine's-sülûs Hintâ 410/3000, Şa'îr 43/630, el-'öşr 363 'an-mâli'l-vakf, Yunus bin Salim, Abdullah bin Salim, es-Süveyd bin Salim", BOA, TT.d., no. 427, s. 305.

⁹⁹ "Karye-i Beyt Erzâ Vakf-u Muhammed bin Muhammed el-Hakkârî, hâsil 3000, hintâ 42/960, şa'îr 44/1040, harâc-ı eşcâr ve 'ineb 1000, timar-ı mezbûr el-'öşr 'an-cümle-i mütahassıl 600", BOA, TT.d., no. 1015, s. 223.

H. 961 (1553-1554) tarihli üçüncü tahrir diğerlerinde olmayan başka bir bilgiyi ortaya koyarak buranın bir Hristiyan köyü olan Beyt Cala'nın civarında olduğunu vurgular. Coğrafi konumuna ilişkin tafsilatlı bilgiyi yukarıda işaret edildiği üzere mahkeme kaydında bulmak mümkündür.¹⁰⁰ Tahrirlerin verdiği tarif yetersizdir. Yine adı geçen defter, şüpheye yer bırakmaksızın buranın Hakkâri menşeli Muhammed b. Muhammed'in vakfı olduğunu beyan eder.¹⁰¹ Ayrıca ilk defa bu tahrir kaydında burasının mezra olduğu belirtilmekle beraber önceden de değinildiği üzere bunun aksini söyleyen belgeler de mevcuttur.

H. 970 (1562-1563) tarihli dördüncü tahrir defteri, H. 961 (1553-1554) senesine ait bilgiyi mezranın konumu başta olmak üzere kim tarafından kullanıldığını yinelemiştir.¹⁰² Sadece bu dönemde buranın padişah hasları arasına ilave edildiğini görüyoruz. H. 1005 (1596-1597) yılına ait asrın son sayımı da var olan bilgilerin üzerine yeni bir şey eklemesiz.¹⁰³

Beyt Cala köyünde yaşayanların Hakkârililerin vakfına ait olan mezraya ekim yaptıkları zaman bunun için bir bedel ödedikleri sicillere yansımıştır. 26 Ocak 1566 (5 Receb 973) tarihli mahkeme kaydı, böyle bir olayı aktarmaktadır. Nâzır İbrahim b. Muhammed el-Hümâm, Salim b. Rukayş'tan Beyt Erza'ya yaptığı ekimden dolayı hisse talebinde bulunmuştur.¹⁰⁴ Bu da vakıf arazisinin diğer köylülere ticari amaçla kiralandığının işaretidir.

Yukarıda işaret edildiği üzere köy olarak Beyt Erza'nın adına mahkeme kayıtlarında sıklıkla rastlanır. Bu da burasının şehirle sıkı bir ilişkiye sahip olduğunu göstermektedir. Nitekim 9 Ocak 1545 tarihli (25 Şevval 951) bir sicil, burada yaşayan Bedr b. Zeyn adlı şahsın borcundan dolayı bir kişiye kefil olması hasebiyle karyenin ismini zikreder.¹⁰⁵ Bununla birlikte 5 ay sonrasına ait bir mukataa akdinden bahseden 7 Haziran 1545 (26 Rebiulevvel 952) yılına ait bir belgede burası için mezra ifadesi kullanılır.¹⁰⁶ Bedreddin Muhammed b. Ebu'l-Kasım el-Hakkâri'nin vakfında bulunan sulama kanalı akdinin feshine dair 27 Mayıs 1547 (7 Rebî'ussânî 954) tarihli kayıt ise buradan söz ederken köy olduğuna işaret eder.¹⁰⁷ Her bin üzüm asmasından dolayı tahakkuk eden rüsumun ödenmesi için 21 Mart 1564'te

¹⁰⁰ Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 19)*, s. 130.

¹⁰¹ "Mezra'a-i Beyt Erzâ nezd-i Beyt Câlâ. Vakf-ı Muhammed bin Muhammed el-Hakkârî tâbi'-i Kuds-i Şerîf, hâsıl kısmun mine'r-rub' ma'a'l-harâc 2500, hâs el-'öşr 'an-cümle-i mutahassıl ve 'an-mâli'l-vakf 'ani'l-harâc maktû' 1200", BOA, TT.d., no. 289, s. 63.

¹⁰² "Mezra'a-i Beyt Erzâ der-nezd-i karye-i Beyt Câlâ tâbi'-i Kuds-i Şerîf. Vakf-u Muhammed bin Muhammed el-Hakkârî tamâmen hâsıl kısmun mine'r-rub' 2500, el-'öşr 'an-cümle-i mutahassıl hâss-ı şâhî 1100", TKG, KK.TT.d., no. 112 (516), v. 25a.

¹⁰³ "Mezra'a-i Beyt Erzâ der-nezd-i karye-i Beyt Câlâ tâbi'-i Kuds-i Şerîf. Vakf-u Muhammed bin Muhammed el-Hakkârî tamâmen hâsıl kısmun mine'r-rub' 2500, el-'öşr 'an-cümle-i mutahassıl hâss-ı şâhî 1100, ber-vech-i ... maktû' der-'uhde-i İbrahim bin Muhammed 'an-zu'emâ-i Kuds-i Şerîf fi sene 1500", TKG, KK.TT.d., no. 178 (515), v. 23a.

¹⁰⁴ Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 48)*, s. 208.

¹⁰⁵ Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 16)*, s. 110. Yine 28 Mart 1545 (14 Muharrem 952) tarihli bir başka mahkeme kaydı da buradan köy olarak bahseder. Bk. Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 16)*, s. 184.

¹⁰⁶ Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 16)*, s. 272.

¹⁰⁷ Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 19)*, s. 40.

(7 Şaban 971) Kadı Mahmud el-Hanefi huzuruna çıkan Nâzır Muhammed b. İbrahim el-Hümâmî'nin davasında da burası köy olarak kaydedilmiştir.¹⁰⁸ Doğal olarak yerin mahiyetine ilişkin ihtilaflı tanımlamalar mahkeme kayıtlarına kadar intikal etmiştir. Anlaşılan o dönemde yaşayanlar da kendi aralarında burasının ne olduğu konusunda tam bir mutabakata varamamışlardır.

Sonuç

Kudüs'ün fethinden altı yıl önce H. 577 yılında (1181-1182) başlayan Hakkâri menşeli kişilere vakıf verme süreci, Osmanlı Devleti'nin bölgeyi ele geçirmesinden kısa bir müddet öncesine yani H. 898 tarihine (1492-1493) kadar sürmüştür. Neredeyse 311 yılı kapsayan bu tarihi zaman diliminde toplamda biri kadın 7 kişiye çeşitli nedenlerle vakıflar tahsis edilmiştir. Üç asırlık vakıflaşma tarihi, Eyyûbî ve Memlûk devirlerini kapsayarak Osmanlı Devleti'ne kadar uzanmıştır.

Bölgenin yeni idarecileri olarak Osmanlılar, kendilerine intikal eden vakıf mirasıyla yakından alakadar olmuşlar ve bunları kayda geçirerek devamlılığını sağlamışlardır. İsrail'in kuruluşu münasebetiyle Kudüs'teki vakıf mirasının uğradığı tahribat göz önüne alındığında elimizdeki arşiv malzemesinin değeri daha da artmaktadır. Nitekim 1948 sonrasında işgalin yaygınlaşmasına paralel olarak Hakkâri-li şahısların vakıflarına ait bazı yerler -Lifta köyü örneğinde olduğu gibi- tamamen yok edilmişlerdir.

İslamlaşma güdüsüyle başlayan Kudüs'teki vakıflaşma süreci daha sonra zürri/evlatlık vakıflar boyutuna intikal etmiştir. Bunlara ilaveten aynı zamanda emirler kendi mescitlerine ve türbelerine de muhtelif yerleri vakıf olarak tahsis etmişlerdir. Kaynaklarda bazen ihtilaflı bilgilerin yer aldığı görülmekle beraber tüm veriler etraflıca incelendiğinde Hakkâri-li şahısların vakıflarına ilişkin genel bir resim çizmek mümkündür. Nitekim metin içinde membalardaki meseleler teker teker ele alınarak vakıfa tüm yönleriyle aydınlığa kavuşturulmaya çalışılmıştır.

Vakıf kuran şahıslar, sürecin doğası gereği alt tabakadan kişiler değillerdir. Zaten böyle bir beklenti içine girmek tarihî realiteye de uygun değildir. Vakıf tahsis edilen kişilere yakından bakıldığında ilmiye sınıfıyla idareci kesiminin ön plana çıktığı görülmektedir. Ailenin istikbalini düşünme, onları bir arada tutma ve iyi bir maddi gelecek sağlama düşüncesi sürecin şekillenmesinde doğal olarak rol oynamıştır.

Bu makalede incelenen vakıa/süreç, haddizatında İslam tarihinde istisnai bir noktayı temsil etmemektedir. Tam tersine genel akışın bir parçası olarak birkaç asrı kuşatan bu merhalede vakfa ilişkin klasik yaklaşımların bu fenomende de zühur ettiği görülmektedir. Durumu bizim için ilgi çekici ve anlamlı kılan ise günümüz Türkiye'sinin bir parçasını teşkil eden Hakkâri'nin bundan tam 841 yıl önce Kudüs'le farklı bir şekilde bağ kurmasıdır.

¹⁰⁸ Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Ser'iyye (sicil rakam 45)*, s. 113.

EXTENDED ABSTRACT

There was a group of people from Hakkari who played an important role in the conquest of the city of Jerusalem in the entourage of Saladin. After the conquest, this people were allowed to establish charitable foundations as a reward by the sultan. The emergence of charitable foundations was not only limited to the period of the aforementioned sultan but also seen in the periods of other rulers, which demonstrates the process of charitable foundation as a long-term phenomenon extending to the Mamluk era. At first, the beneficiaries of the foundation were those who came from outside the region, but later on, the situation changed and those born in and around Jerusalem started to take place in the foreground.

The beginning of the charitable foundation process just before the conquest of Jerusalem was closely related to the aim of re-Islamization of the region. The leading cadre carrying out the struggle adopted a conscious resettlement policy and preferred to take advantage of the foundation institution, which was the most useful tool in reaching this aim. However, this situation was valid only for the reconquest process and it is not possible to evaluate the foundations established by the new generation of Hakkari origin people born in the geography of Damascus within this context. When there was no crusade threat anymore, the family gave its future a priority in their attempts to establish foundations. They started to establish charitable institutions for the maintenance of masjid and shrines.

Another point revealed by the foundation process is that the people coming from Hakkari were not active only during the Ayyubid period. Some of them were actively involved in the upper echelon during the Mamluk era. As a matter of fact, being close to the elite group facilitated the assignment of some villages and hamlets as foundations. The approval of the sultan was absolutely necessary for the conversion of the pieces of land from public property to private property as the first step to foundation establishment. Naturally, this practice necessitated having close relations with the palace.

The establishment of foundations were made possible by the sultan's direct donation of a land to his servants. This was the prevailing practice in the Ayyubid period. It is not possible to say that this model was always valid. In the Mamluk period, the direct donations of the rulers were replaced by the creation of new foundations with his consent. Here, too, sometimes the foundation is used only for the existence of a charitable institution, and on the other hand, the interests of the individuals were also taken as the basis. As a matter of fact, a separate source of income was created under the name of foundation, considering the future of the family.

It is possible to find information about the fate of the families of the founders in the Jerusalem court records. Generations who were originally from Hakkari constituted the natives of Jerusalem. Sometimes the struggles among themselves for a position and other problems related to foundations often came before the judge and the final decision of this powerful man of the province was awaited for the solution of the problem. One of the things court records show us is that women take part in foundations. This demonstrates that they adopt an active attitude rather than a passive role.

It can also be said that the relations between the villagers and the administrators of the foundations were sometimes strained since there were people who did

not want to fulfill their obligations. The problems were not only caused by this example. Since the foundation real estate contained valuable lands, those who wanted to benefit from it were sometimes planted there without the approval of the officials. Naturally, this brought the villagers and the rulers face to face. Despite all these problems, it is possible to say that the parties reached an agreement at the end of the day. Because a constant fight was of no use to either side.

The Ottoman sources, which provide sufficient information about foundations, also have confusing data on this issue. The issue of who established the foundation differs from one registry to another one. In fact, when the documents are viewed from above, it is seen that the reason for the confusion stems from the identity of the first person who donated the foundation. People mentioned the name of the sultan who made this possible while talking about the foundation, both in court and in other state records. Therefore, this situation created a problem. When the archive material is examined closely, it is seen that there were solutions to this problem since the historical material we have provides detailed information about to whom the foundation was allocated.

The majority of the people to whom the foundation is allocated were men rather than women. It is possible to look for the reason for this in the social conditions of the period. Since the wealth and political power required for the establishment of the foundation were mostly found at the hands of men, it should not be strange that they played a leading role in this matter. The point that draws attention here is the success of a woman in establishing a foundation for herself in this environment. Being a member of a distinguished family and of the wife of a powerful emir were among the primary conditions for this woman. It is noteworthy that the woman who established the foundation was belonged to a powerful family from Hakkari. Naturally, we see that the general rule was not broken in this regard either.

It is known that the foundational real estate were sometimes remained in ruins and later disappeared. The reason for this is the fact that the officials did not perform their duties well. Names and accounting records of those who received salaries from foundations provide important data regarding the internal functioning of the institution. It is seen that the institution was not left on its own, and the state headquarters controlled this place and interfered with inappropriate situations during its long history.

Kaynakça

1) Arşiv Kaynakları

A. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Tapu Tahrir Defterleri (TT.d)

289, 342, 346, 427, 522, 529, 602, 1015

B. Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (TKG)

Kuyûd-ı Kadîme Arşivi Tapu Tahrir Defterleri (KK.TT.d)

112 (516), 178 (515), 539

2) Kitap ve Makaleler

- Emecen, Feridun: “Canbirdi Gazâli”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: TDV Yayınları 1993, C. 7, s. 141-143.
- Gözütok, Şakir: “Hakkârili Devlet Adamı ve Âlimler (Abbâsîler Dönemi)”, *A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, (2011), Sayı: 46, s. 255-279.
- Güneş, Hüseyin: “İslam Tarihinin İlk Asırlarına Damgasını Vuran Hakkâri Uleması”, *1. Uluslararası Zap Havzası Uleması Sempozyumu Bildirileri*, Cilt II, Hakkâri: Hakkâri Üniversitesi Yayınları, 2018, s. 637-646.
- Kaya, Önder: “el-Melikü'l-Eşref, Mûsâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: TDV Yayınları, 2004, C. 29, s. 64-66.
- Kopruman, Kâzım Yaşar: “Baybars I” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: TDV Yayınları 1992, C. 5, s. 221-223.
- Öksüz, Mustafa: “Kanuni Devrinde Kudüs Sancağı: İnşa ve İhya”, *Kanuni Sultan Süleyman ve Dönemi Yeni Kaynaklar Yeni Yaklaşımlar/Suleyman The Lawgiver and His Reign, New Sources, New Approaches*, M. Fatih Çalışır, Suraiya Faroqhi, M. Şakir Yılmaz, İbn Haldun Üniversitesi, İstanbul, 2020, s. 151-168.
- Öksüz, Mustafa: “XVI. Yüzyıl Filistin Nüfusuna Bir Bakış”, *İnsanlığın Kırmızı Çizgisi Kudüs*, ed. Me-fail Hızlı vd. (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Kitaplığı, 2019), 214-228.
- Rabaia, İbrahim: *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 16)*, İstanbul: IRCICA, 2018
- Rabaia, İbrahim: *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 19)*, İstanbul: IRCICA, 2017
- Rabaia, İbrahim: *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 28)*, İstanbul: IRCICA, 2017.
- Rabaia, İbrahim: *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 33)*, İstanbul: IRCICA, 2018
- Rabaia, İbrahim: *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 44)*, İstanbul: IRCICA, 2017.
- Rabaia İbrahim: *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 45)*, İstanbul: IRCICA, 2019.
- Rabaia, İbrahim: *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 48)*, İstanbul: IRCICA, 2020.
- Sağlam, Nevzat: “Arşiv Belgelerine Göre Selahaddin Eyyûbî'nin Kudüs Vakıfları”, *Journal of History Culture and Art Research/Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, (December 2017), Vol. 6, No. 6, s. 403-424.
- Şeşen, Ramazan: “el-Melikü'l-Âdil I”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: TDV Yayınları, 2004, C. 29, s. 59-60.
- Tomar, Cengiz: “el-Melikü'l-Muazzam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: TDV Yayınları, 2004, C. 29, s. 71-73.
- Yiğit, İsmail: “Ribât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: TDV Yayınları, 2008, C. 35, s. 76-79.

3) İnternet Kaynakları

- <https://www.palestineremembered.com/Jerusalem/Lifta/ar/index.html> [Erişim tarihi: 09.11.2022]
- http://www.palestineremembered.com/GeoPoints/Dayr__Ammar_948/ar/index.html [Erişim tarihi: 09.11.2022]
- https://www.palestineremembered.com/GeoPoints/Abu_Dis_619/ar/index.html [Erişim tarihi: 09.11.2022]

III. Murad'ın Devlet Adamlarından Kara Üveys Paşa'nın Hayatı ve Muhallefatı (1591)*

*The Life and Inheritance of Kara Üveys Pasha,
One of the Statesmen of Murad III (1591)*

İLHAN GÖK**

öz

Kara ve defterdar gibi unvanlarla anılan Üveys Çelebi, Aydın'ın köklü ve tanınmış ailelerinden gelen Kadı Muhiddin Mehmed'in oğludur. Üveys Çelebi kadılık yapan babasının yolundan giderek Tire kadısı oldu. Bir av sırasında Saruhan Sancakbeyi olan Şehzade Murad'la tanışmasından sonra sancak defterdarlığına getirildi. Şehzade'nin 1574'te III. Murad (1574-1595) unvanıyla tahta çıkması ile İstanbul'a giden Üveys Çelebi o sıra sadrazam olan Sokullu Mehmed Paşa (ö. 1579) ile girdiği iktidar mücadelesini kazandı. Sultan üzerindeki etkisi giderek artınca başdefterdarlık görevine getirildi. Bir müddet sonra da Budin Beylerbeyliğine tayin edildi. Bu görevden sonra sırasıyla Halep ve Şam beylerbeyliğine getirilen Üveys Paşa, Mısır Valisi İbrahim Paşa ile İstanbul'a geldi ve başdefterdarlık görevine tekrar tayin edildi. Kısa bir süre sonra da Mısır valiliği görevine getirildi. 1591 tarihinde çıkan ayaklanmadan etkilenip üzüntüden vefat etti ve malları müsadere edildi. Dönemin kronikleri ve arşiv kayıtlarından Üveys Paşa'nın kariyerindeki yükselişi, III. Murad üzerindeki nüfuzu ve kazandığı şöhreti açıkça görülmektedir. Bu çalışma Paşa'nın sahip olduğu şöhretinin yanında birçok değerli eşyasının kaydedildiği muhallefat kayıtlarına odaklanmıştır. Makalede entelektüel bir kişiliğe sahip olduğunu gösteren kitapları, sahip olduğu mal varlıkları detaylı bir şekilde incelenmiş ve literatüre kazandırılması hedeflenmiştir. Çalışmada müsadere ve muhallefat kavramları ele alındıktan sonra Paşa'nın hayatı, tespit edilen mal varlıkları incelenip elde edilen verilerin değerlendirilmesi şeklinde bir yöntem izlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Müsadere, Muhallefat, Mısır, Üveys Paşa.

* Makale geliş tarihi: 19 Kasım 2022, kabul tarihi: 21 Aralık 2022, araştırma makalesi.

** Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Gümüşhane-TÜRKİYE. ilhangok52@gmail.com, ORCID

ABSTRACT

Üveys Çelebi, known by titles such as Kara and defterdar, was the son of Kadı Muhiddin Mehmed, from one of the well-established and well-known families of Aydın. Üveys Çelebi followed in the footsteps of his father who was a kadi (muslim judge) and became the kadi of Tire. After meeting Prince Murad, who was the Governor of the Sanjak of Saruhan, during a hunting trip, he was appointed as the Sanjak bookkeeper. When the Prince ascended the throne as Murad III (1574-1595) in 1574, Üveys Çelebi went to Istanbul and won the power struggle with Sokullu Mehmed Pasha (1579 d.), who was the Grand Vizier at the time. As his influence on the Sultan gradually increased, he was appointed as the chief bookkeeper. After a while, he was appointed as the Beylerbey of Budin. Following this assignment, Üveys Pasha was appointed as the Beylerbey of Aleppo and Damascus respectively and later came to Istanbul with Ibrahim Pasha, the Governor of Egypt, and was reappointed as the chief bookkeeper. Shortly afterwards, he was appointed as the Governor of Egypt. He was badly affected by the uprising in 1591 and died of grief and his properties were confiscated. The chronicles and archival records of the period clearly show the rise of Üveys Pasha's career, his influence on Murad III and the fame he gained. This study focuses on Pasha's muhallefat records, which record many of his valuable possessions as well as his fame. In the article, his books, which show that he had an intellectual personality, and his assets are analyzed in detail and it is aimed to bring them into the literature. After discussing the concepts of confiscation and muhallefat, the Pasha's life, his assets, are examined and the data obtained are evaluated.

Key words: Confiscation, Inheritance, Egypt, Üveys Pasha.

Giriş

BİLİNDİĞİ gibi Osmanlı miras hukukunda ölen kişilerin malları kayıt altına alınırdı. Kayıt altına alma işlemi vefat eden kişilerin toplum içindeki statülerine göre değişiklik gösterebilmekteydi. Vefat eden kişi reayadan biri olduğunda malları şer'iyeye sicillerine kaydedilirken, yönetici sınıfına mensup olanların malları ise görevliler tarafından müsadere edilerek muhallefat adı verilen defterlere kaydedilirdi.¹ Sözlükte “ısrarla istemek” anlamındaki *sudûr* kökünden türeyen ve “çekip almak” manasına gelen müsadere, devlet tarafından hazineye gelir kaydedilmesi amacıyla mala el konulması uygulamasıdır.²

Müsadere uygulaması, Osmanlılardan önce Emevîler, Abbasîler, Gazneliler ve Türkiye Selçuklularında uygulanmıştır.³ Osmanlı Devlet'inde ise bu uygulamaya ilk devirlerden itibaren rastlanılmaktadır. II. Mehmed'in (1444-1446, 1451-1481)

¹ Muhallefat yerine metrukat, tereke, kassam ve terike kelimeleri de kullanılmaktadır. Bk. Tahsin Özcan, “Muhallefat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2020, XXX, 405-406; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2004), s. 564.

² Cengiz Tomar, “Müsâdere”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2006, XXXII, s. 65.

³ Mehmet Ali Ünal: “Osmanlı Devleti'nde Müsadere”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 49(1987), s. 97; Cengiz Tomar, “Müsâdere”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2006, XXXII, s. 65.

kul sistemine verdiği önemden dolayı müsadere uygulaması giderek yaygınlaşmıştır.⁴ Bu uygulama sayesinde devlete karşı güç oluşturabilecek zengin bir sınıfının oluşmasının önüne geçilmesi hedeflenmiştir.⁵

Müsadere ve muhallefatla ilgili ilk çalışmaları Barkan ve İnalçık yapmıştır. Onlar, kendilerinden sonraki araştırmacılara ilham olmuştur. Osmanlı dönemi ümera, ulema ve üdeba sınıfına mensup olan birçok ünlü kişilerin muhallefatı üzerine çalışmalar yapılmıştır.⁶ Bu çalışmalar, kişilerin kimlikleri, meslekleri, yaşları, görev yerleri, sahip olduğu taşınır ve taşınmaz malların isim ve değerleri açısından önem arz etmekte olup sosyal ve iktisadî hayata dair önemli bilgiler vermektedir.

Bu makalede, III. Murad döneminde kadılıktan paşalığa kadar çıkan bir devlet adamının hayatı ve sahip olduğu mal varlığı ortaya konulmaya çalışılacaktır. Konunun daha iyi anlaşılması için öncelikle müsadere ve muhallefat hakkında kısa bilgi verilecektir. Ardından dönemin kronik ve arşiv kayıtları çerçevesinde Üveys Paşa'nın hayatı ve muhallefatı ele alınacaktır. Muhallefat bölümünde ise Osmanlı Arşivi'nde tespit edilen defterler hakkında bilgi verilerek, terekesindeki mallar çeşitli başlıklar altında değerlendirilecektir.

Üveys Paşa'nın Hayatı

XVI. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı idari ve mali sahasında varlık gösteren önemli devlet adamlarından biri de “Defterdar” ve “Kara” lakaplarıyla bilinen Üveys Paşa'dır.⁷

Üveys Paşa, Aydın'ın köklü ailelerinden birine mensup olup Mevlâna Kadı Nazır Muhiddin Mehmed'in oğludur. 1529 tarihinde doğduğu rivayet edilen Üveys Çelebi ilk eğitimini ulemadan olan babası Nazır Muhiddin Mehmed Efendi'den aldığı rivayet edilir. Üveys Çelebi daha sonra eğitimini İstanbul'da maliye ketebesinde tamamlamıştır.⁸

4 Ünal, “Osmanlı Devleti'nde Müsadere”, s. 97.

5 Murat Yıldız, “Bir Osmanlı Veziriazamının Mal Varlığı: Amcazâde Hüseyin Paşa'nın Muhallefatı”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 26 (Bahar 2012), s. 70-71.

6 Muhallefat ve tereke üzerine son zamanlarda çalışmaların yoğunlaştığı görülmektedir. Bu çalışmalardan bazıları şunlardır: Ömer Barkan, “Edirne Askerî Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)”, *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, III/5-6(1966), s. 1-449; Halil İnalçık, “15. Asır Türkiye İktisadî ve İctimaî Tarihi Kaynaklar”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15 (1953), s. 52-75; Cahit Telci, “Osmanlı Devleti'nde 18. Yüzyılda Muhallefat ve Müsadere Süreci”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 22/2 (2007), 145-166; Fatih Bozkurt, “Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 11/22(2013), s. 193-229; Merve Karaçay Türkal, “Erzurum Valisi Şahin Mustafa Paşa'nın Muhallefatı” *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (Prof. Dr. Fuat Sezgin Özel Sayısı)(2019), s. 283-295; Osman Taşkın, “Sultan I. Abdulhamid'in Adamı Karavezir Seyyid Mehmed Paşa'nın Hayatı ve Muhallefatı”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 5(3) 2019, s. 546-571; Bekir Gökpinar, “Rakka valisi Hamalızâde Ahmed Paşa'nın Muhallefatı”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/1 (2020), s. 144-191; İlhan Gök, “Diyarbakır Valisi Hüzeyin Paşa-zade Sarı Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Muhallefatı”, *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2/2 (2020), s. 23-57; Merve Karaçay Türkal, “Bağdat Valisi Ahmed Paşa'nın Muhallefatı (1692-1694)”, *Selçuk Türkiyat*, 52 (2021), s. 213-237; Osman Taşkın-Ersin Kırcı, “Pargalı İbrahim Paşa'nın Müsadere Olunan Muhallefatı ve Mal Varlığına Ait Kayıtlar”, *History Studies*, 13(3) 2021, s. 1009-1036.

7 M. Tayyib Gökbilgin, “Kara Üveys Paşa'nın Budin Beylerbeyliği 1578-1580”, *Tarih Dergisi*, 2(2020), s. 2.

8 Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye-I*, yay. haz. Ali Aktan vd., (İstanbul: Sebül yayınları, 1995), 431; Gökbilgin, “Kara Üveys Paşa'nın Budin Beylerbeyliği”, s. 18.

Üveys Çelebi'nin İstanbul'da hangi medreseden mezun olduğu mevcut literatüre göre bilinmemektedir. Ancak onun medrese çıkışlı olduğu Tire kadılığından anlaşılmaktadır. Üveys Paşa, babası ve kardeşleri Raî Hasan Efendi⁹ ve Ramazan Efendi¹⁰ gibi ulema sınıfına mensup olmuştur.¹¹ Üveys'in Ramazan ve Raî Hasan'dan başka Ahmed adlı üçüncü bir kardeşi daha vardır.¹²

İstanbul'da eğitimini tamamlayan Üveys Çelebi'nin ilk görev yerinin neresi olduğu bilinmemektedir. Ancak doğum tarihi 1529 olarak kabul edildiğinde III. Murad'ın şehzadeligi zamanında Tire kadılığına kadar birçok görevde bulunmuş olmalıdır. Keza 1565 tarihinde Tire'de kendi adına bir de cami yaptırmıştır.¹³

Üveys Çelebi'nin ikbal basamaklarını çıkması ise III. Murad'ın Manisa sancağına gönderilmesiyle başlar. Bir av esnasında Şehzade Murad'la tanışan Tire Kadısı Üveys, Şehzade'nin gözüne girmeyi başardı.¹⁴ Bir müddet sonra sancak defterdarının ölümü üzerine Şehzade Murad'ın talebi ve babası II. Selim'in (1566-1574) onayı ile sancak defterdarlığına tayin edildi.¹⁵ Üveys Çelebi'nin bu göreve ne zaman tayin edildiği net olarak bilinmese de H. 13 Rebiulahir 980/M. 23 Ağustos 1572 tarihli Şehzade Murad'ın lalasına yazılan bir mühimme kaydında Üveys Çelebi'nin o tarihte sancak defterdarı olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶

Üveys Çelebi, Manisa'da iken şehzade üzerinde nüfuzunu arttırarak dönemin meşhur âlimlerinden Hoca Sadeddin Efendi ve haremi idare eden Raziye Kadın gibi şehzadeyi etkisi altına aldı.¹⁷ Üveys Çelebi'nin şehzadenin gözünde önemli olduğu H. 7 Recep 982/M. 23 Ekim 1574 tarihli bir buyruldu kaydından da anlaşılmaktadır. Bu buyruldu kaydına göre Şehzade, defterdarı Üveys Çelebi'nin maaşının

⁹ Rai Hasan Efendi Edirne kadısı iken H. 993/M. 1585'te vefat etti. Bk. Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930)*, (Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu, 1972) s. 164.

¹⁰ İstanbul kadısı olan Ramazan Efendi H. 984/M. 1576 tarihinde vefat etti. Bk. Pakalın, *Maliye Teşkilatı (1442-1930)* s. 164.

¹¹ Selçuk Seçkin, "17. Yüzyılın Önemli Minyatürlü Yazması Vekayi-i 'Ali Paşa", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 21(2007), s. 105; Ayvansarayî Hüseyin Efendi, Alî Sâtî' Efendi, Süleyman Besîm Efendi, *Hadîkatü'l-Cevâmi'* (İstanbul Camileri ve Diğer Dîni-Sivil Mi'mârî Yapılar, Haz. Ahmed Nezîh Galitekin, (İstanbul:İşaret Yayınları, 200), s. 148

¹² Pakalın, *Maliye Teşkilatı Tarihi*, s. 164-165.

¹³ Cumhuriyetin 50. Yılında Aydın 1973 İl Yıllığı, haz. Cevat Ergenekon (İzmir: Karınca Matbası, tarihsiz), s. III.

¹⁴ Joseph Freiherr von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi-IV*, yay. haz. Mümin Çevik, Erol Kılıç, (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1992), s. 54

¹⁵ Kadir Akıllı, *Peçevî Tarihi (184b-218a Metin, Dizin, Özel Adlar Sözlüğü)*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2008, s. 29.

¹⁶ Lala'ya hüküm ki: Saruhân ve Aydın sancaklarının mensûh olan piyâde çiftliklerinin ba'zı defterdâr Üveys müte'allikâtından olup mücerred mirîye âyid olanı mezbûr mültezim taleb itdüğü için garaz idüp hilâf-ı vâkı' arz idüp ve ba'zı ehl-i fesâda mu'âvenet idüp mezbûr oğlını pâreledüp katl itdürdi diyü şekvâ itmeğın husûs-ı mezbûr teftîş olunup görilmek için sunılan ruk'a aynı ile sana irsâl olındı buyurdum ki; vusûl buldukda ruk'ada mastûr olan mevâddı görüp didüğünün aslı var mıdır fil vâkı' katl olunmağa sebeb ne olmışdur müşârûn-ileyhün bu bâbda medhali var mıdır aslı ile tamâm gavırına irişüp mufassal u meşrûh yazup vuku'ı üzre arz eylesin. Bk. Muharrem Bostancı, *19 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil-Metin)*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002, s. 290-291.

¹⁷ Bekir Kütükoğlu, "Murad III" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2006, XXXI, 172.

artırılmasını talep etmiş ve neticede Üveys Çelebi'ye 25 bin akçe terakki verilmesinisağlamıştır.¹⁸

1574 tarihinde II. Selim'in (1566-1574) vefatı üzerine Şehzade Murad hızlı bir şekilde İstanbul'a gitti. Şehzade'nin, İstanbul'a giderken maiyetinde defterdarlık rütbesine çıkardığı Üveys de bulunmaktaydı. Üveys Çelebi, bu yolculuk esnasında III. Murad'dan Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa'nın kendisine bir fenalık yapmaması için güvence almıştır.¹⁹ Üveys Çelebi'nin bu hareketinin ne kadar isabetli olduğu bir müddet sonra anlaşıldı. Dönemin Sadrazamı Sokullu Mehmed Paşa, III. Murad'ın yakınında bulunan Üveys Çelebi'yi İstanbul'a gelirken kendi izni olmadan şehzadenin sandıklarını açıp adamlarına ulufe verdiğini söyleyerek hakkında soruşturma açılmasını sağladı. Üveys Çelebi itham edilen suçlamalara karşı “*Ben defterdârım, hazîne benüm marifetüm ile açılır kapanur. Açdım, ne ise masâlih-i mühimme lâzım olduğu üzre gördüm. Zâyi' olmuş nesne varise âhir olsun, birine bin vireyin*” şeklinde cevap verdi.²⁰ Bunun üzerine Üveys Çelebi azarlanarak işlerden el çektirildi. Ancak kısa bir süre sonra III. Murad tarafından şikk-ı sani defterdarlığına tayin edildi²¹ Bu görevden yaklaşık iki ay sonra da H. Şevval 982/M. Ocak-Şubat 1575 tarihinde Lalezar Efendi'nin yerine başdefterdar tayin edildi.²²

Üveys, başdefterdar tayin edildikten sonra nüfuzunu arttırmaya çalıştı. Bu dönemde daha önceleri sadrazam telhisi ile yapılan bazı işler defterdar telhisi ile yapılır olmuştu. Hâlbuki bundan önce sadrazam telhisi üzerine önemli konularda hatt-ı hümayun çıkarılırken Üveys Paşa, Sultan Murad üzerindeki nüfuzunu kullanarak artık defterdar telhisiyle de hatt-ı hümayunlar çıkarılmasını sağladı. Böylece kadılık ve sancakbeylikleri olmak üzere diğer idari alanlarda atamalarda da Üveys Paşa söz sahibi oldu²³ Ancak Zinkeisen, Üveys Paşa'nın elde ettiği yetkiyle mali alanda aşırılıklarına rağmen görevini suiistimal etmediğini ve rüşvete meyilli olmadığını belirtmektedir.²⁴

Üveys Paşa elde ettiği yetkiler sayesinde Sokullu Mehmed Paşa ve taraftarlarının aleyhine faaliyetlerde bulunmaya başladı. Bunun en güzel örneği Sadrazam Mehmed Paşa'nın adamlarının zeametlerini “*havâss-ı hümâyûna lâyıktır*” diyerek almasıdır.²⁵ Peçuyî İbrahim, Üveys'in Sadrazamı kastederek, “*göresün pâdişâh*

18 “Şehzâde hazretleri mektûb gönderup defterdârı Üveys'e terakki ricâ etmeğın yiğirmi beş bin terakki buyruldu. 7 Recebül-mürecceb sene 982”. Bk. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-1 Âsafî Divan-1 Hümâyûn Sicillatı Mühimme Defterleri (A.DVNS. MHM.d) 25/2814.

19 Kadir Akıllı, *Peçevî Tarihi*, s. 29; Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi-IV*, s. 54.

20 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarihi Selânikî-I*, haz. Mehmet İpşirli, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999), s. 112.

21 Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, C. II, haz. Şevki Nezih Aykut (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2004), s. 252.

22 Kadir Akıllı, *Peçevî Tarihi*, s. 30; Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilatı Tarihi*, s. 159.

23 Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi-IV*, s. 54; Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi C. 3*, çev. Nilüfer Epeçeli, (İstanbul: Yeditepe, 2011), s. 282.

24 Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi C. 3*, s. 282.

25 Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solak-zâde Tarihi-II*, haz. Vahit Çubuk, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989), s. 332.

mukarriblerine olan ihânet kendi mensubâtına olıcak hoşça midur” diye dolaylı yollardan sadrazamı iğnelemekten geri kalmadığını aktarmaktadır.²⁶

1578 senesine kadar defterdarlık hizmetinde bulunan Üveys Paşa, bu tarihte Budin sarayına ve baruthanesine yıldırım isabet etmesi bahane edilerek suç isnat edilen Sokulluzâde Mustafa Paşa'nın azledilip katledilmesi üzerine Budin beylerbeyliğine tayin edildi²⁷

Gökbilgin, Budin valisinin azledilip katledilmesinde Üveys Paşa'nın etkisinin olmadığını hatta Üveys Paşa'nın bu göreve gitmemek için çeşitli bahaneler ileri sürdüğünü belirtmektedir.²⁸ Üveys Paşa, Budin'e tayin edilmeden önce serhatte daha önce görev yapmamış olmasına rağmen kısa bir süre içinde duruma adapte oldu ve çalışmaya koyuldu.

Görevi esnasında vergi ile ilgili birtakım düzenlemeler yaptı. Avusturya ile olan ahde aykırı yapılan taarruzların sulhla çözülmesi için Avusturya kralı ve arşidükle mektuplaştı.²⁹ Diğer taraftan da Üveys Paşa bölgedeki bütün kale ve nehirleri gösteren bir harita hazırlatarak İstanbul'a gönderdi.³⁰ Bu esnada Avusturya sulha aykırı hareket etmeye devam etti ve 1580 yılında Hatvan Kalesi'ne saldırdı. Osmanlı askerlerinin Hatvan'da ağır zayıat vermesi üzerine Üveys Paşa azledildi ve yeni valinin gelmesine kadar orada kalması emredildi.³¹ Üveys Paşa, Budin valiliğinden azledildikten bir müddet sonra 1582'de Halep beylerbeyi tayin edildi. Ancak bir süre sonra Halep beylerbeyliği görevinden de alınarak Şam beylerbeyliğine getirildi.³² Üveys Paşa'nın Şam beylerbeyliği görevi esnasında Osmanlı Devleti ile Safeviler arasında mücadele devam etmekteydi. Osmanlı Devleti bu esnada Safeviler üzerine gitmek için bir Şark seferi düzenlemişti. Bu sefere H. 18 Safer 992/M. 1 Mart 1584 tarihinde Üveys Paşa da görevlendirildi.³³ Ancak H 8 Rebiülahir 992/M. 19 Nisan 1584 tarihinde Şark seferine Şam askerleriyle birlikte Halep beylerbeyinin gitmesi emredilerek Üveys Paşa, Şam muhafazasında bırakıldı.³⁴ Üveys Paşa Şam muhafazasında iken Dürzîlerle mücadele etti. Paşa'nın buradaki görevini ne zamana kadar devam ettirdiği bilinmemektedir. Ancak Dürzîlere karşı Şam Kalesi'ni koruyan Dizdar Hacı Ali'nin timarının arttırılmasına dair H. 29 Şaban 993/M. 26 Ağustos 1585 tarihli fermanla halen Şam beylerbeyi olduğu anlaşılmaktadır.³⁵

²⁶ Kadir Akıllı, *Peçevi Tarihi*, s. 30-31.

²⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi III/I*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2016), s. 53.

²⁸ Gökbilgin, “Budin beylerbeyi Kara Üveys Paşa”, s. 19-20.

²⁹ Gökbilgin, “Budin beylerbeyi Kara Üveys Paşa”, s. 24-25, 28, 30.

³⁰ Mustafa Işık, *XVI. Yüzyılda Osmanlı Hakimiyetinde Budin*, (Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013, s. 127.

³¹ Gökbilgin, “Budin beylerbeyi Kara Üveys Paşa”, s. 32.

³² Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, yay. haz. Ali Çavuşoğlu, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019) s. 1102.

³³ BOA, A.DVNS.MHM.d., 44/447.

³⁴ “Haleb Beylerbeyine hükim ki: İşbu sene Şam Beylerbeyisi olan Üveys Paşa dâme ikbâlehû Şam muhafazasında alikonulup vilâyet-i Şam'ın ümerâ zu'emâ ve sipâhileri bi'l-cümle sene-i sabıkâda sefer-i hümâyûnuma me'mûr olan asâkir.” Bk. BOA, A.DVNS.MHM.d., 44/477.

³⁵ Dürzîlerle yapılan muharebede Şam Kalesi dizdarı Hacı Ali'nin hizmetinden dolayı timarına terakki verilmesi için III. Murad Şam Beylerbeyi Üveys Paşa'ya bir ferman göndermiştir. Bk. BOA, TS.MA.e nr. 892/17.

Bu esnada Mısır Beylerbeyi Vezir İbrahim Paşa yerine Sinan Paşa'yı bırakarak İstanbul'a geri dönmek için yola çıkmıştı. İbrahim Paşa, Şam'a geldiğinde ise Şam Beylerbeyi Üveys Paşa'yı azlederek ona Mısır eyaletine tayin edileceği taahhüdünü vererek İstanbul'a dönmesini sevk etti.³⁶ Üveys Paşa, İstanbul'a geldiğinde kendisine taahhüt edilen Mısır beylerbeyliği görevini beklerken maliyenin kötü durumda olmasından dolayı ekonominin düzeltilmesi amacıyla tekrar başdeftardalık görevine getirildi.³⁷ 1586'nın sonlarında İbrahim Paşa'nın yerine bırakmış olduğu Sinan Paşa'nın Mısır idaresinde zayıflık göstermesi ve askerler tarafından kaleden indirilmesi üzerine Musahip Muhammed Paşa'nın yardımıyla Üveys Paşa, 1586 yılının sonlarına doğru Mısır valisi tayin edildi.³⁸ Ancak Mısır'a Mart 1587 tarihinde hareket etti.³⁹ Mısır valiliği esnasında Paşa'nın en önemli icraatı Mısır hazinesini artırmasıdır. Önceki Mısır valilerinin İstanbul'a gönderdiği yıllık 500 bin filorilik Mısır irsaliyesini 600 bin filoriye çıkardı.⁴⁰ Üveys Paşa'nın bu başarısı üzerine Sultan III. Murad, Üveys Paşa'ya H. 10 Zilkade 997/M. 20 Eylül 1589'da iki adet hilat göndermiş akabinde ise H. 2 Safer - 30 Safer 999/M. 15 Kasım-28 Aralık 1590 tarihleri arasında iki defa inam vermiştir.⁴¹ Önemli başarılar elde eden Üveys Paşa'ya bu görevi esnasında vezirlik payesi de verilmiştir.⁴² Üveys Paşa, Mısır valiliği esnasında selefinin yaşadığı problemleri yaşamış ve askerler tekrar isyan etmişti.⁴³ Askerlerin isyanı neticesinde haremine çekilmek zorunda kalan Paşa, üzüntüsünden dolayı hastalandı ve vefat etti.⁴⁴ Yusuf Hallak, Paşa'nın vefat

³⁶ Gelibolulu Mustafa Âli, *Kühül-Ahbâr*, s. 1102.

³⁷ Mehmed bin Yusuf, Hallak Tarih-i Mısır adlı eserinde Üveys Paşa'nın Mısır'a ayak basma tarihi olarak H. 22 Cemaziyelahir 994/M. 10 Haziran 1586 tarihini vermektedir. Ancak H. 29 Şaban 993/M. 26 Ağustos 1585 tarihli mühimme kaydından Üveys Paşa'nın halen Şam Beylerbeyi olduğu anlaşılmaktadır. Üveys Paşa'nın Mısır'a tayini ile ilgili olarak bilgi veren Gelibolulu Mustafa Âli ise Mısır Valisi İbrahim Paşa'nın İstanbul'a gelirken Şam'a uğradığında Üveys Paşa'ya Mısır valiliği taahhüdünde bulunarak Paşa'yı İstanbul'a sevk ettiğini ancak Üveys'in İstanbul'da Mısır valiliği beklerken başdeftardar tayin edildikten sonra Mısır'a tayin edildiğini bildirmektedir. Gelibolulu Mustafa Âli'nin verdiği bu bilgiyi ise 11 R. 995/M.21 Mart 1587 tarihli başka bir mühimme kaydı desteklemektedir. Gelibolu Mustafa Âli ve dönemin arşiv kayıtları dikkate alındığında Yusuf Hallak'ın verdiği tarihin hatalı olabileceği ihtimalini düşündürmektedir. Bk. Gelibolulu Mustafa Âli, *Kühül-Ahbâr*, s. 1102; Mehmed bin Yusuf Hallak *Tarih-i Mısır*, (İstanbul Üniversitesi Yazmaları, Nektyoo628), s. 91a; Bk. BOA, ADVNS.MHM.d., 62/106 11 R. 99.

³⁸ Gelibolulu Mustafa Âli, *Kühül-Ahbâr*, s. 1102; Zekiye Efeoğlu, *Evlîya Çelebiye Göre Mısır Beylerbeylerinin Mısır'a Geliş ve Gidişleri*, (Yüksek Lisans tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021, s. 52; Seyyid Muhammed es-Seyyid, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, (İstanbul: İstanbul Fakültesi Basımevi, 1990), s. 99.

³⁹ Vezir İbrahim Paşa'nın yerine bıraktığı Sinan Paşa'ya 11 R. 995/M.21 Mart 1587 tarihinde Mısır'dan hareket ederek kadırga ile İstanbul'a gelmesi emredilmiştir. Ayrıca aynı tarihli başka bir hüküm suretinde ise Üveys Paşa'nın Mısır beyi olduğu belirtilmektedir. Bk. BOA, ADVNS.MHM.d., 62/106.

⁴⁰ Mehmed bin Yusuf Hallak, *Tarih-i Mısır*, vr. 91a-92a.

⁴¹ Hilat için bk. BOA, ADVNS.MHM.d., 66/71; inam için bk. Osman Yiğit, *Topkapı Sarayı Arşivi 34 Numaralı Filori Defteri*, (Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2018, s. 648, 693.

⁴² Üveys Paşa'ya vezaret payesinin verilmesi Mısır'da kul taifesinin Paşa'nın üzerine hücum etmesinden sonradır. Bk. Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî-I*, s. 217.

⁴³ I. Ahmed döneminde Mısır Valisi olan Ali Paşa'nın faaliyetlerini anlatılan Kelâmi-yi Rumî eserinde "Kul tâyifesinin ulûfeleri kendülere vâsil olmazmış. Ve alık ve cerâyeleri hod sâfi türâb alınmağla anbarların hâli harâb olmuşidi. Ve Üveys Paşa merhûm dahi üçer günlük ulûfelerin kul tâyifesinin kat' itmekle sebeb-i fitne vâki' olup ibtidâ askerinin bî-edebâne vaz'larına bâ'is ol olmuşidi" şeklinde anlatılmaktadır. Bk. Soner Demirsoy, *Vekâyi-i Ali Paşa (İnceleme-Metin)*, (Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010, s. 422.

⁴⁴ Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî-I*, s. 217; Mehmed bin Yusuf Hallak, *Tarih-i Mısır*, vr. 92a.

tarihini H. 15 Recep 999/M. 9 Mayıs 1591 olarak vermektedir.⁴⁵ Ancak Üveys Paşa'nın muhallefat defterinde “Üveys Paşa mîr-i mîrân-ı vilâyet-i Mısır el-müteveffâ fî 5 Receb sene 999” şeklinde kaydedilmiştir.⁴⁶ H. 999/M. 1591 tarihinde vefat eden Üveys Paşa Mısır'da Karafe'de defnedilmiştir.

Kadılık, defterdarlık ve beylerbeyliği gibi birçok görevde bulunmuş olan Üveys Paşa'nın kişiliği hakkında kaynaklarda farklı bilgiler verilmektedir. Dönemin kaynaklarından Gelibolulu Mustafa Âli, Üveys Paşa'nın hilekâr ve müdebbir olduğunu belirtir.⁴⁷ Gökbilgin, Budin Beylerbeyi Üveys Paşa üzerine yaptığı çalışmasında Gelibolu Mustafa Âli'nin verdiği bu bilginin daha sonraki tarihçiler tarafından sorgulanmadan nakledildiğinden dolayı hakkının yendiğini ve Mustafa Âli'nin verdiği bilginin aksine döneminin başarılı devlet adamlarından biri olduğunu söylemektedir.⁴⁸ Gökbilgin'in bu tespitini dönemin kaynaklarından Peçuyî İbrahim de desteklemektedir. Peçuyî İbrahim eserinde iki kardeşinin ölümü üzerine babasının kardeşlerinden kalan timarı Üveys Paşa'dan istediğini ve Paşa'nın da bunu verdiğini belirterek cömertliğinden bahsetmektedir.⁴⁹ Danişmend ise Üveys Paşa'nın Anadolu Türklerinden olması nedeniyle devşirmeler tarafından “Türk-i Sütürk” denilerek hor görülmesine rağmen zeki, aydın ve azimli bir kişiliğe sahip olduğunu belirtmektedir.⁵⁰

Üveys Paşa vefat ettiğinde geriye Mehmed adında oğlu ve adı bilinmeyen bir eşi vardı. Mehmed Paşa, babasının sağlığında Halep ve Trablus beylerbeyliği görevlerini yürütmüştür.⁵¹ Babasının vefatından sonra İstanbul'a çağrılan Mehmed Paşa, daha sonra Anadolu valiliği ile Saruhan ve Menteşe muhassıllığına tayin edildi. Anadolu'daki suhte isyanın bastırılması ve Kınalıoğlu adlı eşkıyanın yakalanmasında görevlendirilen Mehmed Paşa, Engürüs seferinde de bulunmuştur.⁵² Üveys Paşa'nın oğlunun yanında Üveys Paşazade olarak bilinen torunu da Cezayir beylerbeyliği yapmıştır.⁵³ Üveys Paşa'nın eşi hakkında fazla bir malumat bulunmamaktadır. H. 22 Ramazan 999/M. 14 Temmuz 1591'de Dimyat beyine hitaben yazılan hükümde “fevt olan Üveys Paşa'nın evlâd u ıyâlinin eşyasıyla birlikte İstanbul'a getirilmesi emredilmektedir.⁵⁴ “Evlâd u ıyâl”; çocuk, aile ve eş anlamına gelmekle

45 Dönemin kaynaklarından Selânikî Tarihinde Üveys Paşa'nın ölüm tarihi net olarak verilmez, ancak hastalandığında ziyarete giden Defterdar Yahya Efendi'nin Üveys'in ölümünden sonra 26 Recep'te ulakla Antalya iskelesine geçtikten sonra Asitane'ye vefat haberini bildirdiği zikredilir. Bk. Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî-I*, s. 242; Mehmed bin Yusuf Hallak, *Tarih-i Mısır*, vr. 91a-91b.

46 BOA, Maliyeden Müdevver Defterleri (MAD.d). 374, s. 2.

47 Gelibolu Mustafa Âli'nin Kühül'ahbâr eserinden naklen. Bk. Gökbilgin, “Kara Üveys Paşa'nın Budin Beylerbeyliği”, s. 17.

48 Gökbilgin, “Kara Üveys Paşa'nın Budin Beylerbeyliği”, s. 17.

49 Kadir Akıllı, *Peçevî Tarihi*, s. 31.

50 Kadir Akıllı, *Peçevî Tarihi*, s. 29; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Kronolojisi C.III*, (İstanbul: Doğu Kitüphanesi, 2011), s. 40.

51 BOA, A.DVNS.MHM.d., 50/440 H. 08/Recep 993/6 Temmuz 1585; Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî-I*, s. 249.

52 BOA, A.DVNS.MHM.d., 75/242, 612, 692.

53 Mehmed Süreyya, *Sicillî Osmanî-I*, s. 4.

54 BOA, A.DVNS.MHM.d., 67/370, 371, 375.

birlikte hükümde eşinden bahsedildiği söylenebilir.⁵⁵ Bu bilgiyi Nicolae Jorga Üveys Paşa'nın eşini Mısır'dan İstanbul'a getiren geminin Batılılar tarafından durdurulduğu ve bunun bir savaş bahanesi olabileceğinden bahsederek teyit etmektedir.⁵⁶

Üveys Paşa idareciliğın yanı sıra vakıf işlerinde de bulunmuştu. III. Murad'ın şehzadeliği esnasında Tire'de,⁵⁷ daha sonra da İstanbul Sirkeci'de Hocapaşa Camisi'ni yaptırdı. Tahsin Öz, Cerrahpaşa civarındaki Hubyar Mescidi'nin banisinin Üveys Paşa olduğunu zikretmektedir. Ancak *Hadîkatü'l-Cevâmi'*de Hubyar Mescidi'nin banisinin Üveys Paşa olmadığı anlaşılmaktadır.⁵⁸

Üveys Paşa'nın Muhallefatı

Üveys Paşa'nın 1591 tarihinde vefat etmesi üzerine mallarının müsadere edilmesi için bir heyet oluşturuldu. Heyette Mısır Kadısı Mehmed Efendi ve Defterdarı Yahya Efendi, Babussaade Ağası Davud Ağa, Mirliva Sinan Bey, Mirliva Hüseyin Bey, Mirliva Rüstem Bey ve eski İbrim Mirlivası Mehmed Bey, Divan Naibi Hasan Efendi, Ruznameci Yusuf Çelebi, Deşişe Nazırı Şemşeddin Efendi, Üveys Paşa'nın kethüdası Behram ile ona tabi bazı kişiler, Pir Ali Çavuş, Dergâh-ı âli kapıcıları ve Mısır Divanı müteferrikaları vardı.⁵⁹

Muhallefatının tespit edilmesinden sonra İstanbul'a getirilemeyecek olan eşyaların Mısır'da satılarak geri kalanların İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir.⁶⁰ H. 10 Ramazan 999/M. 2 Temmuz 1591 tarihli ferman kaydına göre terekenin getirilmesi görevi Pir Ali Çavuş'a verilmiştir. Dimyat beyi ve Pir Ali Çavuş'a hitaben yazılan fermanın devamında eşyaların getirilmesinde kadirge yetmediğinde Ali Çavuş'un eşyaların geri kalanını kendi kadirgasına yükleyip getirmesi emredilmektedir.⁶¹ Terekenin bir an önce getirilmesi için Osmanlı Devleti durumu yakından takip etmiş ve kadirgaların güzergâhı üzerinde olan Rodos beyine de bir ferman göndererek Pir Ali Çavuş'un kadirgası Rodos'a geldiğinde bir an önce İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir.⁶² Üveys Paşa'nın mallarının zaptı ve Mısır'da eşyaların satılması işlerinin yaklaşık iki ay kadar sürdüğü Pir Ali Çavuş'un Mısır'a ilk muhallefat kaydından iki ay sonra gönderilmesinden anlaşılmaktadır. Terekenin gönderilmesi

⁵⁵ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, yay. haz. Aydın Sami Güneyçal, (Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 1999), s. 400.

⁵⁶ Nicolae Jorga, *Osmanlı Tarihi*, C. 3, yay. haz. Erhan Afyoncu, çev. Nilüfer Epeçli, (İstanbul:Yeditepe Yayınları, 2005), s. 327.

⁵⁷ Cumhuriyetin 50. Yılında Aydın 1973 İl Yıllığı, s. III.

⁵⁸ Ayvansarâyî Hüseyin Efendi, Alî sâti Efendi, Süleymân Besim Efendi, *Hadîkatü'l-Cevâmi'*, haz. Ahmed Nezih Galitekin, (İstanbul: İşaret Yayınları, İstanbul), 2001, s. 148. Tahsin Öz, *İstanbul Camileri I-II*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu 1997), s. 72-73.

⁵⁹ BOA, MAD.d., 374, s. 9.

⁶⁰ Osmanlı Devleti, taşrada vefat eden devlet adamlarının nakliye ücretlerinin pahalı olmasından dolayı binek hayvanlarının yerinde satılmasını benimsemiştir. Üveys Paşa'dan yaklaşık 1 asır sonra vefat eden Şam Valisi Vezir Topal Paşa'nın da binek hayvanlarının da nakliye masraflarından dolayı yerinde satıldığı görülmektedir. Bk. Bekir Gökpinar, "Şam Valisi Vezir Topal Yusuf Paşa'nın Muhallefatı (1716)", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (56) 2022, s. 141-142.

⁶¹ BOA, A.DVNS.MHM.d., 67/371, 375.

⁶² BOA, A.DVNS.MHM.d., 67/373.

hususunun dışında başka bir konu da muhallefatın eksiksiz bir şekilde tespit edilmesidir. Gönderilen fermanda; Üveys Paşa'nın kethüdası ve hazinedarının tereke-den bir miktar parayı sakladıkları duyumu alındığı bildirilerek bu kişilerin sorgulanıp terekenin eksiksiz bir şekilde gönderilmesi buyrulmuştur.⁶³

Üveys Paşa'nın terekesinin kaydedildiği 2 defter vardır. Bu defterlerden ilki H. 5 Receb 999/M. 29 Nisan 1591 tarihli MAD.d., 374 numaralı 17 varaklık defterdir. Bu defterde; nakit paralar, değerli eşyalar ve binek hayvanlarına dair kayıtlar mevcuttur.

Defterde önce nukudu hesaplanmıştır. Nakit paralarından sonra zapt edilen çeşitli eşyalar ve en sonunda da hayvanlarına dair kayıtlar bulunmaktadır. Defterde zapt edilen eşyalar sandık, der-havâic-i hâne, der-denk şeklinde eşyaların nereye konulduğu belirtilir. Üveys Paşa'nın diğer muhallefatı ise H. 11 Rebilülahir 1000/M. 26 Ocak 1592 tarihli TS.MA.d., 4872 numaralı 1 varaklık deftere kaydedilmiştir. Bu defterde birinci sayfada kumaş ve elbiseler 2. sayfada ise kitaplar kaydedilmiştir.

Kitapları

Üveys Paşa'nın terekesinde kitapların çokluğu dikkat çekmektedir. İlk tutulan 1591 tarihli tereke defterinde sandık içine konulan kitapların sayıları verilmektedir. Buna göre birinci sandıkta 12 cilt kitap⁶⁴, üçüncü sandıkta *Kur'ân-ı Kerim* ve kitaplardan oluşan 33 cilt eser⁶⁵ ve dokuzuncu sandık içinde 120 cilt⁶⁶ kitap tespit edilmiştir. Burada eserlerin isimleri verilmeden sadece kaç cilt olduğu belirtilmiştir. Ayrıca bu tereke kaydında Üveys Paşa'nın kaydını tuttuğu bazı defter ve evrakların 13. sandık içine konulduğu zikredilmektedir.⁶⁷

1592 tarihli diğer tereke kaydında ise 116 eser kaydedilmiştir. Bu kayıtların bazılarında aynı eserin ciltleri *Câmi'ül-kebir* örneğinde olduğu gibi her cilt ayrı ayrı kaydedilmiştir. Terekede kayıtlı eserlerin bazıları yazarların adlarıyla verilmişken bazılarında ise yazarın adı belirtilmeden eserin adı verilmiştir. Üveys Paşa'nın kütüphanesinden tespit edilen eserler incelendiğinde farklı alanlara ait eserlerin olduğu dikkat çekmektedir. Paşa'nın entelektüel dünyası hakkında fikir veren bu eserler arasında İslamî ilimlere dair birçok eser vardır. Bunda Üveys Çelebi'nin medrese mezunu olması ve bir zamanlar kadılık mesleğini icra etmesi etkili olmuş olmalıdır. Üveys Paşa'nın terekesinde bulunan eserlerin başında *Kur'ân-ı Kerim* gelir. Üveys Paşa'nın farklı hatlarda *Kur'ân'a* sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan bir tanesi Acem diğeri ise Yakut hatla yazılıdır. *Kur'ân'ın* yanında *En'âm-ı şerîf* ve *Esmâül-hüsna* da vardır. Bunların dışında İslamî ilimlere dair hadis, fıkıh, tefsir, belagat, tecvit, tasavvuf gibi alanlara dair eserler de dikkat çekmektedir. Bu eserlerin yazarları kendi dönemlerinin meşhur kişileridir. Bunlar arasında Zemahşerî,

⁶³ BOA, A.DVNS.MHM.d., 67/374.

⁶⁴ BOA, MAD.d., 374, s. 10.

⁶⁵ BOA, MAD.d., 374, s. 10.

⁶⁶ BOA, MAD.d., 374, s. 11.

⁶⁷ BOA, MAD.d., 374, s. 11.

İbn Cezerî, Muhyiddin-i Arabî, Ebû Hanîfe, İmam Gazzalî, Suyûtî gibi kişilerin isimleri sayılabilir. Terekede İslamî ilimlerle ilgili bazı eserler şunlardır:

Fıkıhla ilgili eserlerler arasında *Şir'atü'l-İslâm*, Hasan eş-Şeybani'nin *Câmi'u's-sağîr* ve *Câmiu'l-kebîr* ve Suyûtî'nin *Kitâb-ı Eşbâh*; Tefsir alanında *Hâşiye-i Keşşâf*, *Tefsîr-i Arabî-i mükemmel*, tecvid alanında *Şerh-i Cezeriyye Kitâb-ı Mukaddime*, Kelamla ilgili *Risâle-i Kelâmiye*, tasavvufla ilgili İbnü'l-Arabî'nin *Fütûhât-ı Mekkiyye*, *Kitâb-ı Mekârim-i ahlâk*, *Kitâb-ı Makâlât*, *Külliyâtü'l-kulûb* adlı eserler vardır. Bunların dışında *Vasiyye-i hikemiyye*, *Kitâbü'l-Esrâri's-zekât*, *Kitâb-ı Lema'-i Nûrâniye?*, *Hüseyin el-vâ'iz*, *Kitâb-ı İzâh*, Cezerî'nin *Hısnu'l-hasîn*, Gazalî'nin *İhyâ-i Ulûmi'd-dîn*, Seyyid Şerif Cür-cânî'nin İslamî ilimlere dair sözlüğü *Ta'rîfât* ve cihatla ilgili Muhyiddin Ahmed b. İbrahim'in *Meşâri'u'l-eşvak* adlı eserler sayılabilir.

Terekede yer alan eserler arasında dönemin revaçta olan edebî eserleri de yer almaktadır. Bunlar arasında divan sahibi kişilerin eserleri dikkat çekmektedir. Üveys Paşa'nın divan türü şiir kitapları arasında *Dîvân-ı Nevâyî*, *Dîvân-ı Hâfız*, *Dîvân-ı Şâhî* ve *Dîvân-ı Sultân-ı Şu'arâ* bulunmaktadır. Divan türü eserlerin yanında Nizamî'nin *Kitâb-ı hamse-i Nizamî*, Ömer Hayyam'ın rubâilerini topladığı *Rubâ'iyât* ile *Kitâb-ı Kevâkibü'd-dürriyye*, *Müntehab-ı Hüsn-i dil-i Muhyî* ve *Külliyât-ı Şeyh Sadi* gibi hamse, rubâî, kaside ve mesnevi tarzında şiire dair eserler terekeden çıkmıştır. Terekede dikkat çeken en önemli eserler arasında iki ciltlik *Medh-i Üveys* de bulunmaktadır. Bu eser, Üveys Paşa'yı metheden şiirlerden oluşmaktadır. Şiirin dışında *İskendernâme*, *Leylâ vü Mecnûn* ve *Kelîle ve Dimne* gibi manzum ve mensur masal ve hikâye tarzı eserler ile *Kitâb-ı Melhame* ve *Tabir-nâme* adında rüya ve gelecekle ilgili bilgi veren eserler ve *Lûgat-ı Ahterî*, *Sihâh-ı Gevherî* ve *Lûgat-ı kebîr* gibi sözlükler yer alır. Üveys Paşa'nın bu eserleri arasında *Tabir-nâme* ve *Kitâb-ı Melhame*⁶⁸ adlı eserler dikkat çekicidir. Bu eserler, Üveys Paşa'nın rüya ve kehanet gibi olaylara da ilgi ve merakının olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca dönemin sultanının da gördüğü rüyaları yorumlattığı göz önüne alındığında Üveys Paşa'nın bu ilgi ve merakı sayesinde sultanın itimadını kazanmasında etkili olduğu düşünülebilir.⁶⁹

Üveys Paşa'nın terekesinde yer alan önemli eserlerden bir diğeri de tarihle ilgili olan eserlerdir. Tereke kayıtlarında genel dünya tarihi, İslam tarihi, Mısır, Eyyûbî, Engürüs ve Osmanlı tarihlerine dair eserler yer alır. İbnül Amid'in *Mecmû'u'l-mübârek* adlı dünya tarihi, İslam kültür tarihinin dört asrına ışık tutan *Fihristü'l-mü'el-lefât*, Mısır tarihiyle ilgili *Kitâb-ı Mevâ'iz*, *Târih-i İskenderiye*, Osmanlı tarihiyle ilgili *Selîm-nâme-i Şükrî*, *Üngürüs-nâme*, *Selîm-nâme*, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, Eyyûbîlerle ilgili ise *Devâdarî'nin Dürri'l-matlûb* adlı eserler terekede tespit edilen tarihle ilgili eserlerdir. Bunların yanında devlet adamlarına öğüt verici *Kitâbü's-siyâset* adlı eseri de

⁶⁸ Melhame, rüyalardan yola çıkılmak suretiyle geleceğe dair kehanette bulunmak anlamına gelir. Bk. Ni-met Kara: *Pervâne bin Abdullah'ın Kitâb-ı Melhame'si Üzerine Tarihî Dil Bilgisi Çalışması*, (Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013, s. 8.

⁶⁹ III. Murad görmüş olduğu rüyaları yakınlarındaki kişilere yorumlattığı bilinmektedir. Hatta gördüğü rüyaları yorumlayan Şeyh Sucâ bu sayede sultanın itimadını kazanmıştır. Bk. Bekir Küttükoğlu, "Murad III", s. 175.

zikretmek gerekir. Üveys Paşa tarihle ilgili olan eserleri görev yaptığı yerlerin tarih ve kültürünü yakından tanımak amacıyla edinmiş olmalıdır.

Terekede çıkan eserler arasında ziraat ve hayvancılıkla ilgili eserler de vardır. Tarımla ilgili olarak *Kitâb-ı Revnak-ı bûstân*, *Kitâb-ı felâhat*, meyvelerle ilgili *Simâ-ru'r-rahme* adlı eseri; hayvanlarla ilgili olarak ise *Baytar-nâme*, *Kitâb-ı Menâfi'-i hayvânât* ile at ve atçılık üzerine yazılmış *Kitâbü'l-hayl* adlı hayvanlara dair eserler terekede tespit edilmiştir. *Kitâbü'l-hayl* adlı eser Üveys Paşa'nın at ve atçılığa bir hayli meraklı olduğunu göstermektedir. At gibi binek hayvanların sayısının çokluğu Osmanlı Devleti'nde kişinin statü ve iktisadî gücünün en önemli göstergelerinden biridir. Terekede yer alan diğer eserler arasında değerli taşlarla ilgili *Cevher-nâme* ve kanun ve adaletnamelerle ilgili *Kitâb-ı Kavânîn* ve *Adalet-nâme* vardır.

Yukarıdaki eserler incelendiğinde edebiyat, tarih, İslamî ilimler gibi birçok alanda eserlere sahip olan Üveys Paşa'nın Arapça ve Farsça'ya vâkîf olduğu ve görev yaptığı yerlerin tarihini yakından tanımaya çalıştığı söylenebilir. Bu eserler o dönemde Osmanlı Devleti'nde üst düzey eğitim almış bir devlet adamının sahip olduğu bilgi ve kültür düzeyini göstermesi açısından önemlidir.

Elbiseleri

Üveys Paşa'nın terekesinde çıkan elbiseleri, üst ve alta giyilenler şeklinde tasnif edilebilir. Osmanlı paşalarının terekelerinden çıkan giysiler günümüzde insanlar tarafından merak edilen konulardan biridir. Devlet adamlarının gardırobunda bulunan giysileri ve bunların fiyatları kişilerin statü ve iktisadî gücü hakkında önemli ipucu vermektedir.

Paşa'nın 1591 tarihli muhallefatında tespit edilen üste giyilen giysiler arasında kürk, post ve samur kaplı feraceler, câmeler, nimten ve anteri denilen gömlek ve başa giyilen başlıklar yer alır. Bu ilk tereke kaydında kaftan kaydına rastlanmamıştır. Alta giyilen giysiler arasında ise şalvar ve çahşır/çakşır denilen bir tür pantolon vardır. 1591 tarihinde tespit edilen ve kaydedilen bu giysilerin bir kısmı “sandık-ı evvel” ve “der-hevâic-i hâne” başlıkları altında verilerek hangi sandıklara konulduğu belirtilmiştir. 1592 tarihli diğer muhallefat kaydında da giysilerle ilgili kayıtlar mevcuttur. Ancak bu defterde verilen giysiler oldukça azdır. 1592 tarihli bu defterde kaftan, nimten ve donluk türü giysiler yer alır.

Hilat, Kaftan ve Kürkler:

Üveys Paşa'nın terekesinde yer alan giysiler arasında statüsünü gösteren en önemli giysileri hilat, kaftan ve kürklerdir. Bunlar, Osmanlı devlet ricaline me-rasimlerde sultan veyahut sadrazam tarafından giydirilir ve başarılarının karşılığı olarak sultan tarafından kendilerine ihsan edilirdi. III. Murad'ın, Mısır hazinesini arttırdığı için Üveys Paşa'ya hilat gönderdiği bilinmektedir.⁷⁰ 1591 tarihli

⁷⁰ Mısır hazinesini 500 bin filoriden 600 bin filoriye çıkarmasından dolayı III Murad Üveys Paşa'ya hilat göndermiştir. Bk. BOA, A.DVNS.MHM.d., 66/71 H. 01.Zilkade 997/M. 11 Eylül 1589.

muhallefat kaydında birinci sandıkta bir adet câme-i hil'at-i şîb-i sürh şeklinde hilat ile birlikte 8. sandıkta altı altın hilat düğmesi kaydedilmiştir. Üveys Paşa'nın terekesinde sadece bir hilat çıkması tüm tereke kayıtlarının bu defterden ibaret olmadığını düşündürmektedir. Devlet ricalinin giydiği diğer önemli elbise ise kaftandır. Kaftan, üste giyilen astarsız bir kıyafet olup çoğu ipekli ağır kumaşlardan yapılırdı. Osmanlı Devleti'nde taltif ve mükâfat olarak giyilen bu giysinin göğüs kısmında kullanılan süslemeler kişinin statüsüne göre değişirdi.⁷¹ Kürk ise; samur, vaşak, sincap ve tilki gibi tüyleri yumuşak hayvanların postları ile hazırlanmış bir üst giysidir. Kürkler, Osmanlı devletinin azamet ve servetini temsil etmektedir. Kürklerin serhadli gibi türleri olup devlet adamları konumlarına göre bu kürkleri giyerlerdi.⁷²

Üveys Paşa'nın 1591 tarihli muhallefat defterinde kaftanlara rastlanılmamıştır. Paşa'nın kaftanlarının kaydı sadece 1592 tarihli muhallefatında yer almaktadır. Bu defterde bir tanesi samur kaplı sürmayi atlas kaftan, diğeri ise samur kaplı beyaz atlas kaftan olmak üzere sadece iki adet kaftanı vardır. Üveys Paşa'nın gardırobunda bulunan kürkler ise sadece 1591 tarihli muhallefat defterinde yer almaktadır. Bu defterde bir adet Kürk-i Eğin-i kebûd ve iki adet de müstamel samur kürk tespit edilmiştir.⁷³

Feraceler:

Üveys Paşa'nın muhallefat kaydında en fazla çıkan giysidir. Ferace; hem kadınların hem de erkeklerin giydiği bir giysidir. Ancak isimleri aynı olmasına rağmen kadın ve erkek feraceleri hazırlandıkları kumaş ve şekil bakımından farklıdır. İlmiye sınıfına mensup kişilerin giydikleri feracelerin kolları çok boldur. Saraya mensup kişiler de ferace giyerlerdi. Saraya mensup kişilerin giydikleri feraceler genelde kürkle kaplanırdı.⁷⁴ Üveys Paşa'nın muhallefatından çıkan feraceler kadife, atlas, kemha gibi kumaşların üzerine samur, sincap ve vaşak gibi kürklü hayvanların kürkleriyle kaplıdır. Bunun yanında sadece kadife, çuka, atlas ve kemhadan yapılmış olanlar da vardır. Paşa'nın feraceleri sadece 1591 tarihli muhallefat defterinde yer almaktadır. Bu kayıta yer alan feraceler “der havâic-i 1, 2, 3” şeklinde kaydedilmiştir. Havâic sözlükte ihtiyaçlar, gerekli şeyler şeklinde açıklanmaktadır. Feracelerin bu şekilde kaydedilmiş olması ihtiyaç duyulan kişisel eşya olarak kaydedilmesinden kaynaklanmış olmalıdır. 1591 tarihli defterde birinci sandıkta bir tane kırmızı kadife ferace; sekizinci sandıkta bir tane mor kadife ferace kaydedilmiştir. Havâic-i hâne 3'te altı adet ferace kaydı vardır. Burada kayıtlı olan feraceler birer adet kaydedilmiş olup bunlar mavi, erguvanî ve mor atlas üzerine biri sincap ikisi ise vaşak postundan yapılmıştır. Geri kalan üç feraceden ikisinden biri mor,

⁷¹ Barış Dağlı, *Kelime Kazanımı Üzerine Bir Araştırma (Kıyafet ve Kumaş Adları Örneği)*, (Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2007, s. 150.

⁷² Reşat Ekrem Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, (Ankara: Sümerbank Kültür Yayınları, 1969), s. 164-165; Barış Dağlı, *Kelime Kazanımı Üzerine Bir Araştırma*, s. 182.

⁷³ BOA, MAD.d., 374, s. 15.

⁷⁴ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, s. 601-602.

diğeri erguvanî renkli kemha üzerine sincap ve vaşak postu kaplıdır. Son ferace ise erguvanî sof üzerine sincap postu kaplıdır.

Hâne 4'te yedi tane ferace kaydedilmiştir. Bunların üç tanesinde hangi kumaştan yapıldığı belirtilmiştir. Bunlardan iki adedi pamuklu kumaş olan kutnudan yapılmış olup "kutn-i inâyet-i mülevven" şeklinde kaydedilmiştir. Diğer ferace ise atlas denilen kumaştan yapılmıştır. Bunların dışında biri sebz (yeşil) diğeri mor kadifeden yapılmış ferace vardır. Hâne 6'da toplamda altı adet ferace kaydı vardır. Bunlardan üç tanesi mor, erguvanî ve sebz renkli atlas kumaş üzerine samur postu kaplıdır. Diğer üç tanesi ise mavi hâre, mor çuka ve mor kadife üzerinde samur kürkü vardır. Hâne 7'de sekiz çuka ferace tespit edilmiştir. Feracelerle ilgili en son kayıt ise hâne 10'da yer almaktadır. Burada üç adet ferace kaydedilmiş olup 16 sevb sof ferace, 9 sevb hâreli ferace ve 21 adet atlas ve kemha ferace kaydedilmiştir.

Câmeler:

Üveys Paşa'nın tereke kaydında tespit edilen elbiselerden biri de câme ismi verilen elbiselerdir. Câme, yenleri bol rahat ev kıyafetidir. Devlet erkânı câme denilen elbiseleri dışarı çıktıkları zamanlarda günlük olarak giyerlerdi.⁷⁵ Câmeler adet, sevb ve çift şeklinde miktarları belirtilerek kaydedilmiştir. Câme kayıtları sadece 1591 tarihli defterde vardır. Tespit edilen câmeler, atlas, kadife ve kutnudan yapılmıştır. Bunlar arasında beş atlas-resmî, beş meluta(beluta?) beyaz ve mavi, bir adet Kürdî bâ yekbend ve dört çift astîn-i câme-i mütenevvia, bir adet kadife câme, 24 sevb atlas ve kutnudan yapılmış câme ve bir adet hâre-i sürh câme vardır.

Dülbent ve Başlıklar:

Üste giyilen eşyalar arasında statüyü temsil eden kavuk ve kavuklara sarılan dülbent ve destar ile onlara takılan çeşitli süs eşyaları gelmektedir. Osmanlı devlet adamları buldukları makama uygun kavuk giyerlerdi. 1591 tarihli ilk muhalefat kaydında birer tane mücevveze ve mor kadife kavuk ve beyaz külâh tespit edilmiştir. Mücevveze; padişah, sadrazam ve yüksek memurlar tarafından protokolde giyilen resmi kavuğa denilmektedir.⁷⁶ Külâh ise; keçeden yüksek ve ucu sivri bir başlık türüdür.⁷⁷

Zapt edilen eşyalar arasında kavukların sayısı az olmasına rağmen dülbent ve destarlar oldukça fazladır. Destar ve dülbentler kavukların şeklini belirleyen bezlerdir. Dülbent; pamuktan, apesiz, ince ve seyrek dokunmuş hafif ve yumuşak sarık bezi demektir.⁷⁸ Destar ise kavuk, külâh, fesin etrafına sarılan sarık, başörtüsü, mendil, yağlık ve peşkir anlamlarında kullanılmaktadır.⁷⁹ Destar ile ilgili kayıtlar incelendiğinde kavuk ve sarık bezi olarak kullanıldığını belirtmek için sarık veya

⁷⁵ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, s. 255.

⁷⁶ Dağlı, *Kelime Kazanımı Üzerine Bir Araştırma*, s. 202.

⁷⁷ Dağlı, *Kelime Kazanımı Üzerine Bir Araştırma*, s. 181.

⁷⁸ Dağlı, *Kelime Kazanımı Üzerine Bir Araştırma*, s. 267.

⁷⁹ Dağlı, *Kelime Kazanımı Üzerine Bir Araştırma*, s. 83.

kavuk kelimeleriyle birlikte kullanılmasına rağmen bazen de tek başlarına kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Dülbent ve destarlar kadar kavuk için önemli eşyalardan birisi de bunlara takılan sorguç gibi takılardır. Tespit edilen takılar arasında 1591 tarihli defterde altı küçük Hüma kuşu ile sorguç, 1592 tarihli kayıttan ise bir adet sorguç tespit edilmiştir.

Tereke kaydında dikkati çeken diğer başlıklardan bir diğeri de tolgalardır. Tolda, savaşta başın korunması amacıyla başa giyilen demir veya çelik başlıktır.⁸⁰ Bundan dolayı savaş malzemeleri başlığı altında ele alınacaktır.

Gömlerler:

Tereke kaydında yer alan üste giyilen giysiler arasında gömlerler vardır. Bu gömlerler muhallefat defterine nimtâne, “anteri” ve “pîrahen” şeklinde kaydedilmiştir. Nimten ve anteri üste dışa, pîrahen ise üste içe giyilir. Tespit edilenler arasında entari yapımında kullanılan destar da vardır. Üveys Paşa'nın tespit edilen gömlerleri atlas ve çuka üzerine tavşan ve samur kürkü kaplıdır. 1591 tarihli ilk defterde birkaç tane entari, nimten ve pîrahen; 1592 tarihli defterde ise sadece bir adet samur kaplı beyaz atlas nimten tespit edilmiştir.

Pantolonlar:

Alt giysiler arasında tereke kaydında pantolon olarak giyilen giysiler arasında şalvar ve çuha tespit edilmiştir. Üveys Paşa'nın alta giydiği bir tür pantolon olan bu giysilerine sadece 1591 tarihli defterde rastlanılmıştır. Buna göre hâne 2 başlığı altında beş şalvar, bir çuha tespit edilmiştir. Şalvardan dördü kadifeden olup birer tanesi siyah ve kırmızı, bir tanesi münakkaş, diğerlerinin türü ise mütenevvia olarak kaydedilmiştir. Hâne 10 başlığı altında ise iki sof şalvar bulunmaktadır.

Pazibent ve Kuşaklar:

Üveys Paşa'nın zapt edilen eşyaları arasında pazibent ve kuşakları da vardır. Farsça kol demek olan “bazu” kelimesi ile bağ anlamında kullanılan “bend” kelimesinin birleşiminden türemiş olan pazibent dirseğin üst kısmına takılırdı. Pazibentte muska konulmaya yarayan gümüşten yapılan kutucuk bulunur. İçine muska konulan pazibentlerin kişiyi hastalıktan kurtardığına ve ona manevi bir güç verdiğine inanılırdı.⁸¹

1591 tarihli tereke defterinde Üveys Paşa'nın eşyaları arasında 8. sandıkta 1 adet büzürg-i murassa⁸² pazibent tespit edilmiştir. Bunların yanında Üveys Paşa'nın atlarına takmış olduğu pazibentler de vardır. Bu pazibentler binit takımları ve hayvanları bölümünde incelenecektir. Üveys Paşa'nın 1592 tarihli diğer tereke defterinde

⁸⁰ Dağlı, *Kelime Kazanımı Üzerine Bir Araştırma*, s. 263.

⁸¹ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü-I*, s. 183.

⁸² Murassa: Kıymetli taşlarla bezenmiş. Bk. Devellioğlu, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Güneş, s. 684.

Acem işli sedefkârî pazıbent, yeşim taşlarla bezeli pazıbent, abanoz üzerine gümüş pazıbent ile altın işlemeli pazıbent olmak üzere sekiz pazıbent tespit edilmiştir.

Üveys Paşa'nın zapt edilen diğer bir eşyası ise miyânbend şeklinde kaydedilen kemerleridir. Tespit edilenlerin bir kısmı Hind ve Şam menşelidir. Bunların bazıları beyaz ve alaca renklidir. Bazı miyanbendlerde ise harîr ve bâ-kılaptan şeklinde kayıtlar düşülmüştür. Bu kayıtlardan bunların ipek ve pamuk ipliği üzerine ipekli kumaş olduğu anlaşılmaktadır.

Diğer Giysileri:

Muhallefat defterine kaydedilmiş diğer giysiler arasında don ve zıbınlar vardır. Don; çamaşır, kıyafet, pantolon, şalvar, vücudu belden aşağı örten ve ten üzerine giyilen iç çamaşırı gibi farklı anlamlarda kullanılmaktadır.⁸³ Zıbın ise; kışın elbise altına giyilen kolsuz pamuklu yelek, içlik manasına gelmektedir.⁸⁴ H.999/M. 1591 tarihli defterde hâne 2'de sekiz sevb zıbûn-ı mütenevvia, hâne 3'te bir adet "Zıbûn-ı kürdegî-i çuka-i sürh bâ-postîn-i zerdava" kaydedilmiştir. 1592 tarihli defterde ise elbise yapımında kullanılan hare ve diba, Şam baftesi türünden donlukları tespit edilmiştir.⁸⁵

Ev Eşyaları

Üveys Paşa'nın ev eşyalarıyla ilgili kayıtlar 1591 tarihli defterde yer almaktadır. Tereke defterinden tespit edilenler arasında yorgan, yastık, mutfakta kullanılan kap-kacaklar, çeşitli kumaşlar, aydınlatma araç gereçleri, tütsü ve buhurdan gibi eşyalar sayılabilir.

Yastık ve Yorganlar:

Tereke kayıtlarında tespit edilen yorgan, yastık ve yastık yüzleri Hind, Bursa ve Şam işi kılaptan, çatma, serâser ve müzevec gibi farklı kumaş türlerinden yapılmıştır. Kayıtlarda yastık kelimesi yerine genelde bâlîn kelimesi kullanılmıştır.

1591 tarihli tereke kaydında 11 adet yastık yüzü kaydı vardır. 1592 tarihli terekede ise 11 adet çeşitli yorgan ile iki adet Bursa dokuması yastık tespit edilmiştir.

Kumaş-Bez ve Örtüler:

Tereke kayıtlarında elbise yapımında kullanılan ya da eşyaları tozdan vb. şeylerden korumak amacıyla kullanılan çeşitli bez, astar, bohça, kese gibi örtü ve eşyalar tespit edilmiştir. Kumaş ve örtülere dair en fazla kayıt 1591 tarihli defterde bulunmaktadır. İlk defterde tespit edilen kumaş, bez ve örtülerin sayıları oldukça fazladır. Bunlar belirtilirken adet, kıt'a, tâk ve sevb gibi miktar ve ölçü belirten kelimelerle birlikte kullanılmıştır. Ancak ölçü ve uzunluk birimlerinden en fazla

⁸³ Dağlı, *Kelime Kazanımı Üzerine Bir Araştırma* s. 91.

⁸⁴ Dağlı, *Kelime Kazanımı Üzerine Bir Araştırma* s. 290.

⁸⁵ BOA, Topkapı Müzesi Arşivi Evravy (TSMA.e), 4872, s. 1.

tâk kullanılmıştır. Tereke kayıtlarında atlas⁸⁶, kemha⁸⁷, kutnu⁸⁸, kılaptan⁸⁹, kadife⁹⁰, alaca⁹¹, akmişe⁹² ve boğası⁹³ gibi kumaşların cinsi belirtilmiştir. Kumaşın türünün yanı sıra bazen Hindî, Bağdadî, Şamî, İskenderanî, Kıbrıs ve Fireskûrî şeklinde kumaşın hangi yöreye ait olduğu yazılmıştır. Alacaların bazıları harir denilen ipekli kumaşlardır. İlk tereke defterinde tespit edilen diğer kumaş türü ise kutnulardır. Bunlar; Hindî, Şamî ve Bağdadî kutnular olup bazıları kırmızı renklidir.

Atlaslar ise genelde Hindistan menşelidir. Bazılarında menşeleri belirtilmeden mütenevvia şeklinde kaydedilmiştir. Kadifeler, genelde mor ve sürh (kırmızı) şeklinde renkleri belirtilmiş olup bunlar sevbi, tâk ve zira' ölçüleri ve miktarları belirtilerek kaydedilmiştir. Kemha ile ilgili olarak çok fazla kayıt yoktur. Kemha ile ilgili sadece iki kayıt olup bir tanesi mülevven diğeri ise Kıbrıs-i beyaz şeklinde kaydedilmiştir.

İlk tereke kaydında yukarıda zikredilenlerin dışında kumaş kelimesi ile birlikte yazılan kumaş-ı taft, kumaş-ı hâre-i mülevven gibi kumaş türleri de vardır. Kumaş-ı taft şeklinde kaydedilenler Şam işi kumaştır. Kumaş şeklinde kayıtların yanında kumaşın çoğulu olan akmişe şeklinde kayıtlara da rastlanır. Akmişe şeklinde yazılan kayıtlar genelde bayraklar ile birlikte kaydedilmiştir. Yukarıdaki kayıtların yanında boğası türleri ile sofra bezi olarak kullanılan ve kayıtlarda "simat" şeklinde kaydedilen kumaş türleri de vardır. Simatın çoğunluğu Hindistan menşelidir. 1592 tarihli tereke kaydında ise siyah alaca, Hindî alaca ve çok miktarda boğası denilen kumaşlar tespit edilmiştir.

Yukarıda zikredilen kumaşların yanı sıra farklı amaçlar için evde kullanılan bez ve bohçalar da bulunmaktadır. Bunların başında kirpas denilen keten ya da pamuklu dokunmuş ham bezler vardır. Defterde, kirpasların bir kısmı Rumî, Balbek ve Hindî menşeli olduğu bazılarının ise ketenden dokunduğu belirtilmiştir. Bazı kirpasların ise sadece renkleri belirtilerek kaydedilmiştir. Kirpaslara ait birçok

⁸⁶ Atlas: Genelde kadın giyiminde kullanılan, yüzü ipek, tersi pamukla dokunmuş parlak bir kumaş. Kışlık kumaş olarak da kullanılır. Bk. Dağlı, *Kelime Kazanımı Üzerine Bir Araştırma*, s. 35.

⁸⁷ Kemha: atlas ve kutnu ayarında kadifeye yakın, havsız, ipekli bir kumaş türüdür. Altın ve gümüş tellerle nakışlı olarak üç katmandan dokunurdu. Ağır kaftanlık kumaştır. Bk. Dağlı, *Kelime Kazanımı Üzerine Bir Araştırma*, s. 164.

⁸⁸ Kutnu: pamuklu dokumalara verilen addır. Atlas ve kemha arasında bir yüzü ipekli, diğeri pamuklu, yıkanmaya karşı dayanıklı, eni dar kumaşa da kutnu denilirdi. Bk. Dağlı, *Kelime Kazanımı Üzerine Bir Araştırma*, s. 180.

⁸⁹ Kılaptan: altın ve gümüşten çekilen çok ince bir tel olup çok ince bir ipeğe sarılmıştır. Pamuk ipliğine sırma katılarak eğrilmiş iplik. Havlu ve keten kumaş üstüne kılaptan ile yapılmış işleme. Bk. Dağlı, *Kelime Kazanımı Üzerine Bir Araştırma*, s. 167.

⁹⁰ Kadife: Yüzeyi belirli uzunlukta bırakılmış hammadde lifleriyle kaplı, parlak, kalın, yumuşak, bir tarafı düz diğer tarafı tüylü bir kumaştır. İpekli ya da pamuklu olarak üretilirdi. Bk. Dağlı, *Kelime Kazanımı Üzerine Bir Araştırma*, s. 149.

⁹¹ Alaca: Genellikle kırmızı zemin üzerine sarı çubukları olan eski bir pamuklu kumaş türüdür. Çoğunlukla mintan, şalvar ve entari yapımında kullanılır. İpekli dokunanlara ipekli alaca denir. Şam alacası gibi meşhur alacalar vardır. Bk. Dağlı, *Kelime Kazanımı Üzerine Bir Araştırma*, s. 28.

⁹² Akmişe: Kumaşın çoğulu, fakat genellikle ipekli kumaşlar için kullanılır. Bk. Dağlı, *Kelime Kazanımı Üzerine Bir Araştırma*, s. 27.

⁹³ Boğası: El tezgâhlarında, astarlık olmak üzere, pamuk ipliğinden dokunmuş ince, seyrek yerli bez. Bk. Dağlı, *Kelime Kazanımı Üzerine Bir Araştırma*, s. 48.

kayıt vardır. Ham bezlerin yanında eşya saklamaya yarayan bohça ve keseler de olup bunların bir kısmı atlas denilen kumaşlardan yapıldığı görülmektedir.

Havlular:

Üveys Paşa'nın terekesinde farklı amaçlar için kullanılan mendil ve havlular tespit edilmiştir. Bunlarla ilgili en fazla kayıt 1591 tarihli defterde vardır. Burada makrama, peşkir ve destimal şeklinde yazılmasının sebebi kullanıldıkları alana göre bunların isimlendirilmesidir. Tereke defterine kaydedilen makrama, peşkir ve destimalin bazılarının Hindî, Mısır ve Yemenî şeklinde menşeleri belirtilmiştir. Menşelerin yanında bazılarının türü münakkaş, ibrişim şeklinde verilirken bazılarının ise renkleri alaca ve beyaz şeklinde zikredilmiştir. 1592 tarihli defterde ise dört mısır makraması ile beş peşkir kaydedilmiştir.

Mutfak Araç Gereçleri:

1591 tarihli defterde sayıları çok fazla olmayacak miktarda mutfak araç-gereçleri tespit edilmiştir. Tespit edilenler arasında 1 adet beyaz simli hoşaf varili, 53 şerbet kâsesi, biri sim (gümüş) 2 şerbet matarası, biri Kastamonu işi iki maşrapa, ikişer tanesi nühas (bakır) ve cam altı tas ve tasla beraber tepsi, üç fağfuri büyük tabak, biri vasat ikisi büyük fağfuri bâdiye (badya)⁹⁴ 90 fağfuri fincan ve bir adet sedef işlemeli arak kaşığı vardır.

Yukarıda zikredilen malzemelerin yanı sıra mutfakta kullanıldığını düşündüğümüz futa denilen önlükler de tespit edilmiştir. Aynı defterde 24 futa kaydı vardır. Bunlardan bir tanesi şâtır futasıdır. Futaların, Selanik futası, Mısırî Futa, İzzî Futa, Humusî Futa şeklinde menşeleri ve mücellavî, alaca ve mavi şeklinde de renkleri belirtilmiştir.

Diğer Ev Eşyaları:

Diğer ev eşyaları arasında 1591 tarihli defterde seccade ve kible gösteren sim alet, hamam döşemeleri, çeşitli renklerde Hind ve Sakız işi mak'ad denilen oturaklar, Rum, Mısır ve Acem işi kalıçeler, tütsü olarak kullanılan çeşitli misk, amber ve öd denilen kokular ile bunların konulduğu buhurdanlar; makas, kalemtıraş, kalem, hokka gibi yazı malzemeleri, Bulgar, Şam ve Frenk işi çeşitli simli aynalar, eşya koymaya veya saklamaya yarayan sedef işlemeli çeşitli sandıklar ile bohça ve keseler, aydınlatmada kullanılan kaplumbağa kabuğundan ve gümüşten yapılmış şamdanlar vardır.

Takı ve Ziyinet Eşyaları

Üveys Paşa'nın terekesinde ziyinet eşyası ve takı olarak kullanılan saat ve tesbih tespit edilmiştir. Kayıtlarda iki saat ile 17 tesbih vardır. Saatlerin bir tanesi Frenk

⁹⁴ Bâdyâ: Ağzı geniş yayvan kap Bk. Tarama Sözlüğü I, haz. Ömer Asım Aksoy, Dehri Dilçin, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019), s. 362.

diğeri ise Macar işidir. Tesbihler ise 12 tanesi kalembek, birer tanesi billur ve Yemenî, üç tanesi ise nev şeklinde kaydedilmiştir. Tesbih ve saatlerin dışında ziynet ve takıda kullanılan akik taşları ile çeşitli düğmeler de terekede tespit edilen eşyalar arasındadır.

Binek Hayvanları ve Binit Takımları

Osmanlı'da devlet adamlarının sahip oldukları binek hayvanları onların statüsünü göstermesi açısından son derece önemliydi. Osmanlı teşrifat kuralları gereğince ata binmek sadece sultan ile devlet adamlarına verilmiş bir ayrıcalık olduğundan devlet adamları binek hayvanlarını statülerine göre binit takımlarıyla donatmak zorundaydı.⁹⁵

Devlet adamları, azledildiklerinde veya eceliyle vefat ettiklerinde sahip oldukları binek ve yük hayvanları beytülmale verilmeyerek İstabl-ı Âmire'nin ihtiyacının karşılanmasında kullanılırdı.⁹⁶ Ancak Üveys Paşa'nın hayvanları İstanbul'a getirilmek yerine Mısır'da satılmıştır.

Hayvanları:

Üveys Paşa'nın muhallefatında en fazla dikkat çeken kayıtlar binek ve yük hayvanlarıyla ilgili olanlardır. M. 1591 tarihli defterin 25-30. sayfaları arasında satılan at, katır ve develerinin miktar değer ve özellikleri yer almaktadır. Bu kayıtlar incelendiğinde Üveys Paşa'nın 201 devesi 103⁹⁷ at ve 5 katırının olduğu anlaşılmaktadır⁹⁸

Üveys Paşa'nın atlarıyla ilgili iki farklı yerde kayıt vardır. Bu kayıtların ilkinde “an baha-i esbân” başlığı altında 54 at kaydedilmiştir. 54 attan üçü taydır. Burada, 54 atın her birinin renkleri ve kıymetleri de yazılmıştır. Buna göre en pahalı at 3.600 para, en ucuzu ise 300 paradır. 54 atın toplam kıymeti ise 177.000 para olarak verilmiştir.⁹⁹ Atlarla ilgili diğer kayıt ise “ba'de ez-hâzihî Pîr Ali Çavuş ve kapıcıyân-ı Dergâh-ı âlî fûrûhte be-ma'rifet-i Sinan Bey mîr-livâ ve be-kalem-i Mustafa kâtib be-cihet-i esbân ve esterân” başlığı altında verilmiştir. Bu başlık altında ise 49 at ve 5 de ester (katır) kaydedilmiştir. Buradaki kayıta yer alan 49 attan bir tanesi tay olarak kaydedilmiştir. Üveys Paşa'nın en pahalı atları bu başlık

⁹⁵ Emine Dengeç, “18. Yüzyılın İkinci Yarısında Saray Atlarının Binit Takımları”, *U.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(20) 2011/1, s. 2-3.

⁹⁶ Fatih Özdemir, *17. Yüzyılda Osmanlı Devletinde İstabl-ı Âmire (Has Ahûr) Teşkilâtı, (Doktora Tezi)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021, s. 278.

⁹⁷ Üveys Paşa'nın atlarıyla ilgili muhallefat defterinde iki yerde kayıt vardır. Bunların ilkinde “an baha-i esbân” başlığı altında 54; diğerinde ise Ba'de ez-hâzihî Pîr Ali Çavuş ve kapıcıyân-ı Dergâh-ı âlî fûrûhte be-ma'rifet-i Sinan Bey mîr-livâ ve be-kalem-i Mustafa kâtib be-cihet-i esbân ve esterân” başlığı altında ise 49 atı ve 5 tane katır vardır. Bk. BOA, MAD.d., 374, s. 26-29.

⁹⁸ Üveys Paşa vefat etmeden önce III. Murad'a birkaç at hediye olarak göndermiş ancak vefatı üzerine gönderilen atlar tekrar Mısır'a götürülmüştü. Bunun üzerine III. Murad, Mısır kadısı ve defterdarına 8 Şaban 999/M. 1 Haziran 1591 tarihli gönderdiği fermanda kendisine hediye edilen atların defterleriyle birlikte İstanbul'a göndermesini istemiştir. Ancak muhallefat defteri incelendiğinde hediye edilen atlara dair herhangi bir kayda veya şerhe rastlanılmamıştır. III. Murad'a hediye edilen atlar için bk. BOA, A.DVNS. MHM.d., 67/349.

⁹⁹ BOA, MAD.d., 374, s. 26.

altında verildiği görülmektedir. En pahalısının kıymeti 16.000 para olmak üzere 49 atın toplam kıymeti 170.480 paradır. Muhallefat defterinde doru, gök, eşheb, ahrec, gök kır, siyah, doru-i hevadî, aşkar, alnı beyaz, burnu siyah, maça-i şehba, maça-i ahrec gibi hayvanların renkleri ve belirleyici özellikleri de belirtilmiştir. Muhallefat defterinde atlarla birlikte 5 katır kaydedilmiştir. Bunların atlar gibi renkleri ve özellikleri belirtilmeden toplam değeri 5.400 para olarak verilmiştir.

Defterde, atlardan sonra develer kaydedilmiştir. Bu bölümde “an baha-i şütürân 201 mehâr[î]¹⁰⁰, kıymet 148.255 para” şeklindeki kayıttan 201 devenin kıymetinin 148.255 para olduğu anlaşılmaktadır. 201 deveden 99 tanesi “Bahâ-i şütürân-ı mütenevvi‘a ki be-Emir Ömer ibn-i İsa mîr-livâ ve mültezim-i vilâyet-i Buhayre ve emîr-i hüccâc-ı mahrûse-i Mısır” başlığı altında verilmiştir. Buradaki 99 devenin her birine 22 sikke kıymet biçilmiştir. Defterde, develerin bedeli sikke ve para hesabı şeklinde iki farklı kur üzerinden hesaplanmış ve 2.178 sikke ve 87.120 para şeklinde kaydedilmiştir.

Develerin kıymetlerinin yanında renkleri ve cinsiyetleri de belirtilmiştir. Defterde tespit edilen develerin renkleri şu şekildedir: Asfer¹⁰¹, sürh¹⁰², sürh-i bahravî, aşkar¹⁰³, ahmer, gök, zerd ve zerd-i beledî, ahmer-i bahrî, sürh-i bahrî, ezrak ve beyaz. Devenin cinsiyeti ise “nâka¹⁰⁴” kelimesiyle belirtilmiştir. Muhallefat defterine göre en pahalı deve 970 para kıymetinde iken en ucuz deve ise 120 para kıymetinde amel-mande¹⁰⁵ olarak kaydedilmiştir.¹⁰⁶ At, katır ve develerden elde edilen gelirlerin bir kısmı çeşitli masraflara harcanmıştır.

Binit Takımları:

Üveys Paşa'nın sahip olduğu binek ve yük hayvanlarına ait eyer, raht, üzengi, gem gibi binit takımlarının miktarları oldukça fazladır. Binit takımlarına ait kayıtların çoğunluğu 1591 tarihli defterde yer almaktadır. Defterde biri Rumeli işi diğeri sim (gümüş) rikab ile bunlara ait “duval” denilen 15 kayış kaydedilmiştir. Binit takımlarından diğeri ise binek hayvanlarının üzerine bağlanan ve üzerine oturlan kısım olan eyerlerdir. Defterde “serc”, “sürûc” ve “zîn” olarak kaydedilen kelimeler eyer anlamına gelmektedir. Tespit edilen eyerler arasında sekiz simli mutalla süruc, bir müzerkeş serc çift nühas zîn vardır. Bunların yanı sıra çok miktarda kadife, serâser ve kaplan postundan eyer keçeleri de kaydedilmiştir. Binit takımlarıyla ilgili önemli parçalardan diğeri de raht takımlarıdır. Defterde 14 adet at rahtı tespit

¹⁰⁰ Mehârî, Hecîn devesidir. Hecîn develeri iki hörgüçlü çok hızlı koşan bir deve türüdür. Devellioğlu s. 352,602

¹⁰¹ Sarı. Bk. Devellioğlu, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, s. 43.

¹⁰² Kırmızı, kızıl. Bk. Devellioğlu, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, s. 972.

¹⁰³ Koyu al. Bk. Devellioğlu, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, s. 47.

¹⁰⁴ Dişi deve. Bk. Devellioğlu, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 800.

¹⁰⁵ Amel-mande: İş yapmaktan kalmış, iş göremez durumda olan. Devellioğlu, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, s. 31.

¹⁰⁶ Şütür şeklinde kaydedilen develer için bk. BOA, MAD.d., 374, s. 27-29.

edilmiştir. Bunlar Rûmî rahtlar olup bazıları zincir ve dizginlerle birlikte kaydedilmiştir. Bunların bazılarının rengi sarı, lacivert ve beyazdır.

Rahtların yanında binek hayvanlarını yönlendirmek için kullanılan gem ve mehmuzları da belirtmek gerekir. Defterde sim kaplama iki mehmuz ile bir çift licam ve bir tanesi Hind işi olmak üzere 10 adet at gemi bulunmaktadır. Binit takımlarıyla ilgili defterde tespit edilen diğer malzemeler arasında sayıları fazla olmayan at pazıbendi, mizana çultar denilen örtüler ile bohçalar vardır. Üveys Paşa'nın binit takımlarıyla ilgili birkaç kayıt da 1592 tarihli defterde yer almaktadır.

Savaş Ekipmanları

Üveys Paşa'nın muhallefat defterlerinde özellikle ilk defterde savaş ile ilgili kesici- delici, darp edici silahlar ile bunlardan korunmaya yarayan çeşitli zırh ve tolgalar ile sefer esnasında konaklamaya yarayan çok sayıda çadır ile hâkimiyet alametini temsil eden tuğ, sancak ve bayraklar vardır.

Kılıç ve Gaddareler:

Ateşli silahlar yaygın kullanılmaya başlayana kadar en önemli yakın dövüş silahlarından biri şüphesiz ki kılıçtır. Üveys Paşa'nın iki muhallefat defterinde de kılıçla ilgili kayıtlar bulunmaktadır. 1591 tarihli defterde kılıç yerine Farsça “şemşir” kelimesi, 1592 tarihli defterde ise “kılıç” kelimesinin yazılması tercih edilmiştir. İlk defterde tespit edilen kılıçlar arasında gümüş, Şam işi, zer (altın), zümrüt ve firuze gibi taşla işlenmiş kılıçlar vardır. Tespit edilen kılıçlardan biri “şatır-ı kürde” olarak kaydedilen şatır denilen görevlilerin kullandıkları ince uzun kılıçtır. Diğer muhallefat kaydında ise kadife kaplı, yakut, zümrüt ve firuze taşla bezenmiş biri Diyarbekir işi olmak üzere üç kılıç ile bunlara ait kılıç namlusu ve rahtı vardır. Altın, zümrüt, yakut gibi değerli taşlarla bezelidir.

Muhallefat defterinde tespit edilen diğer kesici silah ise gaddaredir. Gaddare, pala cinsinden ağzı ve uç taraflarının sırtı keskin yalmanlı kılıç türüdür.¹⁰⁷ İlk tereke defterinde sekiz gaddare ile ilgili kayıt tespit edilmiştir. Bunlar arasında Dımeşkî ve Rumelî yapımı sim gaddareler vardır.

Ok ve Yaylar:

Osmanlı ordusunun en önemli silahlarından biri de keman denilen yay ve oktur. 1591 tarihli defterde Üveys Paşa'ya ait 37 keman ile bunlara ait yedi kabza ve 23 adet tirkeş ve tirkeş kayışı tespit edilmiştir. Kayıtlarda kemanların neden yapıldığı belirtilmezken tirkeş ile kemerinin gümüş, sedef ve kadife işlemeli olduğu zikredilmiştir. Ok ve yayların yanında bir murassa zihgire rastlanılmıştır. Zihgirler; ok atarken başparmağa takılan bir tür yüzük çeşididir. 1592 tarihli diğer defterde ise Üveys Paşa'ya ait beş tirkeş tespit edilmiştir. Bunların hepsi Mısır işi olup ikisi zeberced taşlı murassa, ikisi ise gümüştür.

¹⁰⁷ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, s. 640.

Tüfekler:

Üveys Paşa'nın tereke kayıtları arasında çıkan en önemli silahlardan bir tanesi tüfektir. Tüfekler, tekniğin ilerlemesiyle savaş meydanlarında gittikçe yaygınlaşmıştır. Üveys Paşa'nın yaşadığı dönemde de tüfekler önemli savaş aletleri arasında yer almaktadır. İlk defterde Üveys Paşa'ya ait 15 tüfek ile 27 tüfek veznesi tespit edilmiştir. Tespit edilen tüfeklerin üçü Rûmî, diğer üçü de sim kundaklı Cezayir tüfeğidir. Geri kalanların menşei belirtilmemiştir. Ayrıca defterde birkaç tane cedit, Frengî ve kara demir namlusu da kaydedilmiştir.

Topuzlar:

Osmanlı silahlarından bir tanesi de debbus adı verilen topuzlardır. 1591 tarihli defterde Üveys Paşa'ya ait dokuz debbus tespit edilmiştir. Bunların tamamı gümüşten yapılmıştır.

Koruyucu Ekipmanlar:

Koruyucu araçlar arasında tespit edilenler arasında siper, tolga ve cebe vardır. Bu malzemelerin neredeyse tamamı ilk defterde yer almaktadır. Koruyucu ekipmanlardan siper diğer zırhlardan farklıdır. Siper denilen bu araçlar daha çok metalden yapılır ve genelde yuvarlaktır. Tek elle tutulan siperler vücudu ok, kılıç ve topuz darbelerinden korumaya yarar. Defterde 62 adet siperle ilgili kayıt vardır. Bu kayıtlardan bazıları gilâf adı verilen siperlerin konulduğu kılıfla ilgilidir.

Vücudu koruyan diğer araç ise zırhlardır. Defterde bu tür ekipmanlar zırh, cebe, cevşen ve kolçak şeklinde kaydedilmiştir. Cebe ve cevşen genelde zincir ve halka ile örülü ya da levha şeklinde olan zırhlardır. Cebe, kullanılan yere göre cebe-i zanu¹⁰⁸, cebe-i uyluk şeklinde kaydedilirken bazen de cebe-i cevşen şeklinde terkip yapılarak kullanılmıştır. Zırhla ilgili diğer parça ise kolçaktır. Kolçak zırhın kola geçirilen parçalarına denilmektedir. Bunlarla ilgili çok miktarda kayıt vardır.

Vücudu koruyan zırhlardan sonuncusu ise başa giyilen bir çeşit miğfer olan tolgalardır. Üveys Paşa'nın ilk muhallefât defterinde tespit edilen tolga arasında tolga-i cebe-i arakiyye, tolga-i sim, tolga-i toygun şeklinde miğferler vardır. Bunların net sayısı bazı kayıtlarda bir miktar şeklinde kaydedildiği için bilinmemektedir.

Savaş aletleri ve zırhların dışında dikkat çeken aletler arasında düdük, zurna, nakkare gibi müzik enstrümanları vardır. İlk defterde 12 tane surna (zurna), üç kamış düdük ve üç çift nakkare ile altı mükemmel bakır boru tespit edilmiştir.

Diğer Ekipmanlar

Muhallefât defterinde tespit edilen savaşla ilgili eşyalar arasında son olarak otağ ve hayme denilen çadırlar ile hâkimiyeti temsil eden bayrak, tuğ ve sancaklar

¹⁰⁸ Diz. Bk. Devellioğlu, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, s. 1168.

vardır. 1591 tarihli defterde çok sayıda bayrak, sancak, tuğ ve hayme denilen çadırlar ile bunlara ait birçok eşya vardır.

Muhallefattan Elde Edilen Gelirler

Üveys Paşa'nın muhallefatı incelendiğinde eşyalarının bir kısmı Mısır'da satılmış ve satılan gelirin bir kısmı orada bazı masraflar için sarf edilmiştir. Mısır'da satılmayan eşyaları ise İstanbul'a gönderilmiştir. Satılan eşyaların büyük bir kısmı binek ve yük hayvanlarıdır. Zapt edilen ve satılan eşyaların gelirleri farklı başlıklar altında kaydedilmiştir.

Defterde ilk başta nakit paralarıyla ilgili kayıtlar vardır. H. 5 Recep 999/M. 29 Nisan 1591 tarihinde Pir Ali tarafından zapt edilen nakit parasının 41.587 sikke¹⁰⁹, 26.081 kuruş¹¹⁰ ve 68.513 para olarak verildikten sonra asıl malının toplamda 2.415.099 para olduğu belirtilmiştir. Bunun devamında Mısır Kadısı Mehmed Efendi, Pir Ali Çavuş ve Dergâh-ı âli kapıcılarının zapt ettiği Üveys Paşa'nın haremdeki sandıkta ise 20.578 sikke¹¹¹ para hesabı olarak ise 823.155 para tespit edilmiştir. Bunların 16.545 sikke-i hasene, 41 adeti Farusa?, Gavri ve Selimî, 9.048 adeti ise kem ayar (ayarı bozuk) olduğu belirtilmiştir. Bu paraların dışında Deşişe Nazırı Şemseddin Efendi, Mirliva Osman Bey, Üveys Paşa'nın eski kethüdası Hasan ve eski Mirahur Mehmed Ağa gibi kişilerden 815.677 para tahsil edilmiştir. Ayrıca kem ayar nukre (külçe gümüş), şikeste sim ve zeheb-i yek-rûzi bedeli olarak 1.851 sikke elde edilmiştir. Sim ve altın parçalardan elde edilen gelirin dışında, Hoca Nureddin Şüca'ya satılan kalkan bedeli olarak 43.500, Buhayre Mültezimi Emir Ömer'den 375.000 ve Mirliva Sinan Bey marifetiyle satılan binek ve yük hayvanlarından 278.727 para tahsil edilmiştir.¹¹² Mirliva Sinan Bey'in hayvanlardan elde ettiği gelirden 101.727 para çeşitli masraflar için harcanmış ve geriye 177.000 para kalmıştır.¹¹³ Bunun yanında elde edilen gelirden 68.509 para "vuzi'a min zâlik" kaydı ile çeşitli masraflar için çıkarılmıştır. Masraflar çıkarıldıktan sonra terekeden elde edilen gelir 41.587 sikke altın, 26.081 kuruş 4 para olarak verilmiştir. Bunlar sandıklara konularak İstanbul'a gönderilmiştir.¹¹⁴

Sonuç

Aydın'ın soylu ailelerinden olan Üveys Çelebi, Manisa'da kadılık mesleğini yürütürken Şehzade Murad ile tanıştıktan sonra şehzadenin maiyetine girmeyi başarmıştır. III. Murad'ın maiyetine girdikten sonra Üveys Çelebi sancak defterdarlığına getirilmiştir. III. Murad'ın tahta çıkmasıyla elde ettiği güç sayesinde dönemin veziriazamına karşı bir mücadele içine girmiş, bu mücadelede Sokullu Mehmed

¹⁰⁹ O dönemde 1 sikke=40 paradır. Bk. BOA, MAD.d., 374, s. 6.

¹¹⁰ O dönemde 1 kuruş =26 paradır. Bk. BOA, MAD.d., 374, 6.

¹¹¹ Burada 1 sikke=35 para olarak verilmiştir. Bk. BOA, MAD.d., 374, s. 6.

¹¹² BOA, MAD.d., 374, s. 2, 3

¹¹³ BOA, MAD.d., 374, s. 35.

¹¹⁴ BOA, MAD.d., 374, s. 6.

Paşa'ya karşı bir başarı kazanarak başdeftardalık görevine tayin edilmiştir. Daha sonra sırasıyla Budin, Halep ve Şam valiliği görevine getirilen Üveys Paşa'nın iyi bir maliyeci olduğu faaliyetlerinden anlaşılmasına rağmen kişilik olarak savaşmayı pek sevmediği Şam valiliği esnasında Şark seferine görevlendirilmesine rağmen Şam muhafazasında kalmasından anlaşılmaktadır. Buradaki görevinden sonra, İstanbul'a gelmiş ve kısa bir süre sonra tekrar başdeftardar tayin edilen Üveys Paşa, Mısır valiliği görevine getirilmiştir. Mısır valiliği esnasında eyaletin hazinesini 500 bin floriden 600 bin floriye çıkarmak gibi büyük bir başarı elde eden Üveys, Mısır'da çıkan isyan neticesinde üzüntüsünden hastalanarak 1591'de vefat etti. Üveys Paşa hayattayken, III. Murad'a yakınlığından dolayı önemli bir nüfuz elde etti. Bu nüfuz sayesinde belirli bir taraftar kitlesine de sahip olduğu Mısır valiliğine tayin edilmesinden anlaşılmaktadır. Ayrıca Üveys Paşa'nın oğlu Mehmed'in de Halep ve Şam eyaletlerinin valiliğine getirilmesi bunu desteklemektedir.

Osmanlı Devleti, Üveys Paşa'nın vefatı üzerine mallarının müsadere edilerek bir an önce İstanbul'a gönderilmesini istemiş ve konuyu yakından takip etmiştir. Müsadere edilen mal varlığı arasında binek ve yük hayvanları, kitaplar, savaş aletleri, giysileri, ev eşyaları ve nakit paralar bulunmaktadır. Bunlar incelendiğinde Üveys Paşa'nın almış olduğu eğitim ve bulunmuş olduğu konum gereği devrin entelektüel devlet adamları arasında olduğu söylenebilir. Bunun en önemli delili ise kütüphanesinden çıkan sayıları yüzün üzerinde olan çeşitli ilimlere dair eserlerdir. Bu eserler arasında İslamî ilimler, edebiyat, tarih, ziraat ve hayvanlara dair eserlerin olması Üveys Paşa'nın çok yönlü bilgiye sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca kitaplar arasında edebiyat ve İslamî ilimlere ait eserler onun Farsça ve Arapça'ya vukufiyetine işaret etmektedir. Tereke kayıtları arasında yer alan Osmanlı, Mısır, Eyyûbî ve İslam tarihine dair eserler onun tarihe de ayrı bir merakının olduğuna işaret etmektedir. Paşa'nın Halep, Şam ve Mısır gibi yerlerde görev yapması ve kütüphanesinde bu yörenin tarihiyle ilgili eserlerin bulunması görevi esnasında bölgeyi yakından tanıdığını göstermektedir. Kitapları arasında dikkat çekici diğer kitap ise atçılık ile ilgili olandır. Bu eser, Üveys Paşa'nın atlara karşı ayrı bir ilgisinin olduğunu göstermektedir. Osmanlı Devleti'nde devlet adamlarının sahip oldukları atlar onların iktisadî durumu ve statüsü hakkında önemli ipuçları vermektedir. Atların renkleri ve binit takımları sahip oldukları servetleri ortaya koymaktadır. Üveys Paşa'nın sahip olduğu develer de dikkat çekmektedir. Develerin sayısının fazla olması ulaşım ve yük hayvanı olarak bu bölgelerde develerin daha çok kullanılmasıyla ilgilidir. Muhallefat defterinde at ve develerin renkleri, cinsleri ve değerlerinin verilmesi hayvanların kıymetinin tespiti hususunda önemli olduğunu göstermektedir. Üveys Paşa'nın terekesinde bunların dışında pamuklu, ipekli ve kürklü birçok giysileri ile birçok ev eşyası, savaş aletleri ve takıları da vardır. Bu tür şahsî ve ev eşyaları her devlet adamının terekesinde çıkabilen eşyalar arasında yer alır. Bunları değerli kılan ise sayılarından ziyade eşyanın türünün ve dönemdeki kur üzerinden değerlerinin verilmesidir. Eşyaların sikke ve para hesabı üzerinden değerlerinin belirtilmesi, eşya fiyatlarının tespiti ve önceki fiyatlarla kıyaslanma olanağı vermektedir.

Sonuç olarak önemli görevlere getirilen ve Mısır'da vefat eden Üveys Paşa'nın terekesinde çıkan eşyaları; kitapları, elbiseleri, ev eşyaları, takıları, binek hayvanları ve binit takımları, savaş eşyaları ve gelirler ana başlığı altında değerlendirilmiştir. Muhallefat defterlerinde verilen kişisel bilgilerin yanında eşyaların isim ve türleri, bunların fiyatları, döneminde tedavülde olan paralar ve para kurları hakkında bilgi vermesi açısından sosyo-kültürel ve iktisadî hayat hakkında önemli bilgiler vermektedir. Sadece ekonomik tarih araştırmaları çerçevesinde değil Osmanlı eğitim, düşünce ve kültür tarihi araştırmaları çerçevesinde değerlendirilebilecek kıymetli veriler sunmaktadır. Bu çalışma aynı zamanda Üveys Paşa'nın şahsında devrin medrese eğitimi, kadılık ve defterdarlık yapan şahısların hangi kültür seviyesine sahip olabileceğini değerlendirme imkânı verecek kaynaklar ortaya koymuştur. Çalışmanın sonuçlarının bütüncül araştırmalara katkı sunacağı ümit edilmektedir.

EXTENDED ABSTRACT

In the Turkish Islamic States, when statesmen died or were dismissed, their properties and their inheritance were confiscated by the state and recorded as income to the treasury. This practice was practiced by the Umayyads, Abbasids, Ghaznavids and Seljuks before the Ottoman Empire. This practice became widespread in the Ottoman Empire after the time of Mehmed II (1444-1446, 1451-1481) and continued until the 2nd half of the XIXth century and the properties of many statesmen were confiscated until this period. One of the statesmen whose properties were confiscated was Üveys Pasha, who was given the title of Defterdar and Kara. There is not much information about the early period of Üveys' life. Üveys Pasha was the son of Kadı Muhiddin Mehmed, from one of the leading families of Aydın. His life changed when Murad III (1574-1595) was sent to the Sanjak of Manisa. Having met Murad III during a hunting trip, Üveys was soon appointed as the sanjak bookkeeper. Having the opportunity to be in the closest proximity of the prince, Üveys began to influence him like the famous scholar of the period Hoca Sadeddin and Raziye Kadın, the administrator of the harem. This did not sit well with Sokullu Mehmed Pasha (d. 1579), the grand vizier of the period, and after Sultan Murad III ascended the throne, he targeted Üveys Pasha and accused him of opening the ledgers without permission. Üveys Pasha saw this situation coming before Murad III's accession to the throne and the prince had to take some assurances against the Grand Vizier when he came to Istanbul upon his father's death. After Murad III's accession to the throne, Üveys Pasha faced the accusations of the grand vizier and despite this situation, he was appointed as chief bookkeeper after a short time. Having increased his power over the sultan during his term as chief bookkeeper, Üveys Pasha served as governor of Budin, Aleppo and Damascus respectively. During his governorship of Damascus, despite being assigned to the Eastern campaign, Üveys Pasha managed to stay in the defense of Damascus and fought against the Druze. Üveys Pasha was removed from the governorship of Damascus with the promise of the governorship of Egypt and came to Istanbul, served as the chief bookkeeper again before being appointed Governor of Egypt in 1586. Until the beginning of 1591, Üveys Pasha served as the governor of Egypt and during his tenure, he managed to increase the Egyptian treasury to 600 thousand florin and gained the favor of the Sultan. In 1591, Üveys Pasha died due to the rebellion of Egyptian soldiers and his properties were confiscated

and seized. The committee to confiscate the property of Üveys Pasha included Mehmed Efendi, the kadi of Egypt, Yahya Efendi, the bookkeeper, Davud Agha, the Babussaade Agha, Mirliva Sinan, Mirliva Hüseyin Bey, Mirliva Rüstem Bey and Mehmed Bey, the former Mirliva of Ibrim, Divan Naib Hasan Efendi, Ruznameci Yusuf Çelebi, Değişe Nazırı Şemşeddin Efendi, Üveys Pasha's chamberlain Behram and some of his subordinates, Pir Ali Çavuş, the janitors of the Dergah-ı ali, and the Egyptian Divan's contractors.

In order to closely follow the process from the seizure of Üveys Pasha's belongings until they were sent to Istanbul, the Ottoman Empire ordered the Egyptian bookkeeper and kadi to meticulously identify Üveys Pasha's estate and send it to Istanbul by ship under the escort of Pir Ali Çavuş. In addition, edicts were sent to the beys of Rhodes, which was on the ship's route, ordering them to send the ship with Üveys Pasha's belongings and his family as soon as possible.

Those of Üveys Pasha's seized goods that could not be sent to Istanbul were sold and the money was put in chests and sent to Istanbul. Among the identified belongings of Üveys Pasha, there are many clothes, household goods and riding gear, books and animals. Each of these is extremely significant in terms of important information about the period. However, the most important of his belongings are his books and animals. Üveys Pasha's library contains more than 100 works of various sciences belonging to authors who were famous in their time. Among the main authors of these works are famous people such as Zamakhshari, Ibn Jazari, Muhyiddin-i Arabî, Abu Hanifa, Imam Gazzalî, and Suyutî. Üveys Pasha's library contains important works of Islamic sciences such as fiqh, hadith, Sufism and tafsir. In addition to these, works on history, literature, medicine, agriculture and animal husbandry are also noteworthy. Regarding history, there are works on Egyptian, Ayyubid, Ottoman and Islamic history. *Tawarih-i âl-i Osman* and *Selimnames* are noteworthy works on Ottoman history. It is understood from these works that Üveys Pasha was interested in agriculture and animal husbandry as much as he was interested in history. These works from Üveys Pasha's estate show that he had an intellectual personality in addition to his knowledge of Arabic and Persian and that he tried to get to know the history of the places where he served.

Another noteworthy record in Üveys Pasha's estate is the one related to his livestock. The number of horses and camels of Üveys Pasha shows that he had a special interest in them. In addition, the work on horses and horse breeding among his books shows that Üveys Pasha had a special interest in horses. Even before his death, Üveys Pasha sent some of his horses to Sultan Murad as a gift. Upon his death, Üveys Pasha's riding animals were identified and sold in Egypt. Some of the proceeds from the sale of the animals were spent on some expenses in Egypt. The rest of the money was put in chests to be sent to the treasury. A significant amount of income was generated from the sale of Üveys Pasha's belongings.

In this study on the life and estate of Üveys Pasha, the items in his estate are evaluated under the main headings of books, clothes, household items, jewelry, riding animals and riding suits, war equipment and revenues. In addition to the personal information given in the *Muhallefat* books, the names and types of items, their prices, the coins in circulation during the period and the exchange rates are important because they provide important information about socio-cultural and economic life.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları ve Yazma Eserler

- Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA),
Bâb-ı Âsafî, Divan-ı Hümayûn Sicillatı Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d)
Maliyeden Müdevver Defterleri (MAD.d)
Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defteri (TS.MA.d)
Mehmed bin Yusuf Hallak, *Tarih-i Mısır*, (İstanbul Üniversitesi Yazmaları, Nekty00628)

Araştırma ve İnceleme Eserler

- Akıllı, Kadir: *Peçevî Tarihi (184b-218a Metin, Dizin, Özel Adlar Sözlüğü)*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2008.
- Ayvansarâyî Hüseyîn Efendi, Alî Sâtî' Efendi, Süleyman Besîm Efendi, *Hadîkatü'l-Cevâmî' (İstanbul Camileri ve Diğer Dîni-Sivil Mi'mârî Yapılar*, haz. Ahmed Nezih Galitekin, İstanbul: İşaret Yayınları, 2001.
- Barkan, Ömer: "Edirne Askerî Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659), *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, III/5-6(1966), 1-449.
- Bostancı, H. Muharrem: *19 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil-Metin)*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.
- Bozkurt, Fatih: "Osmanlı dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 11/22 (2013), s. 193-229.
- Cumhuriyetin 50. Yılında Aydın 1973 İl Yıllığı, haz. Cevat Ergenekon, İzmir: Karınca Matbaacılık (tarihsiz).
- Dağlı, Barış: *Kelime Kazanımı Üzerine Bir Araştırma (Kıyafet ve Kumaş Adları Örneği)*, (Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2007.
- Demirsoy, Soner: *Vekâyi'-i Ali Paşa (İnceleme-Metin)*, (Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.
- Devellioğlu, Ferit: *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, haz. Aydın Sami Güneşçâl, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 1999.
- Emine, Dinceç: "18. Yüzyılın İkinci Yarısında Saray Atlarının Binit Takımları", *U.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(20) 2011/1, s. 1-20.
- Efeoğlu, Zekiye: *Evlîya Çelebiye Göre Mısır Beylerbeylerinin Mısır'a Geliş ve Gidişleri*, (Yüksek Lisans tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.
- Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, yay. haz. Ali Çavuşoğlu, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019.
- Gök, İlhan: "Diyarbakir Valisi Hüzeyin Paşa-zade Sarı Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Muhallefatı", *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2/2 (2020), s. 23-57;
- Gökbilgin, M. Tayyib: "Kara Üveys Paşa'nın Budin Beylerbeyliği 1578-1580", *Tarih Dergisi*, 2(2020), s. 17-34.
- Gökpınar, Bekir: "Rakka valisi Hamalızâde Ahmed Paşa'nın Muhallefatı", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/1 (2020), s. 144-191.
- Gökpınar, Bekir: "Şam Valisi Vezir Topal Yusuf Paşa'nın Muhallefatı (1716)", *SDÜ Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (56) 2022, s. 130-150.
- Jorga, Nicolae: *Osmanlı Tarihi*, C. 3, yay. haz. Erhan Afyoncu, çev. Nilüfer Epeçeli, İstanbul:Yeditepe Yayınları, 2005
- Joseph Freiherr von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi-IV*, yay. haz. Mümin Çevik, Erol Kılıç, İstanbul:Üçdal Neşriyat, 1992.

- Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi, C. II*, haz. Şevki Nezih Aykut Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2004.
- İşık, Mustafa: *XVI. Yüzyılda Osmanlı Hakimiyetinde Budin*, (Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- Kara, Nimet: *Pervâne bin Abdullah'ın Kitâb-ı Melhame'si Üzerine Tarihi Dil Bilgisi Çalışması*, (Yüksek Lisans Tezi) Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- Koçu, Reşat Ekrem: *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Ankara: Sümerbank Kültür Yayınları, 1969.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmaniyye (4/1)*, haz. Mustafa Keskin v.dğr., İstanbul: Sebil Yayınevi, 1997.
- Joseph Freiherr von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi-IV*, yay. haz. Mümin Çevik, Erol Kılıç, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1992.
- İnalçık, Halil: "15. Asır Türkiye İktisadî ve İctimaî Tarihi Kaynaklar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15 (1953), s. 52-75.
- Kütükoğlu, Bekir: "Murad III" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2006, XXXI, 172-176.
- Özcan, Tahsin: "Muhallefat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2020, XXX, 405-406.
- Özdemir, Fatih: *17. Yüzyılda Osmanlı Devletinde İstabl-ı Âmire (Has Ahûr) Teşkilâtı*, (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.
- Pakalın, Mehmet Zeki: *Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930)*, Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu, 1972.
- Pakalın, Mehmet Zeki: *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I-II*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2004.
- Seyyid Muhammed es-Seyyid: *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, İstanbul: İstanbul Fakültesi Basımevi, 1990.
- Seçkin, Selçuk: "17. Yüzyılın Önemli Minyatürlü Yazması Vekayi-i 'Ali Paşa", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 21 (2007), s. 95-122.
- Selânikî Mustafa Efendi, *Tarihi Selânikî-I*, haz. Mehmet İpşirli, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999), s. 112.
- Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solak-zâde Tarihi-II*, haz. Vahit Çubuk, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989), s. 332.
- Tarama Sözlüğü I, haz. Ömer Asım Aksoy, Dehri Dilçin, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019.
- Taşkın, Osman: "Sultan I. Abdulhamid'in Adamı Karavezir Seyyid Mehmed Paşa'nın Hayatı ve Muhallefâtı", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 5(3) 2019, s. 546-571.
- Taşkın, Osman- Kırca, Ersin: "Pargalı İbrahim Paşa'nın Müsadere Olunan Muhallefatı ve Mal Varlığına Ait Kayıtlar", *History Studies*, 13(3) 2021, s. 1009-1036.
- Telci, Cahit: "Osmanlı Devleti'nde 18. Yüzyılda Muhallefat ve Müsadere Süreci", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 22/2 (2007), s. 145-166.
- Tomar, Cengiz: "Müsâdere", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2006, XXXII, s. 65-67.
- Türkal, Merve Karaçay: "Erzurum Valisi Şahin Mustafa Paşa'nın Muhallefatı" *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (Prof. Dr. Fuat Sezgin Özel Sayısı) (2019), s. 283-295.
- Türkal, Merve Karaçay "Bağdat Valisi Ahmed Paşa'nın Muhallefatı (1692-1694)", *Selçuk Türkiyat*, 52 (2021), s. 213-237.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Osmanlı Tarihi*, III/I, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2016.
- Ünal, Mehmet Ali: "Osmanlı Devleti'nde Müsadere", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 49 (1987), 95-111.

- Yıldız, Murat: “Bir Osmanlı Veziriazamının Mal Varlığı: Amcazâde Hüseyin Paşa'nın Muhallefatı”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 26 (Bahar 2012), s.
- Yiğit, Osman: *Topkapı Sarayı Arşivi 34 Numaralı Filori Defteri*, (Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2018.
- Zinkeisen, Johann Wilhelm: *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi C. 3*, çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul: Yeditepe, 2011.

İttihat ve Terakki Dönemi Bir Esnaf Cemiyeti: Nakkaş, Kalemkâr ve Sıvacı Esnafı Cemiyeti Nizamnamesi*

*An Association of Craftsmen in The Period of The Committee of
Union and Progress: Wall-Painter, Muralist and Plasterer
Tradesmen Association Regulations*

NAGEHAN ELEMANA** - HALİL ELEMANA***

ÖZ

Bu çalışmada 1910 yılında kurulmuş olan “Nakkaş, Kalemkâr ve Sıvacı Esnafı Cemiyeti”nin kuruluş nizamnamesi değerlendirilecektir. Çalışmanın temel amacı, Osmanlı'nın son döneminde teşekkül eden “Nakkaş, Kalemkâr ve Sıvacı Esnafı Cemiyeti”nin kuruluş ve işleyişlerine dair tespitlerde bulunmaktır. Çalışmanın ana kaynağı Osmanlı arşivlerinde bulunan nizamname metni ve cemiyetle ilgili bazı belgelerdir. Çalışmada tarihsel yöntem ve sondajlama metodu kullanılarak cemiyetin özellikleri ve geç dönem Osmanlı yapı sektörü içindeki yeri tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmada elde edilen veriler sanat tarihi başta olmak üzere tarih, sosyoloji, iktisat ve mimarlık gibi çeşitli bilim alanlarına fayda sağlayabilecek niteliktedir. Özellikle, cemiyetin inşaat sektöründe tekelleşmek istediği ve bunu dönemin iktidarına kabul ettirmeye çalıştığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Nakkaş, Kalemkâr, Sıvacı, Esnaf, Osmanlı.

ABSTRACT

In this study, the establishment regulation of the “Wall-Painter, Muralist and Plasterer Tradesmen Association”, which was established in 1910, will be evaluated. The main purpose of the study is to determine the establishment and functioning of the tradesmen's associations that were formed in the last period of the Ottoman

* Makale geliş tarihi: 6 Eylül 2022, kabul tarihi: 27 Ekim 2022, araştırma makalesi.

** Araştırmacı, Dr., nagehanyilmaz@yandex.com, ORCID

*** Mersin Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü, Araştırma Görevlisi, halilelemana@yandex.com, ORCID

Empire. The main source of the study is the text of the regulation and some documents related to the association in the Ottoman Archives. In the study, the characteristics of the association and its place in the late Ottoman building sector were tried to be determined by using the historical method and the drilling method. The data obtained in the study are of a quality that can benefit various fields of science such as history, sociology, economics, and architecture, especially art history. In particular, it was determined that the association wanted to monopolize in the construction sector and tried to impose this on the government of the period.

Keywords: Wall-Painter, Muralist, Plasterer, Craftsman, Ottoman.

Giriş

KENTLİ toplumlar oluşum ve olgunlaşma sürecinde birçok yapılanmayı içinde barındırırlar. Bu yapılanmalar, sosyal, ekonomik, askeri, dini vb. yapılanmalardır. Ergin'in ifadesiyle "şehirlerde mukîm avam" yani kentin alt tabakalarını ihtiva eden esnaflar, iki sınıftan oluşmaktadır. Bunlardan ilki sanayi ve ticaretle uğraşmakta olup iki kısma ayrılmaktadır. Demirci, çulha, terzi, berber, dülger vb. el sanatlarıyla uğraşanlar birinci kısmı oluştururken ikinci kısımda sebze, et, eşya satıcıları, bakkallar ve kasaplar yer almaktadır.¹ Nakkaş, kalemkâr ve sıvacıların bu tasnifte el sanatlarıyla para kazanan grup içerisinde yer aldığını söylemek mümkündür. Esnafların cemiyetleşme süreci her ne kadar Osmanlı'nın geç döneminde ortaya çıkmış olsa da kökleri lonca teşkilatına dayanmaktadır. Nasıl ki ahilik, lonca teşkilatı için model olmuşsa² lonca da esnaf cemiyetleri için örnek bir form teşkil etmiştir. Ahilik, lonca ya da cemiyet, adı her ne olursa olsun bu birliklerin amacı esnaflarla ilgili iktisadi ve idari işlerle ilgilenmek ve mesleklerin devamı için çırak yetiştirme kurallarını düzenlemektir.³ Bu sosyal ve ekonomik birlikler, özünde iki taraflı çıkar birlikteliğine (mutualizm) dayalı bir oluşuma sahiptir. Çıkarları uyuşan birliktelikler niceliksel değerlerini artırdığı gibi niteliksel yapılarını da sağlamlaştırır. Böylelikle bir organizmalar bütünü olan toplum yapısında hak arama, söz sahibi olma ve ayrıcalık (imtiyaz) elde etme gibi durumlara erişilebilirlik kolaylaşır. Yapılanmanın doğal akışında elde edilen nüfuz, siyasi erk tarafından yönetilebilecek düzeyde kalmalıdır. Nitekim Roma devrinde güçlenen yapılar, kendi hüviyetlerinin dışına çıkarak idari teşkilat için tehlike arz edince kapatılmışlardır.⁴ Bundan dolayı sosyal, kültürel ve ekonomik kuruluşlar, hem hukuki hem de idari zeminde kontrol altında tutulmuşlardır.

II. Meşrutiyet Dönemi, Osmanlı toplum yapısında değişimlerin yaşandığı buna bağlı olarak yeni örgütsel yapıların ortaya çıktığı bir evredir. Geleneksel lonca yapılanması, 1910 yılında yayımlanan Esnaf Cemiyetleri Talimatnamesi ile

¹ Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, I, (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1995), s. 492.

² Ahmet Kal'a, "Osmanlı Esnafı ve Sanayisi Üzerine Yapılan Çalışmalarla İlgili Bir Değerlendirme", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, I, 1 (2003), s. 247.

³ Ziya Kazıcı, "Ahilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 1988, I, s. 540-542.

⁴ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadî Yapısı*, (Ankara: TTK Yayınları, 2020), s. 39.

kaldırılmış olup yerine esnaf işbirliğini sağlayacak cemiyet örgütsel yapılanması ikame edilmiştir. Bu geçiş sürecinin zemin bulması ve akabinde ivme kazanmasında 7 Ekim 1908 tarihinde başlayıp 26 Şubat 1909 tarihine kadar devam edecek “harb-i iktisadi” olarak nitelendirilen ticari boykot etkili olmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin esnaf birlikleriyle ilk teması olarak görülen ve esnaf birliklerinin başını çektiği boykot, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, “kentli alt tabakalarla başlatmış olduğu iş birliğini, toplum içindeki örgütlülüğünü artırmak ve bu durumdan siyasi çıkar sağlamak bakımından faydalı” görmesine neden oldu.⁵ Bu durum neticesinde esnaf birliklerini destekleme kararı aldı. Elbette esnaf da kendi nüfuzunu göz önünde tutarak bazı taleplerde bulunarak karşılıklı çıkar işbirliğine gitti.⁶

Osmanlı cemiyet ya da dernekleri, toplum yapılanmasında ikincil grupları oluşturarak bireye “toplum karşısında güvenli ve güçlü bir yer sunarlarken, diğer yandan da bir sivil toplum kurumu olarak bireyi devlet karşısında koruma işlevi yerine getirirler.”⁷ önermesinden genel anlamda ayrışmaktadır. Nitekim Osmanlı özelinde loncaların tartışmalı durumu⁸ cemiyet yapılanmaları üzerine de kurgulanabilir. Şöyle ki, cemiyetlerin işlevi sadece esnaf çıkar birlikteliğini sağlamak olmayıp aynı zamanda siyasi iktidarın kontrol ağını genişletme ve güçlendirme çabalarına da hizmet etmektedir. Nitekim Nakkaş, Kalemkâr ve Sıvacı Esnafı Cemiyet Nizamnamesi'nin gerek birinci maddesinde gerekse on sekizinci maddesinde cemiyet, hükûmetin isteğine bağlı olarak esnaftan arananları teslim edeceğini veya arananların ikamet bilgilerinin paylaşılacağını bildirmektedir.⁹ Dolayısıyla esnaf cemiyetinin rolü, idari gücün lehine de işlemektedir. Bu durum, cemiyetleşme veya sivil toplum örgütü olma arifesini daha yeni tecrübe eden yapılar için makul karşılanabilir. Aynı zamanda parlamenter monarşiyle güçlenen hükûmet yapısının merkezileşme çabasının bir tezahürü olarak da görülebilir. Nihayetinde gerek loncalardan gerekse cemiyetlerden siyasi erk faydalanmakta olup bunun karşılığında çıkar işbirliklerine ortam yaratmaktadır. Bunun sonucunda bu yapıların, Talas'ın ifadesiyle “birazcık devletin dışında birazcık içinde”¹⁰ olan sivil toplum kuruluşu türüne uygun düştüğü görülmektedir.

Nakkaş, kalemkâr ve sıvacı meslekleri arasında yatay geçişkenlik mevcuttur. Bu üç grup esnafın çalışma alanlarının yakın olması cemiyetleşme sürecine

5 Sacit Kutlu, “İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Esnaf Örgütleri”, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Esnaf ve Ticaret*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012), s. 144.

6 Kutlu, “Osmanlı Esnafı ve Sanayisi Üzerine Yapılan Çalışmalarla İlgili Bir Değerlendirme”, s. 145.

7 Mehmet Ö. Alkan, “1856-1945 İstanbul'da Sivil Toplum Kurumları”, *Tanzimattan Günümüze İstanbul'da STK'lar*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998), s. 83.

8 Bu tartışmalar özetle: Osmanlı loncalarının merkezi yönetimin güdümünde olduğunu ve böylelikle idarenin loncalar üzerinden bireyleri kontrol ya da yönetebilme gücüne eriştiğini savunmaktadır. Diğer bir tartışma ise loncaların özerk bir mesleki örgütlenme olduğu ve meslektaşların çıkarlarını koruma hususunda oluşturulduğu yönündedir. Bk. Suraiya Faroqhi, “Krizler ve Değişim 1590-1699”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, II, (İstanbul: Eren Yayınları, 2006), s. 709-712.

9 Osmanlı'nın önceki devirlerinde esnaf grupları içerisinde suç işlemiş olanların güvenlik güçlerine teslim edilmeyip cezalarını kendilerinin verdiği dair bilgiler vardır. Bk. Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Esnaf Cemiyetleri”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XLI, 1-4, (1985), s. 42.

10 Mustafa Talas, “Toplumun Kuruluşları ve Türkiye Perspektifi”, *Türklük Bilim Araştırmaları*, 29 (2011), s. 390.

yansıdığıdır. İşlerindeki yakın ilişki ve birbirlerini tamamlayıcı sanatlar icra etmeleri¹¹ 18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın ilk çeyreğinde yapılan inşa ve tamirat işlerinde esnafların veya mesleklerin birlikte zikredilmesine neden olmuştur.¹² Bunun yanında Uluskan'ın ortaya çıkardığı bir belgede “sıvacı taifesinden, kalemkâr ustalar” ifadesi yer almaktadır ki bu da bahsedilen yakın ilişkiyi örneklemektedir.¹³ Öte yandan sözlüklerde nakkaş ve kalemkâr kelimelerinin yakın anlam ilişkisinin de olduğu görülmektedir. Nakkaş için yağlı veya sulu boyalarla binaların duvar, tavan vs. yerlerine nakışlar ve çiçekler yapan sanatkâr tanımlaması yapılmıştır.¹⁴ Kalemkâr için ise duvar ve tavanlara çeşitli boyalarla nakşeden nakkaş denmiştir.¹⁵ Her iki tanımlamayı karşılaştırdığımızda nakkaşlığın kalemkârlığı da kuşatan bir anlam içerdiği görülmektedir. Nakkaşlık, sanat tarihi terminolojisinde genel itibariyle kitap sanatlarıyla örtüştürülen bir tanımdır. Ancak nakkaşlığın klasik dönemden itibaren kitap sanatlarının yanında köşklerin, sarayların ve diğer binaların kalem işi süslemelerini de tasarlayan ve uygulayan bir meslek olduğu bilinmektedir.¹⁶ Nitekim 19. yüzyılda dahi duvar yüzeyindeki süslemelerin çizimindeki tanımlamada da nakkaşlığı çağrıştıran “nakış” ifadesi kullanılmıştır (Ek: 1). Ancak şunu da vurgulamak gerekir ki kalemkârlık, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kendini müstakil bir meslek kolu olarak göstermektedir. Müstakil bir meslek kolu olarak nitelendirilmesinde, 18. yüzyıldan itibaren artan kalem işi süslemelerin etkisi olabilir. Nitekim Batılılaşma dönemi, Osmanlı sanatında üslup, beğeni, teknik ve malzemeyi doğrudan etkilemiştir. Kalem işi süslemeler de gerek başkent İstanbul gerekse taşra mimarisinde çokça yer bulmaya başlamıştır.¹⁷ Artan talebin karşılanması hususunda zamanla “nakkaş kalemkârları” ile “sıvacı kalemkârları” müstakil olarak “kalemkâr” şeklinde isimlendirilmiş olabilirler. Nakkaşlık mesleğinin 19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak değişime uğradığı ve 20. yüzyılın başında net bir şekilde farklılaştığı görülmektedir. Nitekim Arseven'in mimarlık terimleri sözlüğünde nakkaş; duvarlara düz boya vuran meslek olarak tanımlanmıştır.¹⁸ Bundan dolayı metin içerisinde bu mesleğin değişimini yansıtan belgeler yer yer kullanılmıştır. Aynı zamanda bu üç mesleğin birbiri arasında geçişkenliklere sahip olduğu gösterilmiştir. Bu geçişkenliğin olmasında malzeme ve uygulama benzerliğinin olması da etkindir.

¹¹ Murat Uluskan, “İstanbul'un Yapı Sanatkârları: Nakkaşlar ve Sıvacılar (1700-1838)”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 28 (2013), s. 16.

¹² Sıvacı kalemkârı, nakkaş kalemkârı, kalemkâr nakkaş, kalemkâr sıvacı ifadeleri kullanılmıştır. Bk. Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye*, IV, s. 1018, 1020. Ayrıca Bk. Reşad Ekrem Koçu, *Tarihte İstanbul Esnafı*, (İstanbul: Doğan Kitap, 2003), s. 208-209.

¹³ Uluskan, “İstanbul'un Yapı Sanatkârları...”, s. 44.

¹⁴ Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2019), s. 1469.

¹⁵ Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, s. 1081.

¹⁶ Filiz Yenişehirlioğlu, “Klasik Dönem Osmanlı Sanatı”, *Türkler Ansiklopedisi*, 2002, XI, s. 835.

¹⁷ Günsel Renda, “19. Yüzyılda Kalemî Nakış-Duvar Resmi”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 1985, VI, s. 1530-1531.

¹⁸ Celal Esad Arseven, *İstîlâhât-ı Mî'mâriyye*, (İstanbul: Kaknus Yayıncılık, 2017), s. 135.

İnşaat ve tamirat kayıtlarında çalışan işçilerin listesinde bu ayırım ve üç grup esnafın ücretleri net şekilde görülmektedir (Ek: 2). Listedenden de anlaşılacağı üzere işçilerin yaptıkları işin niteliği bağlamında nakkaşların 16-18, sıvacıların 17, kalemkârların ise 20-50 kuruş arasında gündelikleri olduğu göze çarpmaktadır. Kalemkârlar tezyinat/süsleme işleriyle uğraştıkları için gündelik ücretleri diğer meslek kollarına göre yüksektir. 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında nakkaşların binaların süsleme/tezyinat işlerinden ziyade ağırlıklı olarak boya işleriyle daha çok meşgul olduğunu gösteren belgeler mevcuttur (Ek: 3).¹⁹

Nakkaşlarla kalemkârların işlerinde kullandığı malzemeler de birbirine çok yakındır. Kalemkârların süslemenin yerine ve işin ekonomik boyutuna göre yıldız kullandığı da görülmektedir. Örneğin 23 Haziran 1314 (5 Temmuz 1898) tarihinde Yıldız Sarayı'nda padişaha mahsus dairenin kalem işleri için Ebniye-i Seniyye Anbarı'ndan istenilen malzeme listesinde; Arap sabunu, sünger, beş yıldızlı mürd isfidac, Amerikan nefti, yerli Çin beziri, kaynamış bezir, sulu sikatif, lika, kanarya sarısı, aşı boyası, zincifre, samur kalem, boyacı tulumu, Fransız sarı ve yeşil yıldız, tel kalbur, bakır saplı fırça, beyaz ressam kâğıdı, sarı ressam kâğıdı, yassı uçlu kalem, füzen kömürü yer almaktadır.²⁰ Yıldız Sarayı'nın Büyük Mabeyn binasının dış boyama işlemleri için alınan malzemeler arasında; beş yıldızlı mürd isfidacı, Amerikan nefti, kaynamış bezir, Çin beziri, kaba üstübeç, toprak sarısı, ombra (toprak kahverengisi), İngiliz yeşili bulunmaktadır.²¹ İlerleyen zamanlarda sıvacıların da boyacılık işlerinde bulunduğu belgeler üzerinden gözlemlenebilmektedir (Ek: 4).

Bu çalışmada, 1910 yılında kurulan ve geç dönem Osmanlı inşaat sektörünün birincil faileri arasında gösterilebilecek "Nakkaş, Kalemkâr ve Sıvacı Esnafı Cemiyeti'nin kuruluş nizamnamesi değerlendirilecektir. Buradaki temel amaç, geç dönem Osmanlı esnaf cemiyetlerinin kuruluş ve işleyişlerine dair bilgi birikimlerine katkıda bulunmaktır. Adı geçen cemiyet özelinde; cemiyetin kuruluş amaçları, ilkeleri, inşaat sektöründeki görev dağılımları, hukuki ve sosyal normları tespit edilecek ve cemiyetin işleyişinin ne şekilde gerçekleştiği ortaya çıkarılacaktır. Cemiyetin kapanma süreci ve tarihi ile ilgili bilgi olmamakla beraber, cemiyetin varlığını aynı isimle 1926 yılına kadar devam ettirdiği tespit edilmiştir.²² 1940'lı yılların başlarında Ticaret Bakanlığının kabul ettiği düzenlemeye göre esnaf için bir gruplandırma cetveli hazırlanmıştır. Bu cetvelde nakkaş, kalemkâr ve sıvacılar cemiyet olarak değil, müstakil birer meslek olarak inşaatçılar grubunda gösterilmişlerdir.²³

¹⁹ 1908 yılında Bab-ı Ali'nin tamirâtı esnasında boya işleri için münakasaya çıkılmış münakasaya katılan nakkaş esnafından Halil, ihaleden çekilmediği halde işin İzzet adında birine ihale kılınmasını itiraz edip ihale edilen paranın yüzde on ekşiğiyle kendisinin işi yapmak istediğini bildirmiştir. Bk. (BOA, ŞD, 3053/4).

²⁰ BOA, HH.EBA, 404/10-28.

²¹ BOA, ML. EEM, 293/32

²² Cemiyet 1926 yılında Beşiktaş'ta Tramvay Caddesi'ndeki Ürgüp Kiraathanesi'nin üst katında mukimdir. *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, Kanun-ı Sani 1926, s. 74.

²³ Kazım Yorulmaz, *Esnaf Neleri Bilmelidir?*, (İstanbul: Ticaret Dünyası Matbaası, 1947), s. 504, 512.

Cemiyetin nizamnamesi bugüne kadar hiç tahlil edilmemiştir. Dolayısıyla nizamnamenin transkripsiyonu ile işe başlanmış ve nizamname metninin değerlendirilmesi yapılmıştır.²⁴ Tarihsel yöntem ve sondajlama metodu kullanılmış, cemiyet özelinden yola çıkılarak Osmanlı esnaf cemiyetleri ile ilgili yeni bulgular ortaya çıkarılmıştır. Çalışmanın ana kaynağını arşiv belgeleri oluşturmakla birlikte bugüne kadar yayımlanmış bilimsel çalışmalar da kullanılmıştır.

Çalışmada elde edilen veriler sanat tarihi başta olmak üzere tarih, sosyoloji, iktisat ve mimarlık gibi çeşitli bilim alanlarına fayda sağlayabilecek niteliktedir. Yapılan çalışmalar neticesinde cemiyetin, yapısal özellikleri tespit edilmekle birlikte cemiyetin geç dönem Osmanlı inşaat sektöründeki varlığı ortaya çıkarılmıştır. Zanaatlarının devamlılığı ve örgütsel yapılarının güçlendirilmesi hususunda teknik okul açma amaçlarının olduğu görülmüştür. Öte yandan yapı sektöründe kendi alanlarında tekel oluşturma ve bunu dönemin siyasi gücüne kabul ettirme çabalarına dikkat çekilmiştir.

Cemiyetin Kuruluş Amaçları (1. Madde)

Nakkaş, Kalemkâr ve Sıvacı Esnafı Cemiyeti, 1 Mart 1326 (14 Mart 1910) tarihinde 282 aza ile kurulmuştur.²⁵ Cemiyet nizamnamesi Osmanlı Türkçesi, Karamanlca ve Ermenice olmak üzere 3 farklı alfabe ile kaleme alınmıştır (Ek: 5). 4 fasla ayrılan nizamname 60 maddeden oluşmaktadır. Nizamnamenin birinci maddesi, cemiyetin kuruluş tarihi, kuruluş amaçları ve teşkilat yapısını bildirmektedir. Cemiyetin kuruluş amaçları; esnafın ihtiyaçlarını gidermek, sanatlarının ilerlemesini sağlamak, esnafın kendi arasında çıkacak ihtilafları gidermek, kanuni haklarını korumak gerekirse kefalet ücretini karşılamak, sakatlıklarında yardımcı olmak, sanatlarını ilerletebilecek görüşleri tebliğ etmek ve esnafı bu noktada teşvik etmek, esnaftan zor ve sıkıntılı durumda olanlara insani yardımda bulunmak şeklinde özetlenebilir. Bu amaçlar, 13 Şubat 1325 (26 Şubat 1910) tarihinde yayımlanan Esnaf Cemiyetleri Talimatnamesinin sekizinci maddesiyle örtüşmektedir.²⁶ Dolayısıyla o dönem kurulan diğer esnaf cemiyetlerinin amaçlarıyla da benzerlik göstermektedir.²⁷

²⁴ BOA, MLEEM, 1035/II.

²⁵ Kazım Yorulmaz, cemiyetin kuruluş tarihini 1 Eylül 1326 olarak vermiştir. Ancak nizamnamede verilen 1 Mart 1326 tarihi doğru olmalıdır. Bk. Yorulmaz, *Esnaf Neleri Bilmelidir?*, s. 28. Cemiyet reisi ve azalarının isimlerinin tespiti için dönemin gazeteleri, arşiv belgeleri ve salnamelerde yapılan taramalara rağmen herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır.

²⁶ *Düstür*, II, 1 Teşrin-i Sani 1325 – 31 Teşrinievvel 1326, (Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1330), s. 124.

²⁷ 1908 tarihinde kurulmuş olan “Marangoz, Doğramacı ve Dülgerlerin ‘Aghios Pandeileimon’ Cemiyeti”nin kuruluş amaçları da şu şekildedir: “a) Beyoğlu ve Bahçekapı’da cemiyete ait mekanların oluşturulmasıyla işçilerin birbirleriyle ilişkiye geçmeleri, dostluk kurmaları aracılığıyla kolaylıkla iş bulabilmelerini sağlamak, b) işçilerin kendi sanatlarında gelişebilmeleri için sanatlarına dair kitaplarla donanmış bir kütüphanenin oluşturulması, c) zorluk içine düşmüş müteahhit, ustabaşı ve işçilerin himayesi, d) işlerin, gündeliklerin ve çalışma saatlerinin düzenlenmesi, e) cemiyet üyelerinden fakir olanlara maddi açıdan yardım etmek ve ölüm, hastalık veya geçici işsizlik sırasında himaye etmek.” Bk. Stefo Benlisoy, “Marangoz, Doğramacı ve Dülgerlerin ‘Aghios Pandeileimon’ Cemiyeti”, *Beynelmilel İşçiler İttihadı*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), s. 201-202.

Teşkilat Yapısı, Seçim ve Görevden Alma (2-7 ve 9. maddeler)

Cemiyet nizamnamesinin 2. maddesine göre cemiyetin seçimleri, Esnaf Cemiyetleri Talimatnamesinin 5. maddesince iki yılda bir belirli bir yer ve günde gerçekleşecektir. İtibar sahibi esnaflardan iki Müslüman ve iki gayrimüslim nezaretinde cemiyetin kâtibi ve bir de Şehremanetince tayin edilecek memur huzurunda esnafın çoğunluğunun oyunu alan 12 asil 12 tane de yedek aza (üye) seçilecektir. Seçimlerde denetleyici olarak Müslümanların yanında gayrimüslimlerin de bulunması, nakkaş, kalemkâr ve sıvacı esnaflarının içerisinde gayrimüslimlerin de olmasından kaynaklanmaktadır. Bu da cemiyet yapısının demokratik bir yöntemle teşkil edilmeye çalışıldığını göstermektedir. Aynı zamanda Osmanlılık anlayışının bir tezahürü olarak değerlendirilebilir. Zira Osmanlı Devleti'nin çok uluslu yapısı nedeniyle devletin bütünlüğüne ters düşen, Osmanlı topraklarında yaşayan etnik unsurları siyasal açıdan ayırma amacı güden dernekler yasaklanmış, ayrıca kavmiyet ve cinsiyet isimlerine ve ilkelerine dayanan cemiyetlerin faaliyetleri de durdurulmuştur.²⁸ Her ne kadar Balkan Harbi (1912-1913) sonrasında Osmanlılık siyaseti geçerliliğini yitirmişse de henüz etkinliğini koruduğu bu dönemde cemiyet nizamnamesinde de birden fazla noktada etkisi hissedilmektedir.

Azaların seçimi açık oylama usulüyle yapılırken reisin seçimi, seçilen asil azaların yapacağı gizli oylama ile gerçekleşmektedir. Cemiyete kayıtlı olmayanlar, her iki seçime de müdahil olamayacaktır. “Her esnaf kendi lisan ve kalemiyle” istediği esnafa oy verme hakkına sahiptir. Esnaf olmayan birinin reis seçilmesi kesinlikle yasaktır. Nizamnameye göre cemiyetin bünyesinde bir kâtip ve en fazla üç hademe yer alacak, bunların aylık ücretleri cemiyet azalarının çoğunluk kararına göre belirlenerek ödenecektir. Cemiyet reisi de “masarîf-ı zaruriyesi mukabili” çoğunluğun kararıyla belirlenecek cüzi bir haftalık alacak, diğer azalar ise fahri olarak hizmet edeceklerdir. Fahri görevlerden biri de azalar arasından seçilen ve cemiyetin mali işlerinden sorumlu olan *sandıkkâr*dır.

Cemiyetin kâtip ve hademeleri, çoğunluk kararıyla göreve getirilip görevden uzaklaştırılabilirken cemiyet reisinin görevden uzaklaştırılma durumu aynı şekilde vuku bulmuyordu. Cemiyet reisinin görevden alınması Şehremanetinin uhdesindeydi. Azaların çoğunluğu reise itimat etmediklerini beyan etseler dahi emanetçe reisin azlini gerektiren bir durum görülmediği takdirde reis görevine devam edebilirdi. Bu durumda azalar, cemiyete devam veya istifa etmekte serbestti. Şehremanetinin, cemiyet azalarının şikâyetlerini her durumda dikkate almaması, devletin cemiyetin/cemiyetlerin üzerindeki aktif rolünü kuvvetlendirmekle birlikte cemiyetlerin istikrarlı bir şekilde devamlılıkları da esas alınmış olmalıdır. Öte yandan cemiyet reisinin görevden alınma hususunda üyelerin görece pasif rolleri lonca yapılanması zamanında bu şekilde değildi. Nitekim lonca üyeleri, reisin

²⁸ Zafer Toprak, “1909 Cemiyetler Kanunu”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 1985, I, s. 206-207.

görevden alınması hususunda aktif roldeydi.²⁹ Bu durum cemiyet yapılanmasıyla lonca yapılanması arasındaki farklılığa örnektir.

Tahsilat (11 ve 12. Maddeler)

Cemiyet içerisinde görevlendirilen hademelerin okuryazar olması gerekmektedir. Çünkü hademeler esnaftan cemiyet adına toplanacak aidatları tahsil defterine kayıtlı görevliydi. Cemiyetin kâtipi de tahsil edilen meblağı makbuzat defterine kaydetmekle yükümlüydü. Her iki defterin de cemiyetin mührüyle tasdik ettirilmesi zorunluydu. Bu mühür altı parça olup çoğunluğun belirlediği cemiyet azalarında bulunuyordu.

Toplantı (12-14. Maddeler)

Cemiyet, her hafta pazar günleri yapılacak toplantılara katılımlara son derece önem vermekteydi. Nizamnameye göre; mazeretsiz üst üste dört defa toplantıya iştirak etmeyen azalar, istifa etmiş sayılır. Aynı şekilde reis, kâtip ve hademeler de mazeretsiz olarak bir toplantıya katılmadığında kâtip ve hademelerin derhal azledilmesi gerekir. Reis için ise Şehremanetine müracaat edilir. Reis, kâtip ve hademenin geçerli mazeretleri olduğu takdirde vekil tayin edilir, istifaları durumunda ise derhal bir başkası görevlendirilir. Görüldüğü üzere cemiyetin sürekliliğine ve görev bilincine üst düzeyde önem verilmiştir. Cemiyetin toplanma yeri “şimdilik” ibaresiyle İstanbul Fatih’te Şekerci Hanı olarak belirlenmiştir. 29 Eylül 1329 (12 Ekim 1913) tarihinde cemiyet tarafından yazılmış dilekçenin altında cemiyetin, Çakmakçılar Küçük Yeni Hanı’nda ikamet ettiği anlaşılmaktadır. Aynı dilekçede cemiyetin mührü de görülebilmektedir (Ek: 6).

Denetleme (16-19, 21 ve 23. Maddeler)

Cemiyetin Beyoğlu, Üsküdar, Beşiktaş, Bakırköy ve Adalar’da birer esnaf kahvesi vardır. Nizamnamede belirtildiğine göre; pazar günleri cemiyet azalarından sırasıyla iki aza, bu kahvelere giderek esnafın hâl ve hareketini tetkik edecek, taleplerini dinleyecek ve haklarını korumak için düzenlediği evrakı diğer hafta cemiyetin toplantısına götürerek esnafın durumunu anlatacaktır. Buradan bu üç grup esnafa ait dükkânların bulunmadığı, piyasadaki işleri esnaf kahvehanelerinden takip ettikleri düşüncesi oluşsa da Üsküdar’da bulunan bir hana ait hasılat kaydında dükkânların listesi bölümünde “nakkaş dükkânı” ifadesi dikkat çekmektedir (Ek: 7). Esnaf kahvehanelerinin Osmanlı sosyal hayatındaki yeri göz önünde bulundurulduğunda üyelerin beraber vakit geçirebildiği ve hasbihâl edebildiği mekânların cemiyet tarafından tahsis edilmesi, hem cemiyetin esnaf üzerindeki kontrolünü kolaylaştırmasına hem de üyeler arasındaki bağın güçlenmesine

²⁹ Örneğin, Kudüs’teki bakırcılar ve kalaycılar loncasının reisinden şikâyetçi olan üyeler, kadiya tehdit yoluyla bir mesaj vermiş ve reisin görevden alınmaması durumunda “zanaatlarını icra etmekten vazgeçerek başka kente göç edeceklerini” iletmışlerdir. Bk. Ammon Cohen, *Osmanlı Kudüs’ünde Loncalar*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003), s. III.

katkıda bulunacağı söylenebilir. Öte yandan cemiyet, İstanbul'da her iki yakayı da göz önünde bulundurarak Üsküdar ve Beyoğlu'nda birer şube açacağını da nizamnamede belirtmiştir.

Nizamnameye göre; her sene cemiyetin bütün gelir ve giderleri ile sakat, hasta vs. üyeleri bildiren bir bilanço düzenlenecek ve esnafa dağıtılan meblağ karşılığında makbuz alınıp harcanan miktar Şehremanetine bildirilecektir. Harcanmayarak cemiyetin sandığında kalan meblağ Şehremanetinin uygun göreceği bir müessesede saklanacaktır. Cemiyet sandığında herhangi bir sebepten açık çıkarsa azaların kefilliğine başvurulur. Azaların kefalette bulunmaması durumunda ceza mahkemesine başvurulur.

Cemiyet, üç sınıf esnafın ve maiyetlerindeki çırakların listesini sıra numarasıyla matbu bir deftere kaydetmek zorundadır. Nizamnamenin muhtelif yerlerinde “üç sınıf” olarak belirtilen esnaflar ehliyet derecelerine göre sınıflandırılmışlardır. Esnafa verilen işler ile esnaftan alınacak vergi ve aidatlar da bu sınıflandırmaya göre belirlenmiştir.³⁰ Bu deftere kayıtlı olanlardan sanatını bırakan ve başka bir yere göç edip taşınanlar olursa kaydedilecektir. Cemiyet, esnaftan her kim hükûmetin aranılanlar listesinde bulunursa bu kişi/kişileri ya hükûmete teslim edecek ya da ikamet yerlerini bildirecektir. Bu noktada esnaf cemiyetinin, hükûmetin güvenlik ağının bir parçası hâline geldiği söylenebilir.

Cemiyete kaydolun esnafa yanlarında bulundurmaya üzere matbu birer kimlik verilecek, üzerinde cemiyet mührü bulunmayanlar sahte kabul edilecektir. Mühürsüz kimlik temin eden esnaf, temin ettiği yeri bildirmeye mecburdur. Bu tür evrakları verenler hakkında mahkemeye müracaat edilerek cezalandırılacaktır.

Gelirler ve Giderler (22. Madde)

Cemiyet, aidat ödeyen üyelerin isim listesini her sene başında Şehremanetine bildirmeye mecburdur. Cemiyetin oda kirası, kâtip ve hademe mahsusatı, kışlık odun-kömür ihtiyacı, kırtasiye ve defter ücreti gibi bütün masraflarını gösteren bir hesap cetveli ibrazı gerekmektedir. Aksi halde tüm bu masraflardan ve sandıkta meydana gelen açıklardan cemiyet heyeti sorumlu tutulacaktır. Böylelikle mali kayıtların düzenli tutulması amaçlanmıştır.

Hukuki Maddeler (8, 20, 59 ve 60. Maddeler)

Cemiyetin esnafla ilgili tüm mahkeme işlerini başından sonuna kadar gerek esnafın şahıslarında gerekse esnafın genelinde yürütme yetkisi cemiyet reisine aittir.

Cemiyet talimatının uygulanmasına Şehremaneti ve diğer daireler yetkilidir. Cemiyetin kayıtları emanete karşı açıktır ve cemiyetin kanuna ve talimata aykırı

³⁰ Esnafların vergi tarifelerinin listelendiği üç sınıf esnaf örnekleri için bk. Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, IV, s. 1924-1952.

hareketi görüldüğünde emanet, seçimi fesih ederek yeniden kanunun gereğini yerine getirme hakkına sahiptir.

Cemiyet, talimatının haricinde gizli görüşmeler, siyasi işler vesaireye dair “hiçbir güne” toplantı yapmayacaktır. Açık görüşmeler ve esnafla alakalı iş ve hususlar aleni olarak gerçekleştirilecek ve verilecek kararda azalardan başkasının oy vermeye yetkisi olmadığından karar zamanı toplantı yerinde cemiyet azalarından başka esnaf bulunmayacaktır.

Nizamnamede dikkat çeken detaylardan biri de sendika teşkilinden kesinlikle sakınılması gerektiği şeklindeki ifadedir. Hükûmetin buradaki amacı, II. Meşrutiyet'in getirmiş olduğu “hürriyet” dalgasıyla kendisine karşı vurguncu ya da spekülâtif bir tehlikenin gelmesini engellemektir. Çünkü sendikaların organize ettiği grevler tüm sektörlerle yayıldığında ekonomide tolere edilmesi güç bir durgunluk ortaya çıkacaktır.³¹

Eğitim (23-30. Maddeler)

Nizamnamede, cemiyetin ikinci seçiminden sonra bir mektep açılacağı belirtilmektedir. Bu mektebin masrafları cemiyet sandığından karşılanacak, okula 15 yaşından büyük çıraklar ve 30 yaşından küçük ustalar kabul edilecektir. Sanata hevesli olan tüm “Osmanlılar” mektebe kabul edilecek ve uygulama yapabilmesi için cemiyetten uygun kalfaların yanına verilecektir. Mektep açıldıktan iki sene sonra elinde diploması olmayan çıraklar ile 30 yaşından aşağı olanlar mektepten bir itimatname almadığı sürece “emakin-i emiriye ve hususiyede” çalıştırılmak üzere esnafça hakkında şahadet edilmeyecek ve esnaf cemiyete kabul edilmeyecektir. Cemiyetin nizamnamesinden de anlaşılacağı üzere cemiyet üyeliği için eğitimin mecburi kılınmış olması mesleklerin eğitilmiş bireyler tarafından icra edilmesi içindir.

Cemiyet tarafından açılacak okulun programı, Orman ile Maarif nezaretlerine iletilecektir. Meslek okul programının niçin Orman Nezaretine sunulacağı konusunda bir açıklama yapılmamıştır. Bu durum birkaç sebebe bağlanabilir. Bunlardan ilki teknik ve meslek okullarının geliştirilmesinden Orman Nezareti sorumlu tutulmuş olabilir. Nitekim 1 Ağustos 1309 (13 Ağustos 1893) tarihli bir belgede Dersaadet Sınai Mektebinin ıslahı için İngiltere'deki sınai okullarının ders programları ve müfredatları hususunda yapılacak incelemelerin dönemin Orman, Maden ve Ziraat Nazırı olan Selim Melhame Paşa'ya verildiği görülmektedir.³² İkincisi nakkaş, kalemkâr ve sıvacı esnaflarının ortak malzemelerinden biri olan boyanın üretiminin, Orman Nezaretinin uhdesinde gerçekleştirildiğini gösteren belgeler de bulunmaktadır.³³ Her üç grup esnafın ortak malzemesi olan boyalardan bazıları ağaçlardan elde edildiği için Orman Nezareti meseleye doğrudan dâhil edilmiş

³¹ Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, IV, s. 1919; Mehmet Mubarek Alan, “İrk, Din ve İşçi Gruplaşmaları Bağlamında Osmanlı Sendikaları”, *Mukaddime*, X, 2 (2019), s. 509.

³² BOA, HR.SFR.3, 406/4.

³³ BOA, Y.PRK.OMZ, 3/67.

olabilir. Bir diğer sebep ise Osmanlı dönemi inşaat faaliyetlerinin büyük çoğunluğunun ahşap malzemedan gerçekleştirilmiş olmasıdır. Bu üç grup esnafın yapacağı işlemlerin geneli ahşap malzeme üzerine olacağı için uygulama yöntemleri ve ders içeriklerinin geliştirilmesi hususunda ortak hareket etme amaçlanmış olabilir.

Açılacak olan okulda sanatların geliştirilmesi hususunda gerekirse yabancı ustalardan da faydalanılacaktır. Hükûmetin almış olduğu bu karara koşulsuz riayet edileceği ayrıca nizamnamede belirtilmiştir. Koşulsuz riayet istenmesi inşaat ve imar faaliyetlerinde bulunan iç dinamiklerin yabancı sektör aktörleriyle bazı sürüşmelerinin olduğu algısı uyandırmaktadır.

Cemiyete kayıtlı üç sınıf esnafın hepsi sanat tahsil etmek ve sanatını geliştirmek üzere haftada iki gün okumak, yazmak, “resm” ve “levha” vs. dair sanat tahsil etmek ve beş gün de uygulama yapmak üzere sanatlarını ifa etmek zorundadır. Okula devamı olmayan çıraklar hiçbir şekilde herhangi bir kalfa ve usta yanında çalıştırılmayacaktır. Üç sınıf esnafa belli düzeyde kendi alanlarıyla ilgili motif ve desen çizim eğitiminin verileceği görülmektedir. Nitekim burada bahsedilen “resm” bu çizimlere, “levha” ise üzerine çizim veya resim yapılan pafta³⁴ terimlerine denk gelmektedir. Öğrenciler beş gün içerisinde yapmış oldukları uygulamaların “resm ve levhalarını” yaparak sanatlarını geliştireceklerdir. Bu uygulama, günümüzdeki mesleki eğitim merkezleri ve liselerinde uygulanan programla neredeyse örtüşmektedir. Nitekim günümüzde meslek okulları ile mesleki eğitim merkezleri dört gün pratik, bir gün de teorik eğitim vermektedir.³⁵

Cemiyet nizamnamesine göre mektebe kabul edilecek öğrencilerden senelik giriş ücreti alınacağı anlaşılmaktadır. Ücretsiz eğitimden sadece kimsesiz, fakir Müslüman ve gayrimüslim Osmanlılar faydalanabilecektir. Cemiyetin üyeler ve öğrenciler konusunda Müslim gayrimüslim ayrımı yapmadığı dikkat çekmektedir.

Okul açılana kadar aylık olarak cemiyete kayıtlı çıraklar 40 para, ustalar ise birinci sınıf esnaf 5 kuruş, ikinci sınıf esnaf 3 kuruş ve üçüncü sınıf esnaf 2 kuruş cemiyet sandığına verecektir.

Cemiyet sandığında bulunan paranın % 30'u maaş ödemeleri ve esnafın malul ve muhtaç olanlarına yardım için kullanılacak, % 30'u mektep inşaatının masraflarına ayrılacak ve % 40'lık kısmı da olağanüstü masraflar için gelecek yıla aktarılacaktır. Mektep inşaatına ayrılacak para belediyede en az iki sene emanet edilecek olup bu paradan az miktar faiz alınacaktır.

Yukarıda gerek eğitim ve gerekse sosyal yardım hizmetlerinin cemiyet üzerinden sunulması devletin sorumluluklarının da paylaşılması demektir. Cemiyet, salt ekonomik bir işbirliği olmayıp aynı zamanda bir sivil toplum kurumu gibi hareket

³⁴ Üzerine yazı yazılabilir, resim yapılabilir ve çizim levhası olarak kullanılabilir düz yüzey, pafta. Bk. Doğan Hasol, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, (İstanbul: Yem Yayın, 2017), s. 298, 354. Paftanın çizim levhası olarak kullanıldığını gösterir bir belge örneği için bk. (BOA, PLK.p, 1454).

³⁵ <https://meslegimhayatim.meb.gov.tr/egitim/mesleki-egitim#:~:text=Mesleki eğitim merkezi öğrencileri haftada, ilgili mesleğin öğrenimine elverişli olmak.>

etmektedir. Bu hizmetler, akabinde ikincil gruplara bağlılığı ve güveni de artırmaktadır.

Nizamnamenin 34. maddesinde cemiyete kayıtlı olmayan nakkaş, kalemkâr ve sıvacı esnafından birinin cemiyete kayıtlı esnaf hakkındaki müracaatlarının cemiyet tarafından dikkate alınmayacağı belirtilmiştir. Bu madde içeriğinden cemiyetin kayıtlı üye sayısını artırma ve mevcut üyelerini ise korumaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Nitekim cemiyetin yalnızca üyelerinin haklarını koruyacağı belirtilerek tüm nakkaş, kalemkâr ve sıvacı esnafını cemiyete üye olmaya bir nevi mecbur bıraktığı görülmektedir.

Çırakların Kabulü ve Hareket Tarzı (50-58. Maddeler)

Nizamnamenin 50 ile 58. maddeleri arası, ustaların yanına çırak alımı ve çıraqların davranış biçimleriyle ilgilidir. Bu maddelere göre;

Çıraklar, cemiyetin açacağı mektepte haftada iki gün eğitim almaya mecburdur. Mektep açılışından önce sanat tahsil etmiş olanlar ise mektep tarafından imtihana tabi tutularak ehliyetini ispat etmek durumundadır. On seneden erken kalfa veya usta olan çıraklar, beş sene yanına çırak alamayacaklardır. Buna göre çıraklık süresinin normal şartlarda on yıl olduğu anlaşılmaktadır. Ancak ustalık payesi verildiği halde beş sene daha yanına çırak alamaması, Kütükoğlu'nun tarifindeki usta kavramıyla tam örtüşmemektedir. Nitekim Kütükoğlu ustayı, işinin ehli olan ve aynı zamanda elinde sermayesi bulunan ve yanında kalfa ile çırak çalıştırıp onların ücretlerini ödeyen kişi olarak tanımlamaktadır.³⁶ Cemiyet ise ustalık payesini herhangi bir sermaye ve istihdam koşuluna bağlamadan verebilmektedir. Ustanın yanına çırak alabilmesi cemiyetçe “teamül-ü kadim” olarak tarif edilen özellikleri haiz olduğunda gerçekleşmektedir. Şöyle ki, usta en az on beş sene sanatını icra etmiş, maharet sahibi ve cemiyetin güvenini kazanmış, namuslu ve haysiyetli olduğuna kanaat getirilmiş olmalıdır.

Yanına çırak alacak olanlar öncelikle alacağı çırağın cemiyete kaydını sağlamaya mecburdur. Kayıtsız çırak istihdam edenler ve cemiyetin yanına çırak alıp alamayacağına dair kararı olmadan gizlice çırak kabul edenler hakkında, talimat gereğince hareket etmediklerinden dolayı bağlı oldukları belediye tarafından ceza verilecektir. Ceza ile de “akıllanmayanların” cemiyetten kaydı silinip kayıtsız esnaf gibi muamele göreceği belirtilmiştir. Cemiyetin kurallarına uymayanlara karşı yaptırımları, önceki lonca sistemine göre bir nebze de olsa hafiftir. Nitekim 18. yüzyılda inşaat esnafından her kim kurallara riayet etmezse işten el çektirilmesi, malzemelerine el konulması ve memleketine gönderilmesi hususunda birtakım yaptırımlar uygulanmıştır.³⁷

³⁶ Kütükoğlu, *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadî Yapısı*, s. 41-42.

³⁷ Yüksel Çelik, Murat Uluskan, “İstanbul Ahkâm Defterlerine Göre Osmanlı Başkentinde İnşaat Esnafı (XVIII. Yüzyıl)”, *XVI. Türk Tarih Kongresi*, VI, İstanbul: TTK Yayınları, 2015, s. 238, 241.

Cemiyet çırakların yevmiesini on iki kuruş olarak belirlemiştir. Bu on iki kuruşun on kuruşu “teâmül-i kadîm” gereği ustası tarafından tedarik edilecek yiyecek, içecek ve giyecek masrafına ayrılacaktır. Günlüğünden kalan iki kuruş haftalık on dört kuruşa tekabül edecektir. Bu on dört kuruşun yirmi parası (yarım kuruş) cemiyet sandığına verilecektir. Geriye kalan on üç buçuk kuruş ise hayattalarsa anne babasına değillerse çırağın kendisine sermaye olması için takım ve alet bedeli olarak geçici suretle saklanmak üzere cemiyet sandığına emanet edilecektir. Usta, çırağın talim ve terbiyesinden sorumlu olduğu gibi zaruri ihtiyaçlarını da karşılamakla mesuldür. Görüldüğü üzere çırağın emeğine karşılık verilen para hiçbir şekilde kendi tasarrufuna bırakılmamıştır. Bu durum zanaat kollarının sürdürülebilirliğine ne denli önem verildiğini göstermektedir.

Cemiyet, çırakların talim ve terbiyelerinden sorumlu olan ustaların kötü davranışlarla tanınan biri olmamasına dikkat etmektedir. Aynı zamanda bu ustaların başka ustaların yanında istihdam olan çırakları kandırması halinde cezaya çarptırılacağı belirtilmiştir. Kandırılan çıraklar cemiyet tarafından “namus dairesinde icra-yı sanat etmek üzere” başka bir ustaya teslim edilecektir.

Cemiyetin, işlerin yürütülmesinde mesleki ahlakı ön planda tuttuğu anlaşılmaktadır. Esnaftan herhangi biri, başka bir esnafın boya vesaire malzemesini çalarsa ve hatta çırağını bu noktada azmettirirse cemiyet, durumu mahkemeye taşıyacaktır. Cemiyet, bu tür davranışlara “esnafın haysiyet ve namusunu” lekeleyeceği için kesinlikle müsaade edilmeyeceğini belirtmekle birlikte esnafın mahkemece verilen cezasını çektikten sonra “ıslah-ı nefis” etmek üzere en az beş sene hiçbir binada çalıştırılmayacağını ifade etmiştir. Bu tür davranışlarda bulunan çıraklar ise esnafıktan çıkarılacaktır.

Sanatını tamamen tahsil etmeyen çıraklar, ustası tarafından rızasıyla “yol verilmiş” ve başka bir kötü hali görülmemişse, cemiyet bu çırakları aynı sanatı tahsil etmek üzere diğer bir ustanın yanına teslim edip sanat tahsil ettirecektir.

Okuma yazma bilmeyen çıraklar en az iki sene mektepte talim görmeye mecbur tutulacaktır.

İş Alımı ve Ücret (36, 37, 39, 40, 46-49. Maddeler)

Cemiyet, üyelerin iş alımlarına ve işlerin yürütülmesine müdahil olup bunu bir düzen halinde sürdürmek istemiştir. Buna göre nizamnamede;

Esnafın gerek hususi gerekse resmi binalardaki tamir ve tezyinat işlerinin münakasalarına (açık eksiltme) katılabilmesi için sanatının yeterli olduğunu gösteren ve üzerinde cemiyetin mührü bulunan bir tasdikname gerekmektedir.

Cemiyete üye olmayan esnafın tamir ve tezyinatı talebe uygun olarak yapmaması halinde cemiyete üye esnaf geri kalan tamir ve tezyinat için ikinci bir anlaşma yapmakta serbesttir. Normalde anlaşması ve mukavelesi imzalanan bir işe müdahil olunması uygun olmadığı halde cemiyet, üye olmayanların iş alanına talebe uygun iş yapmamasını gerekçe göstererek müdahale etmektedir.

Esnaf tarafından ebniye kalfaları adına üstlenilen her bina için toplam maliyet üzerinden aylık % 1 kuruş Donanma-yı Osmani Muavenet-i Milliye Cemiyeti'ne

yardım olarak verilecektir³⁸. 16 Aralık 1911 tarihli bir belgede de Nakkaş, Kalem-kâr ve Sıvacı Esnafı Cemiyeti tarafından yardım yapılacağına dair ilgili maddenin bir suretinin de Donanma-yı Osmani Muavenet-i Milliye Cemiyeti'ne gönderildiği görülmektedir.³⁹

Cemiyete kayıtlı esnaflardan herhangi biri yine cemiyet üyelerinden birinin işinde akd ve mukavelesiz çalıştığında talep edeceği ücrete cemiyetçe karar verilecektir. Fazla ücret talebinde bulunamayacaktır.

Cemiyet, esnafların üstlendikleri binalarda çalıştıracak usta ve çırakları ırk ve mezhep ayrımı yapmaksızın bir deftere kaydedecektir. Kalfa ve işbaşılar, elinde cemiyetin belgesi bulunmayan usta ve çırakları kabul etmeyecektir. Cemiyete haber vermeden kendi yakın ve akrabalarından çırak vesaire çalıştıran kalfa ve işbaşılara cemiyet tarafından usta ve çırak gönderilmeyecektir. Ebniye kalfaları ile işbaşlıların talepleri doğrultusunda sanatlarına göre sırasıyla usta ve çırak göndermeye mecburdur. Cemiyet böylelikle esnaflar arasında piyasadaki işlerin dağıtımında eşitlik ilkesini benimsemiştir. Bu durum lonca teşkilatlarında da görülmektedir. Loncalardaki reisler, gerek hammaddenin gerekse işin dağılımında eşitlik ilkesinden taviz veremezdi.⁴⁰

Cemiyet aynı zamanda boşta olan esnafa müracaatları halinde iş sağlamaktaydı. Bunun için boşta olan esnaf, her gün akşam saat 10 ile sabah işe başlama saatinden bir saat önce cemiyete müracaatlarını yapabilecekti.

İşe görevlendirilen usta ve çırakların ebniye kalfası veya mülk sahibi tarafından izin verilmedikçe işi yarım bırakıp gitmesi ya da mülk sahibi ile ağız kavgası etmesi durumunda cemiyet, soruşturma yapacaktır. Sebepsiz terk eden usta ve çıraklar, cezalandırılacaktır. Cemiyetin bu noktada işlerin belli düzende yürütülmesini sağlama, kendi itibarını ve işverenin hakkını koruma yolunda düzenleme yaptığı görülmektedir.

Herhangi bir esnafın üstlendiği iş, bir sebepten dolayı ertelenmişse bu durum cemiyetçe araştırılacaktır. Bu süreçte tehir edilmiş iş, başka bir esnaf tarafından üstlenilip tezyinatına başlanılırsa üstlenen kişi, ilk müteahhidin zararını karşılamak zorundadır.

Üyelik ve Aidat (41-43. Maddeler)

Cemiyete üyelikleri bulunan esnaf aynı zamanda belli bir aidat ödemek durumundadır. Bu aidat ödemesini üç seferden fazla yapmayan üyelerin cemiyetle ilişkisi kesilecektir. İlişigi kesilen esnafın cemiyete yeniden kabul edilmesi cemiyetin talimatlarına uyacağına dair kefil göstermedikçe gerçekleşmeyecektir.

³⁸ Donanma için yardım talepleri, dönemin dergilerinden Mecmua-i Fünun'da da yer almıştır. Bk. Dündar Akünal, "İlk Türk Dergisi: Mecmua-i Fünun" *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 1985, I, s. 125.

³⁹ TİTE, 135/284/19.

⁴⁰ Cohen, *Osmanlı Kudüs'ünde Loncalar*, s. 183.

Cemiyete sonradan üye olmak isteyen esnaf üç gruba ayrılmış ve bu üç grup üzerinden farklı aidat ödeme talebi oluşturulmuştur. Bunlardan ilki “cemiyete müteallik hususattan dolayı” üye olmak isteyenlerdir. Bu şekilde sonradan üye olanlardan kayıt tarihine kadarki birikmiş aidat ödemeleri alınacaktır. İkinci grup, cemiyete kaydı yapılacağı sırada memleketinde bulunan ve sonrasında döndüğünde hiçbir bina vesairede iş yapmadan cemiyete üye kaydını tamamlayanlardır. Bunlar ise aidat ödemelerini kayıt tarihi itibarıyla ödemeye başlayacaktır. Üçüncü grup ise memleketinden döndükten sonra bir binada veya muhtelif yerlerde iş yaptıktan sonra cemiyete kayıt yaptırmak isteyenlerdir. Bu gruptakiler ise cemiyetin kuruluş tarihi itibarıyla biriken tüm aidatları ödemek durumundadır.

Esnafın İşlerini Yürütmesi (44, 45. Maddeler)

Cemiyet üyelerin işlerini yürütmesinde belli kurallar koymuştur. Bunlardan ilki, cemiyete kayıtlı esnaflardan birisi üzerine aldığı işin mukavelesini imzalayacağı sırada diğer bir esnaf gelip yapılacak tamir ve tezyinatı daha ucuza mal edeceğini beyan edip mukavelelerin ertelenmesine sebep olursa belediye tarafından cezalandırılacaktır. İkinci kural, mukavele içerisinde beyan edilen boya vb. malzemelerin cinsinin değiştirilmesi ya da kalitesinin düşürülmesi durumunda müracaata binanın keşif yapılacak ve mukavele haricinde malzeme kullandığı tespit edilen esnaf, yine belediyece cezalandırılacaktır. Her iki durumun tekrarı halinde esnafın kaydı silinecektir. Cemiyet, esnafın işleri nasıl yürüttüğünü kontrol ettiği gibi yapılan/yapılacak işin niteliğini de takip etmektedir.

Cemiyete kayıtlı esnaf ihale sürecine belli şartlar altında katılabilmektedir. Münakasaya katılacak esnaf, ehliyetini gösteren tasdiknamesiyle üstlendiği binanın mukavelesini cemiyete kaydetmek zorundadır. Aksi halde tasdiknamesi kayıtsız sayılacaktır. Cemiyetin bilgisi olmadan münakasaya girişen esnaflar cemiyete kayıtlı olsalar bile kayıtsız sayılacaktır. Mukavelelerin bir örneğinin de cemiyete verilme zorunluluğu, iki nedenden ötürü olmalıdır. Bunlardan ilki, esnafın üstlendiği işi mukaveleye uygun yapıp yapmadığını denetleyebilmektir. Diğerisi ise olası bir sahte hüviyetle münakasaya katılma durumunu, mukaveleyi kaydettirmek suretiyle engellemektir.

Esnaf cemiyeti, İstanbul ve Bilad-ı Selase'de teşekkül ettirilmiş olup bu bölgelerdeki nakkaş, kalemkâr ve sıvacı işlerinin yürütülmesini tek elden yönetmeyi amaçlamıştır. Bu noktada 12 Ekim 1913 tarihinde yazılmış olan dilekçede cemiyetin; esnafın sanatlarını ilerletmek, işlerini kontrol etmek, devlete verilecek temettü vergilerinin kontrolü şeklindeki işleyişinden bahsedilmiştir. Ayrıca dilekçede, yukarıdaki işleyişin cemiyet adına sağlıklı bir şekilde yürütülmesi için cemiyete kaydı bulunmayan ve kendisine “esnaf süsü” verenlerin herhangi bir münakasaya katılımların engellenmesi talep edilmektedir. Cemiyete kaydı olmayan ve ellerinde de cemiyet hüviyeti olmayan bu gibi kişiler, sanat olarak geri, kurallara riayet etmeyen, vatandaşlık bilincinden uzak kişiler olarak tanımlanmaktadır. Bu noktada cemiyetin İstanbul ve Bilad-ı Selase'de yapılacak, boya, sıva ve kalemkâr işleri için açılacak münakasalarda tekelleşmek istediği görülmektedir. Bu talebin olumlu yanıt alabilmesi adına dilekçede devletin ve şahısların maddi-manevi zarara

uğrattığı vurgulanmaktadır. Hükûmet ise bu talebe, 13 Aralık 1913 tarihinde verdiği cevabi yazıda sanat ve ticaret serbest olduğundan hükûmetin tayin ettiği şartları taşıyan her kim olursa olsun, menfaati ve isteğini hazineye temin eden teklif her kim tarafından yapılırsa yapılsın hazinenin istediği şahıslarla mukavele yapmakta serbest olacağı ve bu gibi hususlarda kayıt altına girmeye hiçbir surette mecburiyeti bulunamayacağını belirtmiştir.⁴¹

Burada İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin oluşturmak istediği iktisadi ortamın bir tezahürü görünmektedir. İttihat ve Terakki Cemiyeti, liberal ekonomi anlayışını benimsemiş, bu doğrultuda girişimciliği özendirmiş, yabancı sermayeye geniş olanaklar sağlamış ve “teşebbüs-i şahsi” fikrini savunmuştur.⁴² Yukarıda görüldüğü üzere cemiyet, kendi çıkarları doğrultusuna hükûmetten talepte bulunarak piyasadaki bireysel iş teşebbüslerinin engellenmesini istemiştir. Ancak, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin savunduğu “teşebbüs-i şahsi” anlayışı nedeniyle bu talep reddedilmiştir. Özetle cemiyet İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktisadi düşüncesiyle ters düşen bir talepte bulunmuştur.

Sonuç

Nakkaş, Kalemkâr ve Sıvacı Esnafı Cemiyeti 14 Mart 1910 tarihinde İstanbul'da teşkil edilmiştir. Osmanlı'nın son döneminde kurulan cemiyetlerin çoğunun nizamnameleri günümüze ulaşmamıştır. Dolayısıyla bu cemiyete ait nizamname, o dönem faaliyet gösteren esnaf cemiyetleri hakkında fikir sahibi olmamızı sağladığı için ayrı bir öneme sahiptir.

Nakkaş, Kalemkâr ve Sıvacı Esnafı Cemiyeti'nde yatay geçişkenlik mevcuttur. Bu üç grup esnafın çalışma alanlarının yakın olması ve birbirlerini tamamlayıcı sanatlar icra etmeleri 18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın ilk çeyreğinde yapılan inşa ve tamirat işlerinde esnafın birlikte hareket etmesine neden olmuştur.

Nizamnamede cemiyetin, Cemiyetler Kanunu'nun da gereği olarak devletin tüm unsurlarına eşit mesafede olduğu görülmektedir. Gayrimüslim esnafın cemiyete üye olmasında hiçbir sakınca olmadığı gibi, cemiyetin teşkil edeceği okula ırk ve mezhebine bakılmaksızın herkesin girebileceğinin ifade edilmesi ve cemiyet azalarının seçimi esnasında gözlemci olarak bulunmaları, Osmanlılık siyasetinin dönemin yaygın teamülü olmasının bir tezahürüdür.

Cemiyetin üyeler arasında sosyal yardımlaşmaya oldukça önem verdiği görülmektedir. Nizamnamede cemiyetin kuruluş amaçları arasında yer alan esnafın ihtiyaçlarını gidermek, zor ve sıkıntılı durumlarında insani yardımda bulunmak, sakatlıklarında yardımcı olmak şeklindeki ifadeler bunu açıkça göstermektedir. Cemiyet sandığında bulunan paranın % 30'unun maaş ödemeleri ve esnafın malul ve muhtaç olanlarına yardım için kullanılacağını belirtmesi üyeler için bir nevi sosyal güvence sunulduğuna işaret etmektedir.

⁴¹ BOA, ML.EEM, 1035/II.

⁴² Zafer Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950): Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, İstanbul: TVY Yayınları, 1995, s. 2-3.

Cemiyetin önem verdiği hususlardan biri de eğitimidir. Cemiyet içerisinde görevlendirilen hademelerin dahi okuryazar olması istenmiştir. Okuma yazma bilmeyen çırakların en az iki sene eğitim alması zorunlu tutulmuştur. Nizamnamede eğitim görmeyen çırakların hiçbir şekilde resmi veya hususi hiçbir mekânda çalıştırılmayacağı ve cemiyete kabul edilmeyeceği belirtilmiştir. Ayrıca çıraklar dışında cemiyete üye olan esnaflar da sanat öğrenmek ve sanatını geliştirmek üzere haftada iki gün eğitim almaya mecbur tutulmuştur. Cemiyet üyelerinin eğitimine bu denli önem vermesinin nedenleri nelerdir? Birincisi mesleklerin eğitimli bireyler tarafından icra edilerek sanatların ilerlemesini sağlamaktır. Böylece cemiyete katılmayan esnaflarla üyeleri arasında ehliyet farkı yaratarak alınacak işlerde üyelerini tercih sebebi hâline getirmektir. Bir başka neden de; cemiyet üyelerin yapacağı işlerden sorumlu olacağı için gelecek şikâyetlerin önünü almak istemesidir.

Eğitim ve sosyal yardımlaşma konusundaki duruşu, cemiyeti salt ekonomik bir işbirliği olmaktan çıkarmakta, modern bir sivil toplum kuruluşu hüviyetine büründürmektedir. Her ne kadar ilk amacı bu olmasa da cemiyet, eğitim ve sosyal yardımlaşma konusunda devletin sorumluluklarını da paylaşmaktadır. Ayrıca cemiyet, hükûmetin aranılanlar listesinde bulunan esnafı, hükûmete teslim edeceğini ya da ikamet yerlerini bildireceğini taahhüt ederek hükûmetin güvenlik ağının bir parçası hâline gelmiştir. Nizamnamede, esnafın işleri sırasında kötü hal ve hareketlerinin tespit ve ıslahı için de çabaladığı ifade edilmiştir. Dolayısıyla cemiyetin toplumsal ahlakın korunması, geliştirilmesi ve vatandaşlık bilincinin oluşturulması hususunda da görev üstlendiği anlaşılmaktadır.

Cemiyetin, piyasadaki nakkaş, kalemkâr ve sıvacı esnafını kendi bünyesinde bir araya getirerek ve üye sayısını olabildiğince artırarak yapı sektöründe bir tekel kurmaya çalıştığı görülmektedir. Şöyle ki; üye sayısını artırmak için esnafın yanına alacağı çırağı cemiyete kaydettirmesi mecbur tutulmuştur. Ayrıca açılan mektepte eğitim alan çırakların da doğrudan cemiyete katılması sağlanmıştır. Böylece genç zanaatkârları erkenden bünyesine alarak ileriye dönük bir hamle yapmıştır. Esnafın cemiyete katılımını sağlamak içinse üyelerine çeşitli ayrıcalıklar sunarken, üye olmayan esnafları da dezavantajlı konumda bırakmaya çalıştığı görülmektedir. Üyeleri arasında piyasadaki işlerin sırayla eşit olarak dağıtılacağını, böylece iş alma ve süregelen bir çalışma ortamı sağlayacağını garanti ederek üyelerini oldukça avantajlı duruma getirmiştir. Cemiyete kayıtlı olmayan esnafın cemiyete kayıtlı esnaf hakkındaki müracaatlarının cemiyet tarafından dikkate alınmayacağı, cemiyetin yalnızca üyelerinin haklarını koruyacağı belirtilmiştir. Yine aidat konusunda cemiyete geç katılanları maddi olarak dezavantajlı duruma düşüren maddelerle esnafa düşünme şansı bırakmayarak tüm nakkaş, kalemkâr ve sıvacı esnafını cemiyete üye olmaya bir nevi mecbur bıraktığı görülmektedir. Cemiyete üye olmayanları dezavantajlı duruma düşürmek için yaptığı girişimlerinden en dikkat çekici olanı, cemiyet tarafından hükûmete yazılan dilekçede, cemiyete üye olmayanların piyasadaki iş almasının engellenmesi talep edilmiştir. Bu kişilerin sanat olarak geri oldukları, mukavelelere uygun hareket etmedikleri ileri sürülerek devletin ve şahısların maddi ve manevi zarara uğratıldığı belirtilmiştir. Ancak hükûmet sanat ve ticaretin serbest olduğunu, hazinenin dilediği şahıslarla iş yapmakta serbest

olduğu belirtilmiştir. Cemiyetin talebinin reddedilmesinin nedeni, bu talebin İttihat Terakki'nin “teşebbüs-i şahsi” düşüncesi ile çelişmesidir.

EXTENDED ABSTRACT

The Wall-Painter, Muralist and Plasterer Tradesman Association was founded on March 1, 1326 (March 14, 1910). The Regulations of the association were written in three different languages: Ottoman, Greek and Armenian. The regulation, which is divided into 4 chapters, consists of 60 articles. The first article of the regulation states the foundation date of the association, its aims and organizational structure. The aims of the association are; It can be summarized as meeting the needs of the tradesmen, ensuring the advancement of their arts, solving the conflicts that may arise between the tradesmen, meeting the bail fee if it is necessary to protect their legal rights, helping them with their disabilities, communicating the ideas that will improve their art and encouraging the tradesmen at this point, and providing humanitarian aid to the tradesmen who are in difficult and distressed situations.

In the regulation, it is seen that the Association is at an equal distance from all elements of the state, as required by the Law of Associations. There is no harm in non-Muslim tradesmen becoming members of the association, as it is stated that everyone can enter the school, regardless of race and sect, and that the members of the association are present as observers during the election, which is a manifestation of the common practice of the Ottomanism policy of the period.

It is seen that association attaches great importance to social assistance among its members. The statements in the regulation, which are among the aims of the establishment of the association, such as meeting the needs of the tradesmen, providing humanitarian aid in difficult and distressing situations, and helping with their disabilities clearly show this. It is stated that 30% of the money in the association fund will be used for salary payments and to help the disabled and needy of the tradesmen, indicating that a kind of social security is provided for the members.

One of the issues that association attaches importance to is education. Even the janitors assigned to the association were required to be literate. Illiterate apprentices were required to receive at least two years of training. It is stated in the regulation that the apprentices who are not educated will not be employed in any official or private place and will not be accepted into association. In addition, tradesmen who were members of the association other than apprentices were also obliged to receive training two days a week in order to learn and improve their art. What are the reasons why association attaches so much importance to the education of its members? The first is to ensure the advancement of the arts by performing the professions by educated individuals. Thus, by creating a difference in qualifications between the tradesmen who do not participate in association and their members, it is to make their members the reason for preference in the works to be taken. Another reason is; Since association will be responsible for the works of its members, it may be to prevent future complaints.

The association's stance on education and social assistance makes it a modern non-governmental organization rather than a mere economic cooperation. Although this is not its primary purpose, association also shares the responsibilities of the

state in terms of education and social assistance. In addition, association has become a part of the government's safety net, promising to hand over the shopkeepers who are on the government's wanted list to the government or to notify them of their place of residence. In the regulation, it is stated that efforts are also made to detect and improve the bad behavior and actions of the tradesmen during their work. Therefore, it is understood that association also undertakes a duty in the protection and development of social morality and the creation of citizenship awareness.

It is seen that the association is trying to establish a monopoly in the construction sector by bringing together the wall-painter, muralist and plasterer in the market and by increasing the number of its members as much as possible. Namely; In order to increase the number of members, tradesmen were obliged to register their apprentice with the association. In addition, the apprentices who received education in the opened school were also asked to directly join the association. Thus, it made a forward move by incorporating young artisans early. It is seen that while offering various privileges to its members in order to ensure the participation of tradesmen in the association, it tries to leave non-member tradesmen in a disadvantageous position. The Association has put its members in a very advantageous position by guaranteeing that the jobs in the market will be distributed equally among its members, thus providing a job opportunity and a continuous working environment. It has been stated that the applications of tradesmen who are not registered with the association about the tradesmen registered with the association will not be taken into account by the association, and the association will only protect the rights of its members. Again, it is seen that it compels all muralists, painters and plasterers to become members of the association by not leaving the shopkeepers a chance to think with the articles that put those who join the association late in a financial disadvantage. The most striking of his attempts to put the non-members in a disadvantageous position, in the petition written by the association to the government, demanded that non-members be prevented from getting a job in the market. It has been stated that the state and individuals have suffered material and moral damages on the grounds that these people are backward in terms of art and that they do not act in accordance with the agreements. However, the government stated that art and trade is free, and the treasury is free to do business with anyone it wishes. The reason for the rejection of the request of the association is that this request contradicts the idea of "personal enterprise" of the Committee of Union and Progress.

Kaynakça

1-Arşiv Belgeleri

Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE)

Sıra No: 135 Kutu No: 284 Belge No: 19.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Hazine-i Hassa Nezareti Ebniye Ambarı Müdürlüğü (HH.EBA.)

Hariciye Nezareti Londra Sefareti Belgeleri (HR.SFR.3.)

Maliye Nezareti Evrak-1 Emiriye Müdüriyeti (ML.EEM.)

Plan Proje ve Krokiler (PLK.p.)

Şurâ-yı Devlet (ŞD.)

Yıldız, Orman, Meadin ve Ziraat Nezareti Maruzatı (Y.PRK.OMZ.)

2-Tetkik Eserler

- Akunal, Dündar: “İlk Türk Dergisi: Mecmua-i Fünun” *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 1985, I, 117-125.
- Alan, Mehmet Mubarek: “İrk, Din ve İşçi Gruplaşmaları Bağlamında Osmanlı Sendikaları”, *Mukaddime*, X, 2 (2019), 504-521.
- Alkan, Mehmet Ö.: “1856-1945 İstanbul'da Sivil Toplum Kurumları”, *Tanzimattan Günümüze İstanbul'da STK'lar*, Ed. Ahmet N. Yücekök, İter Turan, Mehmet Ö. Alkan, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.
- Arseven, Celal Esad: *İstılâhât-ı Mi'mâriyye*, Çev. Şeyda Alpay, İstanbul: Kaknüs Yayıncılık, 2017.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Osmanlı İmparatorluğu'nda Esnaf Cemiyetleri”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XLI, 1-4, (1985), 39-46.
- Benlisoy, Stefo: “Marangoz, Doğramacı ve Dülgerlerin 'Aghios Pandeileimon' Cemiyeti”, *Beynelmilel İşçiler İttihadı*, Ed. Erden Akbulut, Mete Tunçay, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Cohen, Amnon: *Osmanlı Kudüs'ünde Loncalar*, Çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.
- Çelik, Yüksel-Uluskan, Murat: “İstanbul Ahkâm Defterlerine Göre Osmanlı Başkentinde İnşaat Esnafı (XVIII. Yüzyıl)”, *XVI. Türk Tarih Kongresi*, VI, İstanbul: TTK Yayınları, 2015, s. 237-248.
- Düstür*: II, 1 Teşrin-i Sani 1325 – 31 Teşrinievvel 1326, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1330.
- Ergin, Osman Nuri: *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, I, IV, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1995.
- Faroqhi, Suraiya: “Krizler ve Değişim 1590-1699”, Ed. H. İnalcık ve D. Quartaert, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, II, İstanbul: Eren Yayınları, 2006.
- Hasol, Doğan: *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, İstanbul: Yem Yayın, 2017.
- İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, Kanun-ı Sani 1926.
- Kal'a, Ahmet: “Osmanlı Esnafı ve Sanayisi Üzerine Yapılan Çalışmalarla İlgili Bir Değerlendirme”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1 (1) (2003), 245-266.
- Kazıcı, Ziya: “Ahilik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 1988, I, 540-542.
- Koçu, Reşad Ekrem: *Tarihte İstanbul Esnafı*, İstanbul: Doğan Kitap, 2003.
- Kutlu, Sacit: “İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Esnaf Örgütleri”, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Esnaf ve Ticaret*, Derl. Fatmagül Demirel, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012, 143-160.
- Kütükoğlu, Mübahat S.: *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadî Yapısı*, Ankara: TTK Yayınları, 2020.
- Renda, Günsel: “19. Yüzyılda Kalemîşi Nakış-Duvar Resmi”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 1985, VI, 1530-1534.
- Şemseddin Sami: *Kamûs-ı Türkî*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2019.
- Talas, Mustafa: “Sivil Toplumun Kuruluşları ve Türkiye Perspektifi”, *Türklük Bilim Araştırmaları*, 29 (2011), 387-401.
- Toprak, Zafer: “1909 Cemiyetler Kanunu”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 1985, I, 205-208.
- Toprak, Zafer: *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950): Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, İstanbul: TVY Yayınları, 1995.
- Uluskan, Murat: “İstanbul'un Yapı Sanatkârları: Nakkaşlar ve Sıvacılar (1700-1838)”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 28 (2013), 11-50.
- Yenişehirlioğlu, Filiz: “Klasik Dönem Osmanlı Sanatı”, *Türkler Ansiklopedisi*, 2002, XI, 825-839.
- Yorulmaz, Kazım: *Esnaf Neleri Bilmelidir?*, İstanbul: Ticaret Dünyası Matbaası, 1947.

3-İnternet Kaynakları

<https://meslegimhayatim.meb.gov.tr/egitim/mesleki-egitim#:~:text=Mesleki%20e%C4%9Fitim%20merkezi%20%C3%B6%C4%9Frencileri%20haftada,ilgili%20mesle%C4%9Fin%20%C3%B6%C4%9Frenimine%20elveri%C5%9Fl%C5%9Fli%20olmak.> [Erişim tarihi: 23.03.2022]

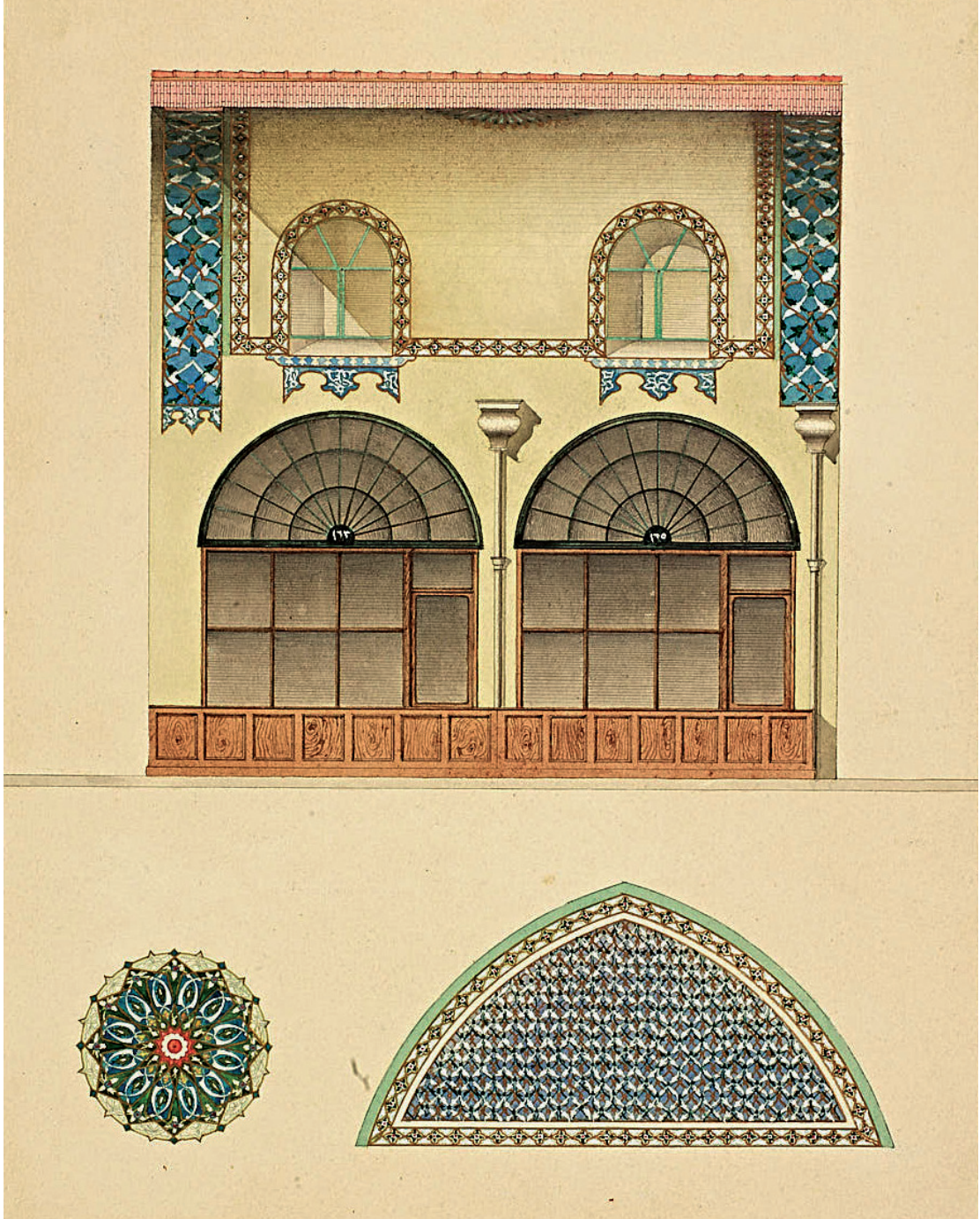
<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAFI/90859---0014.jpg> [Erişim tarihi: 25.08.2022]

<https://archives.saltresearch.org/> [Erişim tarihi: 25.08.2022]

https://katalog.ibb.gov.tr/kutuphane3/evraklar/PER_VAL_SUL_00569.pdf [Erişim tarihi: 25.08.2022]

https://katalog.ibb.gov.tr/kutuphane3/evraklar/PER_VAL_SUL_03309.pdf [Erişim tarihi: 25.08.2022]

Ekler

Ek: 1

“Kalpakçılarbaşı caddesindeki dükkân ve nakış numuneleri”
(Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri
Erişim bağlantısı: <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90859---0014.jpg>)

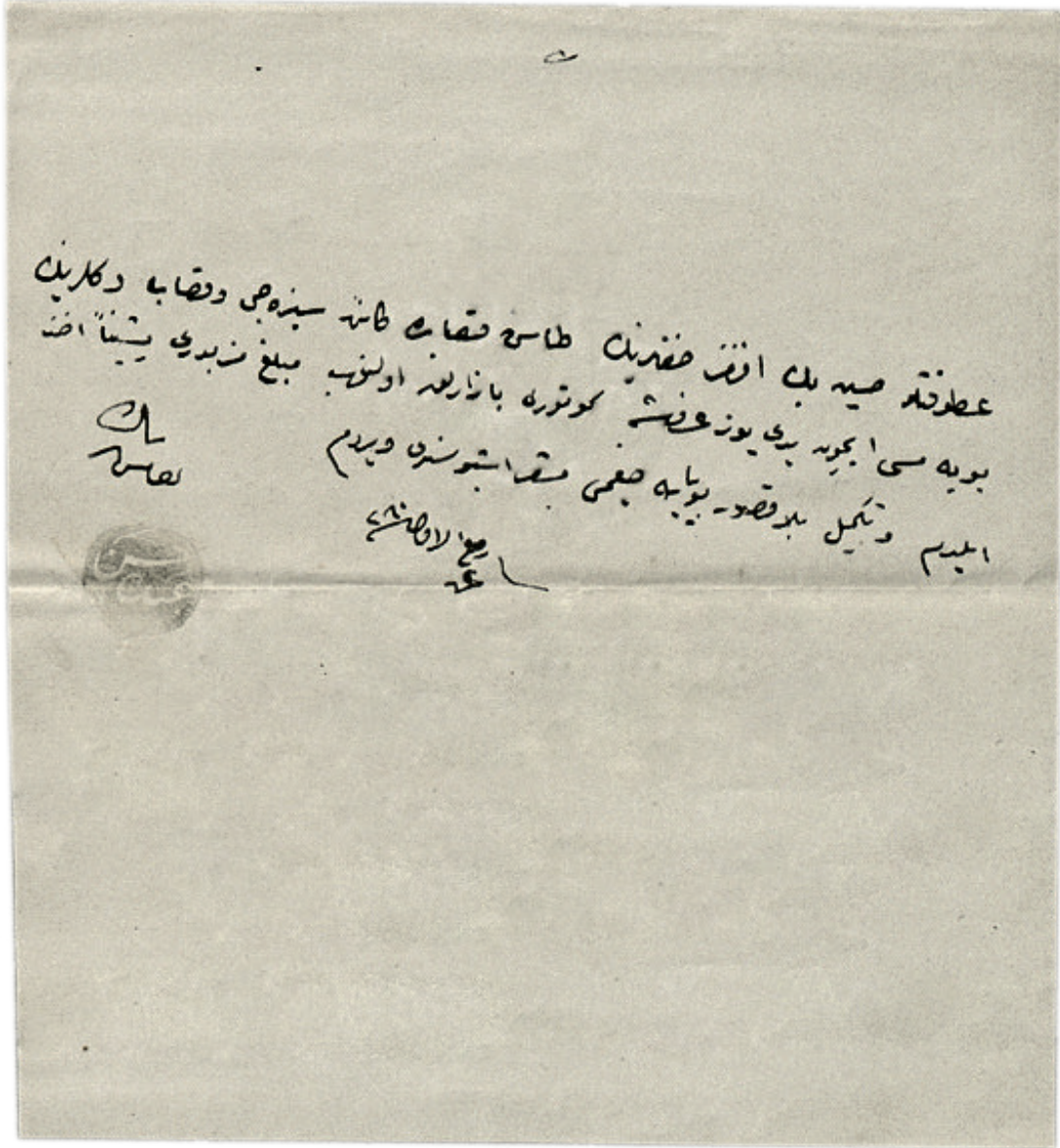
**İttihat ve Terakki Dönemi Bir Esnaf Cemiyeti:
Nakkaş, Kalemkâr ve Sıvacı Esnafı Cemiyeti Nizamnamesi**

مردم طائفت	مردم در اعصاب	نوع اسباب و مصالحات	اشکاف		یکون		یکون عمومی	
			نقش	مقیاس	نقش	نقش	نقش	نقش
		تصانیف	۱۸	۱۰	۴۵۸	۱۶۱۴	۷۵	۴۴۶۵
		در ابراهیم بودیم	۱۷	۴	۱۸۰			
		"	۹	۶	۵۴	۷۴۴		
		مع نقشه نقاشی	۷۰	۶۰	۶۰	۶۰		۴۴۴۱
		برو حسیب کف بجهت خریدی می خریدی نامه در قلمچو	۸۸	۱۶۰	۶۰	۱۸۰		
		سید بنوری بود و بنوری	۶۷۹	۶۸	۵۴۹	۶۴		
		امریضانه نقاشی	۸۴	۵۹	۴۴			
		فنا کسبه بر	۸۴	۴۰	۱۷۴	۶۰		
		آنکند شیشی	۱۷	۶	۶۹	۱۴		
		صدقه صدقه	۹۷	۴	۴	۹۱		
		آب می بودیم	۷۴	۱۰	۷	۴۰		
		طوره صدقه	۴	۴	۱۴			
		سایه قشای فرج	۷۰	۱۶۰	۶۱			
		در نه نور و شیشی	۷۹۷	۱۰	۷۹۷	۴۸		
		شش	۶۶	۱۰	۶۶	۵۰		
		سر کرم	۱	۴	۴			
		صلوات خسته	۴	۱	۴			
		بیز فیوز بوزی	۸	۱	۸			
		طیاره یی صاری کوی	۴۷	۱	۴۷			
		فنا کسبه	۱۴	۷	۱۴			
		جمع انورنه نه جیسو	۱۸	۴	۱۸			
		نقش	۱۷	۵	۱۷			
		نقشه بودیم	۱۶	۱۴	۴۹			
		صوه جی	۴۴	۴	۴۴			
		صوه جی	۴۰	۱	۴۰			
		صوه جی	۱۸	۱	۱۸			
		نجاه	۱۸	۵	۹۰			
		صوه جی	۵۰	۴	۴۰			
		صوه جی	۴۰	۴	۱۴۰			
		صوه جی	۴۰	۸	۴۰			
		صوه جی	۴۰	۲۰	۲۰			
		صوه جی	۱۵	۱	۱۵			
		صوه جی	۱۴	۴	۴۹			
		صوه جی	۸	۷	۵۶			
		صوه جی	۷	۴	۲۱			
		صوه جی	۹۰	۴	۱۸۰			
		صوه جی	۴۵	۴	۶۵			
		صوه جی	۶۷	۱	۶۷			
		صوه جی	۴۴	۴	۴۴			
		صوه جی	۱۶۷		۱۶۷			
		صوه جی	۱۶۷		۱۶۷			
		صوه جی	۷۰	۴۴۴				۴۶۵۷
		صوه جی	۷۵					۴۰۴۴۴

Ek: 2

Yıldız Sarayı'nda "İnşaat-ı cedide" olarak tanımlanan binada yapılan işlemlerde 20 – 26 Mart 1316 tarihleri arasında çalışan işçileri gösteren defterde nakkaş, sıvacı ve kalemkâr ayrı ayrı belirtilmiştir.

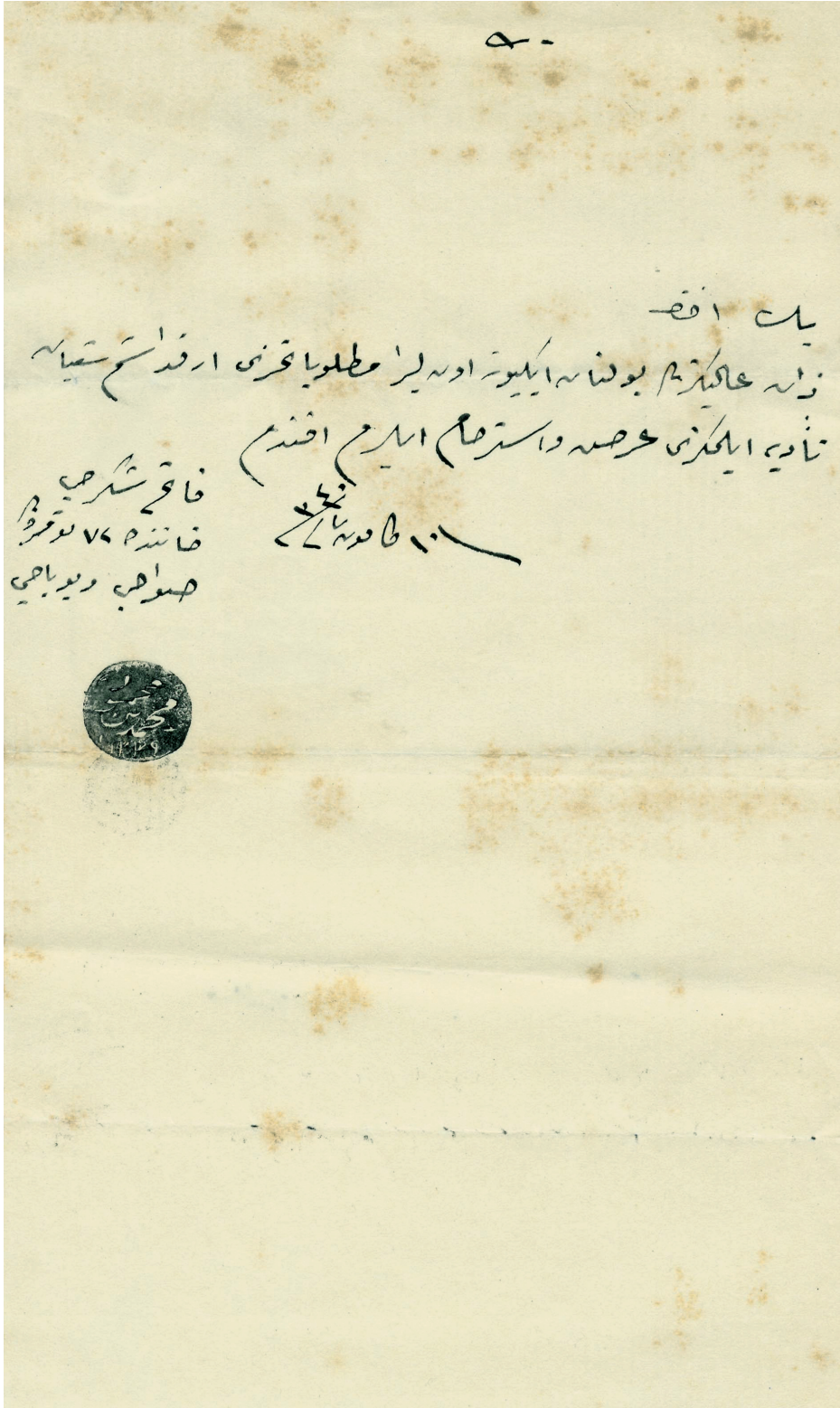
(Kaynak: BOA, ML.EEM, 651/19)

Ek: 3

1 Rebülevvel 1280 (16 Ağustos 1863) tarihinde yazılmış Fatih Taşkasap mevkiinde bulunan sebze ve kasap dükkânlarının boyanması hususunda ödeme aldığına dair Nakkaş Hasan'ın verdiği senet.

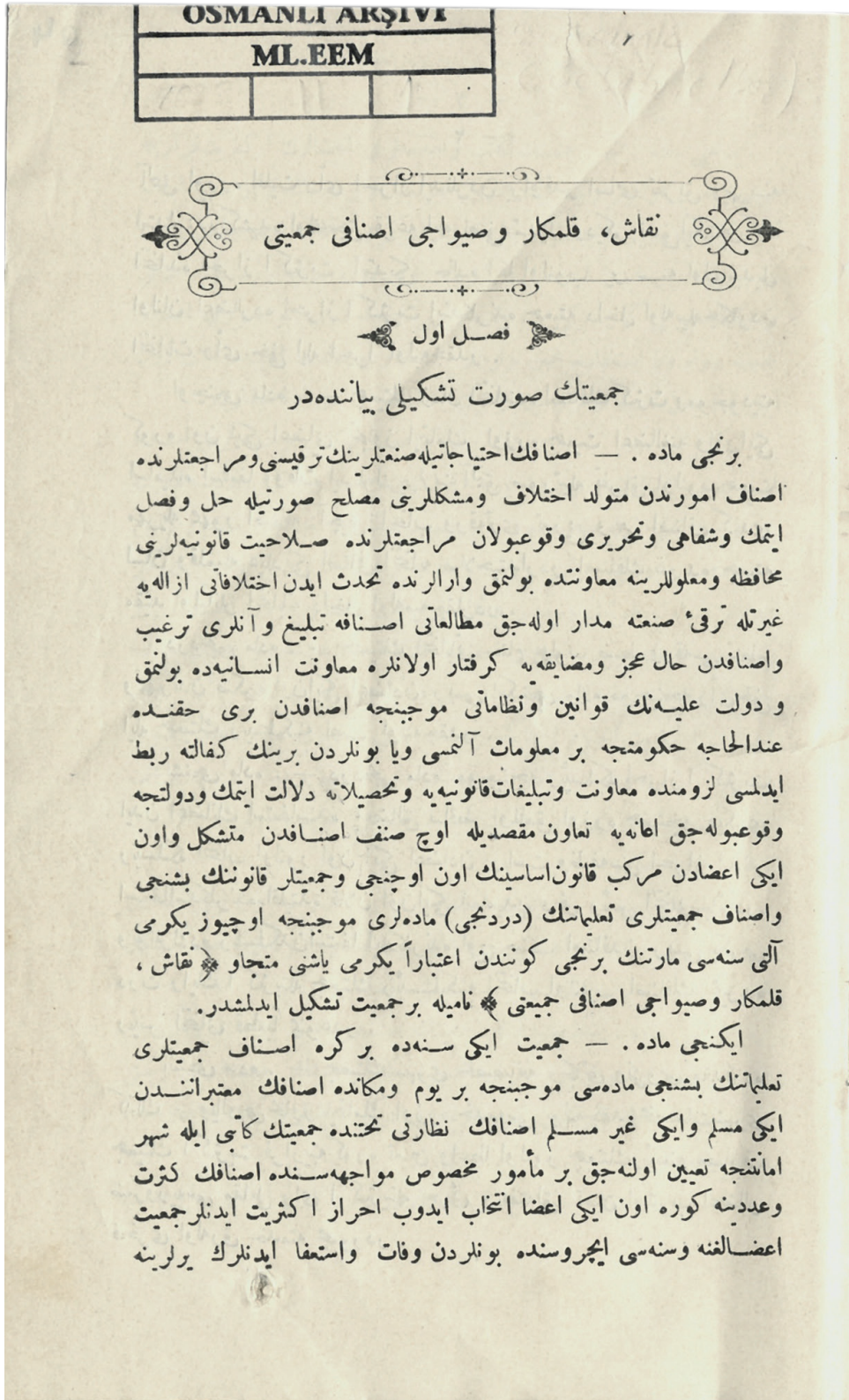
(Kaynak: İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, PVS_Evr_00569)

Ek: 4

10 Kânunusani 1340 – 10 Ocak 1924 tarihinde, “Fatih Şekerci Hanında 72 numarada sıvacı ve boyacı Mahmud'un alacağıнын ödenmesi talebi”

(Kaynak: <https://archives.saltresearch.org/>)

Ek: 5

Üç farklı alfabe (Osmanlı Türkçesi, Karamanlıca, Ermenice) ile yazılan Esnaf Cemiyet Nizamnamesinin ilk sayfaları.

(Kaynak: BOA, ML.EEM. 1035/11)

ΝΑΚΚΑΣ, ΚΑΛΕΜΚΙΑΡ ΒΕ ΣΟΥΒΑΔΖΗ
ΕΣΝΑΦΗ ΔΖΕΜΙΕΤΙ

)(Φ Α Σ Λ Η Ε Β Β Ε Λ)(

Δζεμιετιν τεσκιλι πεγιανηνδάδη

1ινδζι μαδδέ.— Έσναφήν ιχτιαδζατή ιλέ σεναατβαρηνήν τερακ-
κησή βέ μουραδζατλαρηνδά έσνάφ ούμουρηνδάν μουτεβελούδ ιχτι-
λάφ βέ μουσκιλατλαρηνή σούλχ σουρετι ιλέ χάλ βέ φάσλ ιτμέκ βέ
σιφαχι βέ ταχριρι βουκού πουλάν μουραδζαατλαρδά σελαχιέτι καν-
ωνιελερνι μουχαφαζά, βέ μαλιουλλερινέ μουαβενετδέ πουλουνμάκ
βέ άραλαρηνδά τεχαδούς ιδέν ιχτιλαφατή ιζαλεγέ γαιρέτλε τερακ-
κήμ σεναατά μεδάρ όλαδζάκ μουτελιαατή έσναφά τεπλιγ βέ άνλερι
τεργγήπ βέ έσναφδάν χάλη άδζιζ βέ μουζαϊκαγια κιριφδάρ όλανλα-
ρά μουαβενέτι ινσανιεδέ πουλουνμάκ βέ Δεβλέτι άλιενιν καθανιν βέ
νιζαματή μουδζιπίνόζε έσναφδάν πιρι χακκηνδά ικτιζάι χαλδέ χο-
κιουμέτδζε πιρ μαλιουμάτ άληνμασή βέ για πουνλαρδάν πιρινιν κε-
φαλετέ ράπτ ιδιλιμεσι λουζουμουνδέ μουαβενέτ βέ τεπθιγάτη κανω-
νιέ βέ ταχσιλατά δελβλέτ ιτμέκ βέ δελλέτδζε βουκού πουλαδζάκ έα-
νεγέ τεαθούν μαζιόη ιλέ ούτζ σηνήφ έσναφδάν μουτεσεκκιουλ βέ όν
ικι άζαδάν μουρεκκέπ Κανώνη έσασηνήν 13ινδζι βέ δζεμιετλέρ καν-
ωνηνήν 5ινδζι βέ έσνάφ δζεμιετλερι τεαλιματηνήν 4ινδζι μαδδελε-
ρι μουδζιπίνόζε 326 σενεσι Μαρτηνήν 1ινδζι κιουνινδέν ιτιπάρεν
20 γιασηνή μουτεδζαβούζ « Νοκάς, Καλεμκέρ βέ Σιθαδζή έσναφή
Δζεμιετι » ναμή ιλέ πιρ δζεμιέτ τεσκιλ ιδιλιμισδιρ.

2ινδζι μαδδέ.— Δζεμιέτ 2 σενεδέ πιρ κερé έσνάφ δζεμιετλερι τεα-
λιματηνήν 5ινδζι μαδδεσι μουδζιπίνόζε πιρ γέθμ βέ μεκιανδά έσνα-
φήν μουτεπερανηνδάν 2 μουσλιμ βέ 2 γάιρη μουσλιμ έσναφήν ναζα-
ρετι ταχτηνδά δζεμιετιν κιατιπι ιλέ Σεχιρ έμανετινδζε τεαχίν όλου-
ναδζάκ πιρ μεεμούρη μαχσούς μουβαδζεχεσινδέ έσναφήν κερσρέτ βέ

ՆԱԳԳԱՇ, ԳԱԼԵՄՔԵԱՐ ՎԷ ՍՐՎԱՋԸ
ԷՍՆԱՓՐ ՃԵՄԻՅԵԹԻ

ՓԱՍԼԸ ԷՎ ՎԷԼ

ՃԵՄԻՅԵԹԻՆ ՍՈՒՐԷԹԻ ԹԵՇՔԻԼԻ ՊԵՅԱՆՆԵՏԱ ՏԸՐ

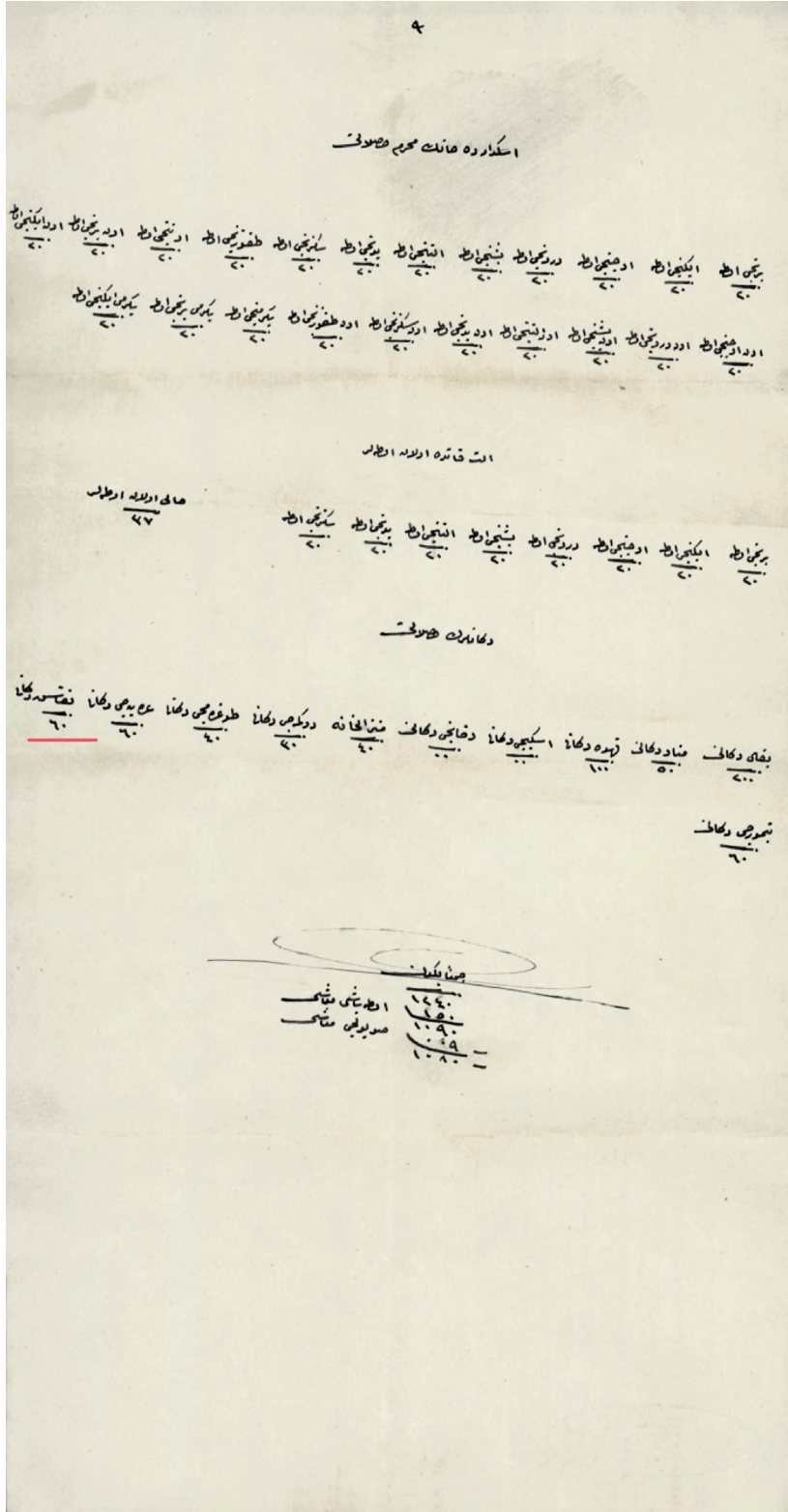
1ինճի մասսե.— Էսնաֆըն ինթիյաճաթըյլէ սէնաթլարընըն թէրագզըրընը վէ միւրաճաաթլարընտա էսնաֆ ումուրընտան միւթէվէլլիա ինթիլաֆ վէ միւրքիլլէրինի միւսլիս սուրէթիյլէ հալլ ու ֆասլ էթմէք վէ շիֆանի վէ թանրիբի վուզու պուլան միւրաճաաթլարընտա սէլանիյէթի գանուհիյէլէրինի մուհաֆագա վէ մալուլլարընա մուսվէնէթտէ պուլունմագ վէ աւրարընտա թէհատուրու էտէն ինթիլաֆաթը իզալէյէ զայրէթլէ թէրագզը սէնաթա մէտար սլաճագ միւթալաթը էսնաֆա թէպլիզ վէ անլէրի թէրզիպ վէ էսնաֆտան հալը աճիզ վէ մուզայագայա կիրիֆթար օլանլարա մուսվէնէթի ինսանիյէտէ պուլունմագ վէ Տէվլէթի Ալիյէնին գաւանիյն վէ նիզամաթը մուճէպինճէ էսնաֆտան պիրի հագզընտա ինտէլհաճէ շիւքիւմէթճէ պիր մալիւմաթ ալընմասը վէ եա պուլարտան պիրինին քէֆալէթէ բապթ էտիլմէսի լիւզումընտա մուսվէնէթ վէ թէպլիզաթը գանուհիյէյէ վէ թանսիլաթա տէլալէթ էթմէք վէ տէվլէթճէ վուզու պուլաճագ իանէյէ թէլալիւն մագսէտիյլէ իւշ սընըֆ էսնաֆտան միւթէյէքքիլ վէ օն իքի աղատան միւրէքքէպ գանուհը էստսինին օն իւշիւնճիւ վէ ճէմիյէթլէր գանուհընըն պէշինճի վէ էսնաֆ ճէմիյէթլէրի թալիմաթընըն տէօրտիւնճիւ մատտէլէրի մուճիպինճէ 326 սէնէսի Մարտընըն պիրինճի կիւնիւնտէն իթիպարէն եիկիրմի հաշընը միւթէճապիզ (Նագզաշ վէ Գալէմքեար վէ սրվաճը էսնաֆը ճէմիյէթի) նամըյլէ պիր ճէմիյէթ թէշքիլ էտիլմիշ տիր :

2նճի մասսե.— Ճէմիյէթ իքի սէնէտէ պիր քէրրէ էսնաֆ ճէմիյէթլէրի թալիմաթընըն պէշինճի մատտէսի մուճէպինճէ պիր եէվմ վէ մէքեանտա էսնաֆըն միւթէպէրանընտան իքի Միւսլիմ վէ իքի զայրի Միւսլիմ էսնաֆըն նագարէթի թանթընտա ճէմիյէթին քեաթիպի իլէ շէնը էմանէթինճէ թանին օլունաճագ պիր մէմուրը մախսուս միւզաճէնէսինտէ էսնաֆըն քէսրէթ վէ ատէտինէ կէօրէ օն իքի աղա ինթիլապ է-

ML. EEM

1035/11

24 vrk

Ek: 7

Üsküdar'da bulunan hanın Muharrem ayına ait hasılat cetveli.
Nakkaş dükkânının aylık hasılatı 60 kuruş olarak belirtilmiştir. Tarihsiz.

(Kaynak: İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, PVS_Evr_03309)

Greenwich'te Bir Osmanlı Subayı: Ali Naci Kurtaran*

An Ottoman Officer in Greenwich: Ali Naci Kurtaran

KASIM HIZLI**

öz

Ali Naci Bey, II. Abdülhamid devri bahriye kurmaylarından Erkân-ı Harbiye-i Bahriye Reisi Faik Paşa'nın oğludur. 1891 yılında Mekteb-i Bahriye'den dereceyle mezun olmuştur. Eğitimini ilerletmek için İngiltere'ye gitmek isteyen Ali Naci Bey'in yurtdışına gitmesine müsaade edilmemiştir. Bu durum Ali Naci Bey'in içindeki hevesi söndürmemiş, bilakis yurtdışına gitme isteğini arttırmıştır. Ali Naci, 1891 yılında İngiltere'ye bir gemi güvertesinde kaçak yollarla giderek Greenwich'teki Royal Naval College'de eğitimini sürdürmüştür. Bu çalışmada Ali Naci Bey'in biyografisi, aile bağları ve mesleki kariyeri ortaya konmuştur. II. Abdülhamid döneminde genellikle siyasi sâiklerle yapılan firarların aksine eğitim için yapılan bu firarın altında yatan dinamikler irdelenmiştir. Ali Naci Bey'in firarının aile içinde ve saray çevresindeki etkilerine yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bahriye Mektebi, Royal Naval College, Faik Paşa, II. Abdülhamid

ABSTRACT

Ali Naci Bey was the son of Faik Pasha, who was the Chief of the Naval Staff during the reign of Abdülhamid II. He graduated from the Naval School with merits in 1891. As a reward, he was to be sent to England for education. However, his father did not allow him to go and thus, he missed the opportunity for education abroad. Wanting to further his education, Ali Naci boarded a ship as a fugitive and went to England to continue his education at the Royal Naval College in Greenwich. This study presents the biography, family bonds and professional career of Ali Naci Bey. Contrary to escapes which generally used to be conducted with political impulses during the reign of Abdülhamid II, the study examines the dynamics underlying

* Makale geliş tarihi: 20 Ekim 2022, kabul tarihi: 23 Kasım 2022, araştırma makalesi.

** Dr., T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, İstanbul/Türkiye, kasimhizli@gmail.com, ORCID

this escape which was conducted for the sake of education. This study discusses the impacts of Ali Naci Bey's escape on his family and the palace.

Keywords: Naval School, Royal Naval College, Faik Pasha, Abdülhamid II

Giriş

II. ABDÜLHAMİD devri bahriyesinin önemli simalarından Faik Paşa'nın oğlu Ali Naci Bey öğrencilik, subaylık ve sivil hayattaki faaliyetleriyle dikkat çekici bir şahsiyettir. Siyasi firarların yaşandığı bir dönemde eğitim idealini gerçekleştirmek için yurtdışına kaçışı ve döneminin en prestijli deniz okullarından Greenwich'teki Royal Naval College'deki eğitimi, bu sıradışı karakteri araştırma fikri doğurmuştur. Babası Faik Paşa'yla yaşadığı çatışma, 1909 yılında İttihat ve Terakki hükûmeti döneminde maruz kaldığı statü kaybı ve Cumhuriyet devrindeki sıradan yaşamı, önümüze imparatorluğun çalkantılı yıllarından nasibini almış bir portre koymaktadır. Bu çalışma, imparatorluktan Cumhuriyet'e uzanan süreçte hayat süren sıradışı bir bahriye subayının biyografisi üzerinden bir aile ve üç dönemi değerlendirme fırsatı vermektedir.

Biyografisi

Ali Naci Bey, II. Abdülhamid döneminin önde gelen Bahriye ümerasından Erkân-ı Harbiye-i Bahriye reislerinden Faik Paşa'nın (d. 1846 - ö. 1909) oğludur.¹ Annesi Faik Paşa'nın ilk eşi Salise Hanım'dır. Salise Hanım'ın soyu anne tarafından Rumelihisarı Şehitlik Dergâhı (Nafi Baba Tekkesi) şeyhlerinden Mahmud Baba'ya, baba tarafından Navarin kahramanı Ferik Şişman Ahmed Paşa'ya dayanmaktadır.²

¹ **Faik Paşa:** Asıl adı Süleyman Faik olup 1846 yılında İstanbul'da Hekimoğlu Ali Paşa Mahallesi'nde doğmuştur. Girit Evkaf Müdürü Hasan Efendi'nin oğludur. 1858 yılında Mekteb-i Bahriye-i Şâhâne'ye girmiş ve 1864 yılında buradan mezun olmuştur. Bağdat Valisi Namık Paşa'nın talebi üzerine 1865 yılında Basra Körfezi için iki savaş gemisi gönderilmiş, Faik Bey mülazım-ı evvel rütbesiyle Bursa korvetinde görev almıştır. Bursa ve İzmir korvetleri Süveyş Kanalı henüz açılmadığı için on beş aylık yolculuğun ardından Ümit Burnu yoluyla Basra'ya ulaşmıştır. Bu yolculuğa ait izlenimleri *Seyahatname-i Bahr-i Muhit* ismiyle basılmıştır. Faik Bey, Mahmud Nedim Paşa'nın yaverliğini yapmıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde deniz kuvvetlerinde görev almıştır. 1886 yılında Erkan-ı Harbiye reisliğine tayin edilmiştir. 1901 yılında aleyhine verilen jurnalden dolayı Malta'ya firar etmiştir. Jön Türk Devrimi'ne kadar Mısır ve Kıbrıs'ta yaşamıştır. Devrimden sonra İstanbul'a dönmüş, rütbelerinin iadesi için mücadele etmişse de başarılı olamamıştır. *Ceride-i Bahriye*'de aleyhinde çıkan bir yazıyı okuduktan sonra 30 Ocak 1909 tarihinde vefat etmiştir. İstanbul Acıbadem'de kendi adıyla anılan bir camisi bulunmaktadır. Bk. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK), 192/21; İbrahim Alaettin Gövsa, "Süleyman Faik Paşa", *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, (İstanbul: Yedigün Neşriyat, Tarihsiz), s. 130; Reşad Ekrem Koçu, "Faik Paşa (Süleyman)", *İstanbul Ansiklopedisi*, C. X, (İstanbul: Koçu Yayınları, 1971), s. 5498; Mehmed Zeki Pakalın, "Faik Paşa (Süleyman Faik Paşa)", *Sicill-i Osmani Zeyli-Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi*, Haz. Özen Tok-Hava Selçuk, C. VI, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008), s. 50-52; Mehmet Korkmaz, *Basra Körfezi'nde Osmanlı Denizcilik Faaliyetleri (1847-1914)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2021), s. 11-44; Mehmet Korkmaz, "İstanbul'dan Basra'ya Gönderilen İlk Osmanlı Harp Gemileri: Bursa ve İzmir Korvetlerinin Seyir Günlüğü (24 Eylül 1865-3 Aralık 1866)", *Tarih Dergisi*, 69 (2019/1), 87-112.

² Osman Öndeş, *Bin Renk Bir Ömür Sefire Emine Esenbel'in Anıları*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2004), s. 17; Prof. Dr. Selçuk Esenbel ile telefon görüşmesi (1 Mayıs 2021).

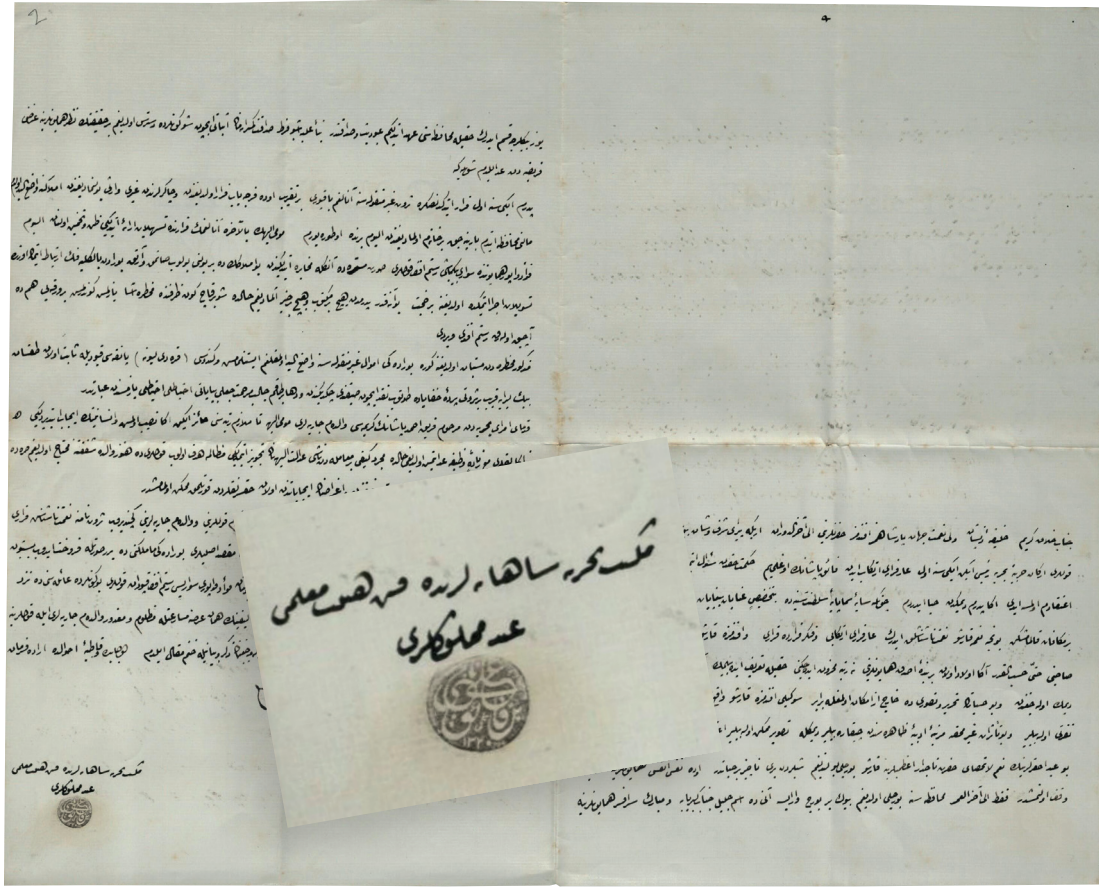
Resim 1: Ali Naci Bey'in babası Erkan-ı Harbiye-i Bahriye Reisi Faik Paşa

(Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri, 90850/176)

Ali Naci, Fatih'te doğmuştur. Babası gibi denizciliğe meraklı olduğu için Bahriye Mektebi'nde eğitim görmüştür. 1 Haziran 1898'de binbaşı, 19 Eylül 1900'de yarbay, 23 Temmuz 1908'de albaylığa yükselmiştir. Jön Türk Devrimi'nden sonra yapılan tensikatta Tasfiye-i Rütüb Kanunu gereği 7 Ağustos 1909 nasıplı (tayinli) binbaşı sayılmıştır.³ II. Meşrutiyet'ten sonra Kala-i Sultaniye Kuva-yı Mürettebesi Kumandanlığı Erkan-ı Harbiyesi, muvakkaten Birinci Daire Şube Müdürlüğü, Seyr-i Sefain Kurs Müdürlüğü, *Peyk-i Şevket* süvarisi, Seyr-i Sefain İhtisas ve Kurslar Müdürlüğü, Karadeniz Boğazı Mevki-i Müstahkem Kumandanlığı bünyesinde istihdam edilmiştir.⁴

³ Fahri Çoker, *Deniz Harp Okulumuz 1773*, (İstanbul: T.C. Deniz Basımevi, 1977), s. 61.

⁴ BOA, Deniz Tarihi Arşivi, (DTA.YKL.d), 3942/243-244.

Resim 2: Ali Naci Bey'in mührü: Mekteb-i Bahriye-i Şahanelerinde Fenn-i Heyet Muallimi
Abd-i Memlûkleri Ali Naci bin Faik
(Kaynak: BOA, Y.A.RES, 119/86)

22 Ocak 1917'de emekli olduktan sonra Amerikan Sefarethanesi'nde çalışmıştır. Ömrünün son yıllarını Rumelihisarı Şehitlik Dergâhı'nda geçirmiştir. Akra-balarının aktardığı bilgiye göre beline kuşandığı tabancayla dergâha ait tarlaların ekim-biçimine nezaret etmiş ve asabi tavırlarından dolayı “Deli Ali Bey” olarak anılmıştır.⁵ 1934 yılında “Kurtaran” soyadını almıştır. 10 Mayıs 1942 tarihinde vefat etmiştir.⁶ Cenazesi Bahriye erleri tarafından kaldırılmış, Rumelihisarı Şehitlik Dergâhı haziresine defnedilmiştir.⁷

Eğitim İçin Firar Etmek

Ali Naci, parlak ve macera dolu bir eğitim kariyerine sahiptir. 14 Nisan 1891'de Mekteb-i Bahriye'den birincilikle mezun olmuştur.⁸ Eğitimini ilerletmek için yurtdışına gitmek istemiş, babasının karşı çıkışına rağmen 19 Mayıs 1891 tarihinde

⁵ Prof. Dr. Selçuk Esenbel ile telefon görüşmesi (1 Mayıs 2021).

⁶ BOA, DTA.YKL.d., 3942/243-244.

⁷ Prof. Dr. Selçuk Esenbel ile telefon görüşmesi (1 Mayıs 2021).

⁸ Şefire Emine Esenbel'in Anıları, s. 18-21.

Dolmabahçe önünde demirleyen bir İngiliz gemisine gizlice binerek İngiltere'ye firar etmiştir:

“Erkan-ı Harbiye-i Bahriye reisi ferik Faik Paşa'nın mahdumu olup bu sene Mekteb-i Bahriye'den ikmal-i tahsil eyleyerek mülazım rütbesiyle Girit'e sevk edilecek olan Ali Bey, pederi tarafından görmekte olduğu muamele-i şedideden dilgîr olduğu halde geçen Salı günü Dolmabahçe önünde demir üzerinde bulunan bir İngiliz sefinesine râkiben cihet-i dest-i azimeti gayr-ı malum olarak firar etmiş ve sebab-i firarı ber-vech-i maruz pederinin şiddet-i muamelesi olduğu bilcümle ailesinin taht-ı tasdikinde bulunmuş ve mumaileyh firar edeceğine dair hiç kimseye bir şey söylemeyip bir gûnâ mektup ve evrak da bırakmamış olmakla berâ-yı malumat arz olunur.”⁹

Ali Naci'nin firarı, ailesinde ve sarayda şaşkınlıkla karşılanmıştır. Bahriye Nezareti, Ali Naci'nin yurda iadesini Londra Sefareti'nden talep etmiştir. Londra Sefareti, Ali Naci'nin sefarete iltica ettiğini ve en kısa sürede yurda iade edileceğini bildirmiştir:

“Mehmed Selim nam talim sefine-i hümayununa mensup olup bu kere firaren Londra'ya azimet ettiği 13 Mayıs 1307 tarihli tahrirat-ı aliyye-i nezaret-penahileriyle işar ve ihbar buyurulan mülazım-ı sani Ali Naci Efendi bu sabah sefaret-i seniyye bi'l-vürud hareket-i vakiasından dolayı beyan-ı nedametle qfv ve atfet-i seniyye arz-ı dehalet etmiş olduğu ve elyevm ataşenaval Cemil Efendi'nin refakatinde olup bir vapur zuhurunda Dersaadet'e avdet etmek üzere çend gün kadar burada ikamet edeceği, tıbk-ı işar-ı devletleri veçhile teshil-i esbab-ı azimetine müsaraat kılınacağı cevaben izbar olunur.”¹⁰

Sultan II. Abdülhamid aynı yıllarda siyasi muhalefet amacıyla Avrupa'ya firar edenlerin meseleleriyle ilgilenmekteydi. Ali Naci, Bahriye Nezareti'nin önde gelen amirallerinden birinin oğlu olduğu için firarı, saray için önem arz etmektedir. Yapılan tahkikatta firarın siyasi sebeplerle yapılmadığı anlaşılmıştır. Her ne kadar Londra Sefareti, Ali Naci'nin İstanbul'a gönderileceğini yazsa da Ali Naci'nin böyle bir düşüncesi yoktur. Londra'da kalma niyetinde olan Ali Naci, kaçtığı geminin kaptanı Woodbridge sayesinde iş bulmakta zorlanmamıştır. Kaptan Woodbridge'in, *“Young man, make money legally if you can, make money!”*¹¹ tavsiyesiyle Deniz Ticaret Okulu'na kaydolmuş ve kılavuz kaptanlık diploması almıştır. Bir süre Thames Nehri'nde kılavuz kaptan olarak görev yapmıştır. Bir firarının Londra'da geçinebileceği miktarda para kazanmaya başlayınca kılık kıyafetini düzelterek eski hayalini gerçekleştirmenin yollarını aramıştır. Ancak babasının firar meselesinde padişah karşısında güç durumda kalmaması için yurda dönmüştür. Yurda dönen Ali Naci'ye babası Faik Paşa'nın muamelesi yine sert olmuş, oğluna sürgün muamelesi yaparak Girit'e göndermiştir.¹²

⁹ BOA, Y.PRK.ASK, 72/18 (23 Mayıs 1891).

¹⁰ BOA, Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR.SFR.3), 381/5 (9 Haziran 1891).

¹¹ “Genç adam, becerebilersen meşru yoldan para kazanmaya bak!”

¹² Sefire Emine Esenbel'in Anıları, s. 12-14, 19-20.

Ali Naci, babasından gördüğü ağır muameleden annesini haberdar ederek yardım istemiştir. Annesi Salise Hanım durumu saraya bildirerek oğlunun eğitimini ilerletmesi için Londra'ya gönderilmesini talep etmiştir.¹³ Ali Naci, firarından iki yıl sonra bu kez Sultan II. Abdülhamid'in iradesiyle tekrar Londra'ya gönderilmiştir:

“Bahriye Nazırı devletlü Hasan Paşa hazretlerinin mahdum-ı âlileri yaveran-ı hazret-i taç-dâriden mülazım hamiyetli Rüşdü Bey ile Erkan-ı Harbiye-i Bahriye reisi ferikan-ı kiramdan saadetlü Faik Paşa hazretlerinin mahdumları mülazım hamiyetli Ali Naci Bey geçen sene Mekteb-i Fünun-ı Bahriye'den bâ-şehadetname neşet etmelerine ve tevsî-i malumat etmek ve badehu bir müddet İngiltere donanmasında zabıtlıkle bulunarak ameliyat görmek üzere Londra'ya azimetlerine bi'l-istizan irade-i seniye-i cenab-ı şehriyari şeref-sudur eylemesine mebni mumailiyehima geçen Salı günü Mesajeri Kumpanyası vapuruna râkiben ve Londra'ya müteveccihen hareket eylemişlerdir.”¹⁴

Greenwich College'de Bir Osmanlı Subayı

Greenwich'teki Royal Naval College, esasında yalnızca İngiliz vatandaşlarının eğitim görebildiği bir okuldur. Ancak ikili anlaşmalarla yurt dışından gelen misafir öğrenciler de bir süre kolejde kurs görebilmektedir. Yabancı öğrenciler için kurs süresi dokuz aydır. Öğrencilerde aranan şartların başında İngilizce ve matematik bilgisi gelmektedir. Kalacak yer sıkıntısından dolayı öğrenci kolej dışında kalmak durumundadır. Dokuz aylık kurs ücreti ise £31.10s'tir (bugünkü değeriyle 2.890 dolar).¹⁵

Ali Naci'nin koleje kabul edilmesi için Londra Sefiri Rüstem Paşa, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Rosebery nezdinde girişimde bulunmuştur. Londra'daki Osmanlı Bankası aracılığıyla kurs ücretinin ödenmesi ve yapılan imtihanda genç teğmenin dil şartı ve matematik bilgisinin yeterli olduğunun anlaşılması üzerine kaydı yapılmıştır.¹⁶ 1 Ekim'de eğitime başlayan koleje, Ali Naci'nin kaydı bürokratik gecikmeler sebebiyle 26 Ekim 1893'te yapılmış, bu tarihten itibaren astronomi ve bahriye haritacılığı dersleri almaya başlamıştır.¹⁷

Denizcilerin seyahat esnasında yerlerini tespit edebilmesini sağlamak için oluşturulan başlangıç meridyenine ev sahipliği yapan Kraliyet Gözlemevi'ni bünyesinde barındıran Royal Naval College, Londra'nın Thames Nehri kenarında kurulmuştur. On yedinci yüzyılda bahriye hastanesi olarak inşa edilen kolej binası 1873 yılından itibaren kraliyet denizcilik okulu olarak hizmet vermeye başlamıştır.

¹³ Sefire Emine Esenbel'in Anıları, s. 20.

¹⁴ “Şuûnât-ı Mütferrika”, *Ceride-i Bahriye*, Sayı 104, 23 Temmuz 1893, s. 35.

¹⁵ <https://www.nationalarchives.gov.uk/currency/#currency-result> (Erişim tarihi 20 Ekim 2022).

¹⁶ Ali Naci Bey'in deha derecesince matematik bilgisine sahip olduğu yakınları tarafından ifade edilmiştir. Prof. Dr. Selçuk Esenbel ile telefon görüşmesi (1 Mayıs 2021).

¹⁷ BOA, HR.SFR.3, 408/63; 408/70; 409/81; 409/90; 409/99; 409/101; Michael Talbot, “Ali Naci Goes to Greenwich: The Education of a Late Ottoman Naval Officer”, <http://www.docblog.ottomanhistorypodcast.com/2015/09/ali-naci-goes-to-greenwich-education-of.html>.

Resim 3: Greenwich'te bulunan Royal Naval College

(Kaynak: <https://www.getyourguide.co.uk/old-royal-naval-college-13213/?fromCollection=1101>)

Kolejin amacı, bir deniz subayının yerine getirmesi istenen çeşitli görevler için yeteneklerini geliştirmektir. Kolejde matematik, kimya, fizik, buhar, haritacılık, deniz mimarisi, deniz mühendisliği, dil, resim, navigasyon, deniz astronomisi ve tahkimat eğitimi verilmektedir. Kolej, Greenwich'te eğitim vermeye başladıktan sonra dışardan öğrenci alımına başlamıştır. Erken tarihte Rus subayların eğitim gördüğü kolejde Japon ve Çin subayları da eğitim almıştır. Eğitim gören yabancı subaylar arasında Yan Fu gibi Batılı fikirleri XIX. yüzyılın sonlarında ülkesine tanıtan ve Mao rejimine ilham veren kültür taşıyıcıları da vardır.¹⁸

Bahriye Mektebi'nin Unutulmaz Hocası: “Zıdır Ali Bey”

Ali Naci, Royal Naval College'deki eğitiminin ardından 19 Şubat 1895 tarihinde yurda dönmüş ve Mekteb-i Bahriye'de Hendese muallimliği yapmıştır.¹⁹ Ali Naci Bey'in hafızalara kazınan görevi ise 1899-1908 yılları arasında icra ettiği Mekteb-i Bahriye Seyr-i Sefain ve Hey'et-i Bahriye muallimliğidir.²⁰ Öğrencilerinden Emin Yüce, Ali Naci Bey'i şu cümlelerle anlatır:

“Heyet-i Bahriye ve Mesaha muallimi idi. Sınıf birinciliğiyle çıkmış ve İngiltere'ye götürülüp Greenwich Dârulfünunu'nda ikmal-i tahsil ederek süratle terakki etmişti. Gayet zeki ve ulûm-ı riyaziye ve heyette malumat-ı vâsia sahibiydi. Mükemmel İngilizce ve Fransızca bilirdi. Fevkalade şedîdü'l-mizaç ve serîü'l-intikaldi. Tedris ettiği Bahriye ikinci sınıf talebesini dahi pek şiddetle döver ve en acı sözleri söylemekten çekinmezdi. Vazife ve ders haricinde pek tatlı

¹⁸ Christopher Lloyd, “The Royal Naval Colleges at Portsmouth and Greenwich”, *The Marine's Mirror*, 1966, 52/2, s. 150-151.

¹⁹ *Salname-i Bahri*, Dersaadet 1315, Matbaa-i Bahriye, s. 60.

²⁰ *Bahriye Salnamesi*, Dersaadet 1317, Matbaa-i Bahriye, s. 61; *Bahriye Salnamesi*, Dersaadet 1318, Bahriye Matbaası, s. 62.

konusur[du], gayet nükte[dân] ve laubali tabiatlı idi. Sözünü ve fikrini bilâperva açıkça söylediği için herkesle geçinemezdi. İlan-ı Meşrutiyet'te miralaylığa terfi olunduyca da biraz sonra tasfiye-i rütbeye uğrayarak binbaşılığa tenzil edildi. Harb-i Umumi'de tekaüt edildi. Bahriye Erkân-ı Harbiye reisi iken Mısır'a firar eden Faik Faik Paşa'nın yegâne oğlu olduğu ve iyice serveti bulduktan başka memleketin en malumatlı adamlarından olduğu halde köşkünde ve arazisinde çiftçilikle imrâr-ı vakt eder, köylü kıyafetinde öküz arabasını kendi kullanır ve süt satarak namuskârâne geçinir[di]. Talebe arasında "Zıtır Ali Bey" namıyla maruftu."²¹

II. Abdülhamid'e bağlılığıyla bilinen Ali Naci Bey'in Jön Türk Devrimi'nin ardından 1909 yılında rütbesi düşürülmüştür. Yaşadığı onur kırıcı muamele, İttihat Terakki idaresine olan aleyhtarlığını artırmış, zamanla İttihatçıların keskin bir muhalifi hâline geldiği akrabaları tarafından ifade edilmiştir.²² Bu durum Ali Naci Bey gibi iyi yetişmiş bir subaydan istenen verimin alınmasını engellemiştir.

Ailesi

Ali Naci Bey, Nuri Pirî Bey'in kızı Fevziye Hanım'la evlenmiştir. Çiftin dört çocuğu olmuştur: Ahmed İhsan, Hasene, Hasan, Emine Rabia. Ahmed İhsan ve Hasan, babası ve dedesi gibi bahriyelidir. Ahmed İhsan, 17 Mayıs 1899 tarihinde Yeniçeşme'de doğmuştur. 1 Mart 1919'da Mekteb-i Bahriye'den mezun olmuştur. Ahmed İhsan, deniz talebeliğini Almanya Bahriye Mektebi'nde (Marineschule Mürwick 'MSM') yapmıştır. Ahmed İhsan ya da bilinen ismiyle İhsan Naci, Gv. Kd. Yüzbaşı iken 15 Eylül 1929 tarihinde vefat etmiştir.²³ Annesi tarafından Heybeliada'ya defnedilmiş ancak babası mezarı Rumelihisarı Şehitlik Dergâhı'na nakletmiştir.²⁴

Ali Naci Bey ve Fevziye Hanım çifti huzurlu bir evlilik hayatı sürmemiştir. Fevziye Hanım'ın Avrupalı bir kadın gibi hayat sürmesi, Ali Naci Bey'in ise dindar ve muhafazakâr bir aileden gelmesi çiftin anlaşmazlığını artırmıştır. Sık sık tekrarlanan geçimsizlik sebebiyle Fevziye Hanım, Heybeliada'daki babasının yanına taşınmıştır. Çift arasındaki son ve büyük anlaşmazlık ise oğulları İhsan Naci'nin ölümü üzerine yaşanmıştır. Aileyi son derece kederlendiren bu ölüm üzerine Ali Naci Bey cenazeyi Heybeliada'dan alarak Rumelihisarı Şehitlik Dergâhı'na götürmesi, eşi ve çocuklarını kendisinden daha da uzaklaştırmıştır.²⁵

Ali Naci Bey'in diğer oğlu Hasan (Dengiz), Heybeliada'da doğmuştur. 1 Kasım 1931 tarihinde Mekteb-i Bahriye'den mezun olarak deniz subayı çıkmıştır. 31 Ağustos 1939'da sanayi-i harbiye yüzbaşısı olmuştur.²⁶ 30 Ağustos 1959'da tuğamiralliğe

²¹ Emin Yüce, *Abdülhamid Donanmasında Bir Bahriyeli-Donanma Zabiti Emin Yüce'nin Hatıraları*, Haz. Şakir Batmaz, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), s. 52-53.

²² Ali Naci Bey'in, evde velev ki bakkal çırağının adı olsun "Enver" isminin (Enver Paşa çağrışımından dolayı) anılmasına müsaade etmediği, ittifak kurulan Almanlar'ı beğenmediği bilinmektedir. Almanlar hakkında, "A person who eats potato can not be intelligent" (Patatesle beslenen zeki olamaz) şeklinde bir tanımlama yaptığı, İngiliz politikası taraftarı olduğu bilinmektedir. Prof. Dr. Selçuk Esenbel ile telefon görüşmesi (1 Mayıs 2021).

²³ Çoker, *Deniz Harp Okulumuz 1773*, s. 106-107.

²⁴ Prof. Dr. Selçuk Esenbel ile telefon görüşmesi (1 Mayıs 2021).

²⁵ *Sefire Emine Esenbel'in Anıları*, s. 28-31.

²⁶ "Ordu Terfi Listesi", *Cumhuriyet*, 31 Ağustos 1939, s. 6.

yükselmiştir. 20 Ağustos 1960 tarihinde yüksek mühendis tuğamiral rütbesiyle emekliye ayrılmıştır.²⁷

Ali Naci Bey'in kızı Hasene Hanım, Abdurrahman Raif Tlabar'la evlenmiştir. Füsün ve Aydın isimli iki çocukları olmuştur. Hasene Tlabar, 22 Nisan 1989'da vefat etmiştir.²⁸

Ali Naci Bey'in diğer kızı Emine Rabia Hanım'dır. Arnavutköy Kız Amerikan Koleji'nde eğitim görmüştür. Çorlulu Zâdeler'den Dışişleri Bakanı Büyükelçi Melih Rauf Esenbel'le evlenmiştir. Çiftin Selçuk ve Ahmet isimli iki çocuğu olmuştur. Emine Esenbel, 26 Şubat 2010 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir.²⁹

Ali Naci Bey ve Fevziye Hanım, geçimsizlik sebebiyle ayrılmıştır. Çiftin çocukları annelerinin yanında büyümüştür. Babalarıyla yaşadıkları anlaşmazlıktan dolayı "Kurtaran" yerine "Dengiz" soyadını almışlardır. Ali Naci Bey'in eşi Fevziye Dengiz, 1972 yılında İstanbul'da vefat etmiştir.³⁰

Aile her ne kadar Ali Naci Bey'le farklı soyadı alıp uzak yaşasa da kendilerini manevi olarak "Nafi Baba Tekkesi mensupları soyuna" yakın hissetmiştir. Ali Naci Bey'in denizcilikle ilgili kitapları, torunu Prof. Dr. Selçuk Esenbel tarafından Deniz Müzesi'ne bağışlanmıştır.³¹

Babalar ve Oğullar

Ali Naci'nin babası Bahriye Erkan-ı Harp reisi Faik Paşa, kronik karaciğer rahatsızlığı sebebiyle tedavi için belli aralıklarla yurtdışına gitmiştir.³² 1901 yılında zatürreye yakalanınca sağlığına iyi gelecek ılıman iklimli bir bölgede görev talep etmiştir. Faik Paşa, yaptığı mükerrer müracaatlara karşılık bulamayınca ve aleyhinde verilen jurnallerden haberdar olunca 22 Ağustos 1901 tarihinde Malta'ya firar etmiştir.³³

Bahriye bürokrasisinin tepe noktasındaki bir amiralin firarı saray çevresinde telaşa sebep olmuştur. Babasının firarı üzerine gözler oğlu Ali Naci Bey'e çevrilmiştir. O sıralar Mekteb-i Bahriye Fenn-i Hey'et muallimliği görevinde bulunan ve eski bir firari olan Ali Naci Bey'in tekrar yurtdışına gidebileceği hesaba katılarak gözetim altında tutulmuş olma ihtimali kuvvetlidir. Ancak Ali Naci Bey'in firar gibi bir düşüncesi yoktur. Üstelik arasının açık olduğu ve problemlili bir ilişki yaşadığı babasının firarından oldukça rahatsızdır. Jön Türklerden nefret eden ve II. Abdülhamid idaresine bağlılığıyla bilinen Ali Naci Bey, babasının gayrimenkullerini satmak için kendisine müracaat eden bir bahriye subayını saraya ihbar etmiştir.

²⁷ Çoker, *Deniz Harp Okulumuz 1773*, s. 34, 61.

²⁸ "Vefat", *Milliyet*, 25.04.1989, s. 14.

²⁹ "Vefat", *Cumhuriyet*, 26 Şubat 2010, s. 11.

³⁰ "Vefat", *Milliyet*, 2 Mayıs 1972, s. 2.

³¹ Prof. Dr. Selçuk Esenbel ile telefon görüşmesi (1 Mayıs 2021). Kitapların listesi için bk. EK-I

³² "Vekayi-i Dahiliye-i Bahriye", *Ceride-i Bahriye*, Sayı 301, 20 Kasım 1900, s. 146.

³³ BOA, Hariciye Nezareti Siyasi Kalemi (HR.SYS), 1802/42; 1812/3 (27 Ağustos 1901); Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS), 419/52 (27 Ağustos 1901).

İlginç bir baba-oğul ilişkisinin sergilendiği aşağıdaki mektup Ali Naci Bey'in psikolojik durumunu yansıtmaktadır:

“Cenab-ı hallâk-ı kerim halife-i zîşân-ı velinimet-i cihan padişahımız efendimiz hazretlerini ila ahiri'd-deveran erike-pirâ-yı şeref ü şan buyursun, âmin ve bihi nestaîn. Kulları Erkan-ı Harbiye-i Bahriye reisi iken iki sene evvel âr-ı firarı irtikab eden Faik Paşa'nın oğluyum. Hikmet-i Hak'tan sual etmek hikmet-i diniye mukteziyatından olmadığına itikadım olmasa idi ona pederim demekten hayâ ederdim. Çünkü saye-i semapâye-i saltanat-ı seniyede tahsis-i inayat-ı bipayân-ı hazret-i tacdariyle nail olamadığı hiçbir mükafat kalmamışken bunca niama karşı nimet-nâşinaslık ederek âr-ı firarı irtikabı ve fikr-i firarda kararı ve efendimize karşı min külli'l-vücuha adem-i itimadı her vicdan sahibini hatta hasbelkader ona evlad olan bir bende-i asdak-ı hümayunlarını ne rütbe mahzun edeceğine hakkiyle edebilmek onlardan mütevellid bilcümle teessürata hudud vermek demek olacağından ve bu hissiyatın tahrir ve tasviri de hariç ez-ımkân olmakla sevgili efendimize karşı vaki olan bu kabil ihanâtın evladın bile badi-i nefreti olabilir ve bu teessürat-ı gayr-ı muhikka mertebe-i edebiyye-i zahiresinden çıkarılabilir demekle tasvir mümkün olabilir itikadındayım.

Bu abd-i ahkârları niâm-ı lâ-tühâ-yı hazret-i tacdâr-ı azamilerine karşı borçlu bulunduğum şeylerden biri naçiz bir hayattır. O da nefis-i enfüs-i hümayunlarına hemîşe vakfolumuştur. Fakat ilâ ahiri'l-ömür muhafazasını borçlu olduğum büyük bir borç varsa onu da ism-i celil-i cenab-ı kibriyaya ve mübarek ser-efser-i hümayunlarına yüz binlerce kasem ederek hakkiyle muhafazasını ahdettiğim ubudiyet ve sadakattir. Binaenaleyh işbu fart-ı sadakat-i kemteranemin isbatı için şu günlerde destres olduğum bir hakikatin nazar-ı hümayunlarına arzunu farizadan addeyledim. Şöyle ki;

Pederim iki sene evvel firar ettikten sonra servet-i gayr-ı menkûlesine analığım [Münevver Hanım] bakıyordu. Ber-takrib o da ferceyâb-ı firar olduğundan ve çâkerlerinden gayrı varisi bulunmadığından emlakine vâzu'l-yed oldum. Malını muhafaza ettim. Barınacak bir hanem olmadığından elyevm birinde oturuyorum. Mumaileyhin bilahare analığımın firarında teshilat irae ettiği zan ve tahmin olunan elyevm Fuad Vapur-ı Hümayunu'nda süvari Binbaşı Rüstem Efendi kulları suret-i setrede onunla muhabere ettiğinden bu emlakini de bir yolunu bulup satmak ve artık buradan bilküllüye fekk-i irtibat etmek üzere tesvilat icra etmekte olduğuna bir hüccet bu ana kadar pederimden hiçbir mektup ve hiçbir haber alamadığım halde şu birkaç gün zarfında muhtıra-âsâ yazılmış gönderilmiş bir varakayı hem de açık olarak Rüstem Efendi verdi.

Mezkûr muhtıradan müsteban olduğuna göre buradaki emval-i gayr-ı menkûlesine vâzu'l-yed olmaklığım istenilmemiş ve kendisi Credit Lonnais Bankası kuyûduyla sabit olan doksan bin liraya karib bir serveti perde-i hafâyada tutup nakit için sıkıntı çektiğinden ve daha birtakım calib-i merhameti câli beyânatı yazmasından ibarettir.

Kudema-yı ümera-yı Bahriye'den merhum Ferik Ahmed Paşa'nın kerimesi validem cariyeleri mumaileyh ta mülazım rütbesini haiz iken ona nasib olmuş ve insaniyetin icab ettirdiği fedakârlıkları maa ziyade vazife addetmiş olduğu halde mücerred keyfi bir muameleden nâşi adalet-i ilahiyenin tecviz etmediği mezalime hedef olup kulları da henüz valide şefkatine muhtaç olduğum sırada nice zulümlere müstağrak olduğumuz cihetle kendilerinin tâb-ı garazından ve garazının icabâtından olan haksızlıklardan kurtulmak mümkün olamamıştır.

Gerçi kulları niâm-ı lâ-tuhsâ-yı padişahi ile namuskârane maaş-ı muhassasamla kesret üzere bulunan ailem kullarını ve validem cariyelerini geçindirip servet namına nimet-nâşinas firarı bir pedere mücerred saye-i şahanelerinde hiçbir suretle arz-ı ihtiyaç etmeyecek mertebede isem de bunların maksad-ı aslileri buradaki mâ-melekini de birer suretle fûruht edip büsbütün kat-ı irtibat etmek emel-i mahsusunda buldukları evvelce hiss olunmuş ve mumaileyh ile suret-i

müstemerrede muhaberede bulunan Fuad Vapuru süvarisi Rüstem Efendi kapudan kulları bu günlerde ailesini de nezd-i çakeriye göndererek hatta vekâleti bile geleceğini beyan etmesiyle mün-küllî'l-vücûh zahire çıkmış olduğuna binaen keyfiyetin hemen arzına müsâraatla mazlum ve mağdur validem cariyeleri ile kullarına inayet-i hakdan ve cihan değer sahabet-i tacdâr-ı azamilerinden büyük bir istinadgâh ve bir âlî melce ve penah olamayacağını zikir ü beyanıyla hatm-i makâl eyledim. Ol babda ve kâtibe-i ahvalde irade-i ferman ve lütf-ı bî-payan padişah-ı amimül-ihsan velinimet-i cihan efendimiz hazretlerindir.

Mekteb-i Bahriye-i Şahanelerinde Fenn-i Heyet Muallimi

Ali Naci bin Faik”³⁴

Ali Naci Bey arzuhalinde öncelikle babasının firarını utanılacak bir davranış olarak nitelemektedir. Küçük yaştan itibaren kendisine ve annesine olan muamelesinden dolayı babası ile arasında sadece biyolojik bir akrabalık kaldığını, kendisine baba demekten utandığını ifade etmektedir. Babasının padişah sayesinde tüm dünya nimetlerine ve rütbelerine eriştiği halde ona ihanet etmesini tasvip etmemektedir. Kendisi padişaha gayet sadık olduğundan sadakati gereği edindiği bilgiyi haber vermek istemiştir. Ali Naci Bey'in iddiasına göre Faik Paşa, gayrimenkullerinin satışı için *Fuad Vapur-ı Hümayunu* Süvari Binbaşı Rüstem Efendi aracılığıyla kendisine haber göndermiştir. Rüstem Efendi, Faik Paşa'nın ikinci eşi Münevver Hanım'ın firarına yardım eden ve paşanın İstanbul'daki işlerini gizlice yürüten bendelerinden birisidir. Ali Naci Bey resmî olarak kendisi ve annesinin de hakkı olan gayrimenkullerinin satış teşebbüsünden sarayı haberdar ederek satış muamelesinin engellenmesini istemiştir. Bu şekilde hem saraya sadakat ibraz ederek konumunu güçlendirmiş hem de yapılması muhtemel bir satış işleminin önüne geçerek servetini muhafaza etmiştir. Arizadan ayrıca Ali Naci Bey ve annesinin babasıyla aralarının uzun süredir bozuk olduğunu, Faik Paşa'nın ikinci eşi Münevver Hanım'la birlikte yaşadığı anlaşılmaktadır. Bu durum, Bahriye'deki kariyerini biraz da Salise Hanım'ın ailesine borçlu olan Faik Paşa'ya karşı Ali Naci ve annesinin düşmanlık hislerinin artmasına sebep olmuştur.

Acıbadem'deki Köşk

Faik Paşa'nın Acıbadem semtinde yaklaşık 53 dönümlük geniş bir arazi içinde bulunan bir köşkü ve köşkün yanında bina ettirdiği camisi (Faik Paşa Camii) bulunmaktadır.³⁵ Paşa'nın 1901 yılında Malta'ya firarının ardından köşkte Ali Naci Bey ve ailesi yaşamıştır. Ali Naci Bey, eşi Fevziye Hanım'dan ayrıldıktan sonra köşkte yalnız yaşamış, zaman zaman köşkün üst katını kiraya vermiştir. Köşk ve arazisi muhtelif zamanlarda “*yok pahasına*” elden çıkmıştır.³⁶ 1939 yılındaki bir ilanda “*General Süleyman Faik oğlu Ali Naci*” adına kayıtlı Üsküdar'daki 1888 metrekaarelik alan, borca mahsuben Ziraat Bankası İstanbul Şubesi tarafından satışa çıkarılmıştır.³⁷

³⁴ BOA, Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y.A.RES), 119/86 (22 Mart 1903).

³⁵ *Sefire Emine Esenbel'in Anıları*, s. 26, 27, 32.

³⁶ *Sefire Emine Esenbel'in Anıları*, s. 27.

³⁷ “Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası İstanbul Şubesi'nden”, *Cumhuriyet*, 10 Ağustos 1939, s. 11.

Resim 4: Ali Naci Bey'in yaşadığı Faik Paşa köşkü. Günümüzde Acıbadem Dr. Şinasi Can Hastanesi
(Fotoğraf: Kasım Hızlı, 2021)

Köşk 1961 yılında Polis Huzurevi olarak kullanıldıktan sonra yanmıştır.³⁸ Acıbadem Grubu tarafından satın alınarak Acıbadem Hastaneleri'nin ilki köşkün arazisinde faaliyete başlamıştır. Bugün Acıbadem Dr. Şinasi Can Hastanesi müstemilatına dâhil olan köşk, hastanenin idari binası olarak hizmet vermektedir.

Sonuç

Kişisel hikâyeler, farklı bakış açılarına imkân tanıdığından bu çalışmada II. Abdülhamid (1876-1909) bahriyesinin önemli simalarından Faik Paşa'nın oğlu Ali Naci Bey'in biyografisi incelenmiştir.

Ali Naci öğrencilik, subaylık ve sivil hayattaki faaliyetleriyle dikkat çekici bir şahsiyettir. Siyasi firarların yaşandığı bir dönemde eğitim idealini gerçekleştirmek için yurtdışına kaçmıştır. Döneminin en prestijli deniz okullarından Greenwich'teki Royal Naval College'de eğitim görmüştür. Mekteb-i Bahriye'de ve Greenwich'te aldığı eğitimle talim gemilerinde yaptığı seyahatler, Ali Naci Bey'in denizcilik ihtisasını artırmıştır. Matematiğe olan fitrî yatkınlığı ve Greenwich'te aldığı haritacılık eğitimi, Ali Naci Bey'i döneminin önde gelen Bahriyelilerinden ve ülkenin donanımlı muallimlerinden biri hâline getirmiştir. Greenwich'te edindiği bilgi ve tecrübelerini, Mekteb-i Bahriye'deki muallimliği sırasında öğrencilerine aktararak iki mektep arasında köprü vazifesi görmüştür.

³⁸ Sudi Yenigün, *İstanbul'un İncileri Anadolu Yakası Camileri*, (İstanbul: Beykoz Belediyesi Yayınları, 2017), s. 281.

Ali Naci'nin babası Faik Paşa, aleyhindeki bir jurnalden korkarak 1901 yılında Malta'ya kaçmıştır. Faik Paşa, Jön Türk Devrimi'nin ardından 1908 yılında İstanbul'a dönmüş, ancak eski rütbe ve konumuna kavuşmadan ölmüştür. Ali Naci, gençlik yıllarından itibaren babası Faik Paşa'yla sıkıntı yaşamıştır. Bu durum, baba ve oğulun aile ve eğitim hayatını derinden etkilemiştir. Faik Paşa ve Ali Naci Bey arasındaki gerginlik paşanın firarıyla daha da artmıştır. Annesine ve kendisine olan muamelesinden dolayı babasına kırgın olan Ali Naci Bey, babasının tüm gayrimenkullerini satacağından haberdar olunca durumdan sarayı haberdar ederek satışa engel olmak istemiştir. Bu şekilde hem saraya olan bağlılığını göstermiş hem de yapılması muhtemel bir satış işleminin önüne geçerek servetini korumuştur.

Babası Faik Paşa gibi Ali Naci Bey de asabi mizaçlıdır. O da eşi Fevziye Hanım'la huzursuzluk yaşamıştır. Bu huzursuzluk ailenin soyadı tercihini bile etkilemiştir. Fevziye Hanım ve çocukları "Dengiz" soyadını alırken Ali Naci Bey "Kurtaran" soyadını almıştır. Baba ve oğulun sinirli kişilikleri, mesleki kariyerleri kadar aile ilişkilerinde de istikrarsız bir hayat sürmelerine sebep olmuştur.

Ali Naci ve babasının ikbal devri, II. Abdülhamid dönemiyle sınırlı kalmıştır. Baba ve oğul, Jön Türk Devrimi'nin ardından rütbe ve statülerini kaybetmişlerdir. Bu durum özellikle en tecrübeli yıllarında Ali Naci Bey gibi iyi yetişmiş bir subaydan istenen verimin alınmasını engellemiştir.

EXTENDED ABSTRACT

The reign of Abdülhamid II was engraved in the memories with naval discussions. The maritime history of this period was shaped in the shadow of these discussions. Since personal stories allow for different points of view, in this study, the biography of Ali Naci Bey, the son of Faik Pasha, one of the important figures of Abdülhamid II's navy, is examined.

Ali Naci was a remarkable personality with his activities in education, military office and civilian life. At a time of political desertion, he fled abroad to realize his ideal of education. He was educated at the Royal Naval College in Greenwich, one of the most prestigious naval schools in the world. He experienced tension with his father Faik Pasha, lost his status during the Committee of Union and Progress period, and continued his life as an ordinary citizen in the Republican period. In this study, using the data analysis method based on archival documents and secondary sources, Ali Naci Bey's biography was tried to be constructed.

Ali Naci, who was awarded the right to study abroad as he graduated from the Naval School with merits, was prevented from going abroad by his father. Offended by the treatment of his father, Ali Naci secretly boarded a British ship moored in front of Dolmabahçe on May 19, 1891 and went to England to complete his education. He served as a captain on the River Thames for a while. Ali Naci's main goal was to become a staff officer. The initiative made through the London ambassador Rüstem Pasha for the admission of Ali Naci to the Royal Naval College was successful. From 26 October 1893, he began taking courses in astronomy and naval cartography at The Royal Naval College in Greenwich.

The Royal Naval College, which houses the Royal Observatory, is located on London's River Thames. The college building, which was built as a naval hospital in the seventeenth century, started to serve as a royal naval school in 1873. The aim of the college is to develop skills for the various tasks a naval officer is asked to perform. Requirements for students are knowledge of English and mathematics.

After his graduation from the College, Ali Naci returned to his homeland on February 19, 1895. He was a geometry teacher at Naval School. Ali Naci Bey, known for his loyalty to Abdülhamid II, was demoted from his rank after the Young Turk Revolution and employed in passive duties. This humiliating treatment increased his opposition to The Committee of Union and Progress administration. He became a sharp opponent of The Committee of Union and Progress. This situation prevented the desired efficiency from a well-trained officer like Ali Naci Bey. After retiring in 1917, he worked at the British Embassy.

Ali Naci's father, Faik Pasha, fled to Malta in 1901, fearing an information against him. Faik Pasha returned to Istanbul in 1908 after the Young Turks Revolution, but died before regaining his former rank and position. Ali Naci and his father's prosperity period was limited to the reign of Abdülhamid II. Both father and son lost their privileges after Young Turk Revolution.

His aptitude for mathematics and his knowledge of cartography made Ali Naci Bey one of the leading sailors of his time and one of the country's most knowledgeable teachers. He served as a bridge between the two schools by transferring the knowledge and experience he gained in Greenwich to his students during his tenure at Naval School.

Ali Naci spent the last years of his life in Rumelihisarı Şehitlik Dergâhı. With the pistol he wore around his waist, he supervised the planting-harvesting of the fields belonging to the lodge. During these years, he was referred to as "Deli Ali Bey". He received the surname "Kurtaran" in 1934. He died on May 10, 1942 and was buried in Rumelihisarı Şehitlik Dergâhı.

He lived in the mansion belonging to his father in Acıbadem, İstanbul. Ali Naci Bey married Fevziye Hanım, the daughter of Nuri Piri Bey. The couple had four children: Ahmed İhsan, Hasene, Hasan, Emine Rabia. Ahmed İhsan and Hasan were naval officers like their father and grandfather.

This study presents the biography, family bonds and professional career of Ali Naci Bey. Contrary to escapes which generally used to be conducted with political impulses during the reign of Abdülhamid II, the study examines the dynamics underlying this escape which was conducted for the sake of education. This study discusses the impacts of Ali Naci Bey's escape on his family and the palace.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Deniz Tarihi Arşivi, (DTA.YKL.d), 3942/243-244.

Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR.SFR.3), 381/5; 408/63; 408/70; 409/81; 409/90; 409/99; 409/101.

Hariciye Nezareti Siyasi Kalemi (HR.SYS), 1802/42; 1812/3.
Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK), 72/18.
Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS), 419/52.
Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y.A.RES), 119/86.

Sürelî Yayınlar

Ceride-i Bahriye
Cumhuriyet
Milliyet
Pertev-i Adalet,

Salnâmeler

Salname-i Bahri, Dersaadet 1315, Matbaa-i Bahriye.
Bahriye Salnamesi, Dersaadet 1317, Matbaa-i Bahriye.
Bahriye Salnamesi, Dersaadet 1318, Bahriye Matbaası.

Makaleler ve Kitaplar

Çoker, Fahri: *Deniz Harp Okulumuz 1773*, İstanbul: T.C. Deniz Basımevi, 1977.
Gövsâ, İbrahim Alaettin: *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, İstanbul: Yedigün Neşriyat, Tarihsiz.
Koçu, Reşad Ekrem: *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul: Koçu Yayınları, 1971.
Korkmaz, Mehmet: "İstanbul'dan Basra'ya Gönderilen İlk Osmanlı Harp Gemileri: Bursa ve İzmir Korvetlerinin Seyir Günlüğü (24 Eylül 1865-3 Aralık 1866)", *Tarih Dergisi*, 69 (2019/1), 87-112.
Korkmaz, Mehmet: *Basra Körfezi'nde Osmanlı Denizcilik Faaliyetleri (1847-1914)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2021.
Lloyd, Christopher: "The Royal Naval Colleges at Portsmouth and Greenwich", *The Marine's Mirror*, 1966, 52/2, 145-156.
Öndeş, Osman: *Bin Renk Bir Ömür Sefire Emine Esenbel'in Anıları*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2004.
Pakalın, Mehmed Zeki: *Sicill-i Osmani Zeyli-Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi*, Haz. Özen Tok-Hava Selçuk, C. VI, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008.
Yenigün, Sudi: *İstanbul'un İncileri Anadolu Yakası Camileri*, İstanbul: Beykoz Belediyesi Yayınları, 2017.
Yüce, Emin: *Abdülhamid Donanmasında Bir Bahriyeli-Donanma Zabiti Emin Yüce'nin Hatıraları*, Haz. Şakir Batmaz, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.

Elektronik Kaynaklar

Michael Talbot, "Ali Naci Goes to Greenwich: The Education of a Late Ottoman Naval Officer",
<http://www.docblog.ottomanhistorypodcast.com/2015/09/ali-naci-goes-to-greenwich-education-of.html>.
<https://www.nationalarchives.gov.uk/currency/#currency-result>

Ekler

EK-I:

*Ali Naci Bey'in torunu Prof. Dr. Selçuk Esenbel tarafından
Deniz Müzesi'ne bağışlanan kitaplarından tespit edebildiklerimizin künyesi:³⁹*

- Ali Haydar Emir (Alpagut), 1866-1869 *Girit İhtilâli: Gamsız Hasan Bey Erkadiyi Nasıl Batırdı*, Deniz Matbaası, İstanbul 1931, 51 s.
- E. W. Crack, *Ahen Sefaininde Pusula İnhiraf-ı Arızısı*, Çev. Yusuf Ziya, Matbaa-i Bahriye, Dersaadet 1333, 150 s.
- Ali Osman, *Ameli ve Nazari Buhar Makineleri*, Şirket-i Tab'îye, Dersaadet 1326, 368 s.
- J. K. Elfilestun (?), *Anşuts Cayro Pusulası: Tarihi, Müfredatı, Nazariyatı, Ameli İstimali*, çev. Abdurrahim, Matbaa-i Bahriye, İstanbul 1922, 99 s.
- J. Lemoine - Vincent, *Fizik*, çev. Kemal Zaim (Sunel), Milli Matbaa, İstanbul 1926. 480 s.
- Hüseyin, *İlm-i Cebir*, Kısım-1 Evvel, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, Dersaadet 1312, 396 s.
- Ali Fuad (Erden), *Musavver 1293-1294 Osmanlı-Rus Seferi*, Kitabhane-i İslam ve Askeri, İstanbul 1326, 320 s.
- Mustafa Eşref-Mahmud Celal, *Sabit Torpido Dersleri*, Matbaa-i Bahriye, İstanbul 1330.
- Mustafa Eşref, *Torpido Dersleri*, Matbaa-i Bahriye, İstanbul 1330.
- Minas, *Tavuk, Hindi, Kaz, Ördek Beslemek yahut Tavuk Meraklılarına Hediye*, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1306, 156 s.

³⁹ Bu liste Deniz Müzesi İhtisas Kütüphanesi'ni kataloğu üzerinde yapılan çalışmadan elde edilmiştir. Fakat söz konusu kütüphanede nadir eserlerin katalog çalışması devam ettiğiinden Ali Naci Bey'in kütüphanesinden nakledilen başla kitaplar da olabileceği muhtemeldir.

Osmanlı Devleti'nde Nikâh Muameleleri (1876-1922)*

Marriage Proceedings in The Ottoman Empire (1876-1922)

MUSTAFA ÇAKICI*

öz

Nikâh, İslam hukukunda teklif ve bu teklifin kabul edilmesini içeren bir akit olarak görülmüştür. İki şahit huzurunda yapılmakla geçerlilik kazanan bu akit, İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren kayıt altına alınmaya çalışılmıştır. Dört Halife devrinden başlayarak, Selçuklular, Memlükler, Osmanlılar ve diğer İslam devletlerinde, devlet otoritesinin katılımı zorunlu olmasa da, nikâh işlemlerinin kayıt altına alınması devamlılık göstermiştir. Osmanlı Devleti'nde ilk dönemlerden itibaren kadıların ya bizzat kendileri ya da izin verdiği imamlar, gayrimüslimlerde ise cemaatlerin ruhani reisleri veya onların izin verdiği papaz veya hahamlar nikâh işlemlerini gerçekleştirmekteydi. Tanzimat'tan sonra uygulama aynı paralelde devam etse de, nikâhla ilgili kayıtları daha iyi hâle getirmek için birçok yasal düzenleme yapıldı. Bu etkinliği artırmak için nikâh işlemini bildirim yükümlülüğünü yerine getirmeyenlere, bazı cezalar öngörüldü. Ancak bu konudaki en köklü değişikliği, 1917 yılında çıkarılan Hukuk-ı Aile Kararnamesi getirdi. Bu kararnamede Müslümanlara ait hükümlerin yanında gayrimüslimlere ait hükümlere de yer verildi. Gayrimüslimlere ait aile hukuku ihtilaflarının çözüm yeri, şer'iyeye mahkemeleri oldu. Uzun ömürlü olmayan bu kararname, 1919 yılında yürürlükten kaldırıldı.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Nikâh, İzinname, Evlilik, Evlenme İlmühaberi

ABSTRACT

In Islamic law, marriage is seen as a contract that includes an offer and the acceptance of this offer. This contract became valid when made in the presence of two witnesses and has been tried to be recorded since the early Islamic times. Beginning with the Rashidun Caliphate, Seljuks, Mamluks, Ottomans and other Islamic States recorded marriage processes even if state authority was uninvolved.

* Makale geliş tarihi: 23 Kasım 2022, kabul tarihi: 26 Aralık 2022, araştırma makalesi.

** Dr., Hukuk Tarihçisi, T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, İstanbul-Türkiye, mustafafuatcakici@gmail.com, ORCID

Since the earlier times muslim judge (*kadı*) himself or an *imam* with the permit of the *kadı* carried out the legal processes of the marriages in the Ottoman Empire. Spiritual leaders of the non-muslims, or priests and rabbis with permits from their respective leaders, performed these processes for their people. After the proclamation of the Imperial Edict of Gülhane, lots of legislative arrangements has been made to improve the records of the marriages. Penalties have been determined for people that did not inform the authorities about their marriages. However the most radical change in this subject came in 1917 with The Decree of *Hukuk-ı Aile*. This decree contained provisions about both muslims and non-muslims. With the Decree of *Hukuk-ı Aile*, disputes of non-Muslims over law of domestic relations were to be resolved in the religious *Sharia* courts. The Decree of *Hukuk-ı Aile* did not last long and was repealed in 1919.

Keywords: Ottoman Empire, Marriage, Letter of Permit, Weddings, Marriage Certificates.

Giriş

EVLİLİK, aileyi, aileler ise toplumları oluşturur. Evlilik hemen hemen bütün toplumlarda önemli bir olgu olarak görülmüştür. Toplumların hayatiyetlerini sürdürebilmeleri, aile kurumuna önem vermeleri ile mümkün olmuştur. İnsanlar evlenerek aile oluşturmuş ve nüfusun çoğalmasını sağlamışlardır. Dinler de evlilik ve aileyi kutsal saymışlardır. Bu bağlamda İslamiyet de evliliğe ve aileye büyük önem vermiş ve evlenmeyi teşvik etmiştir. Osmanlı Devleti'nde de evlilik ve nüfusun çoğalması önem verilen konulardan olmuştur.

Bu çalışma ile Osmanlı Devleti'nde nikâh akitlerinin, bir başka deyişle evlilik sözleşmelerinin icra ediliş biçimleri, devletin evliliğe ve nikâh akitlerine bakışı, nikâh akitlerinin kayıt altına alınıp alınmadığı gibi konuların açıklığa kavuşturulması amaçlanmıştır. Çalışmada birincil kaynaklardan olan Osmanlı Arşivi ile İstanbul Müftülüğü Arşivi kayıtlarından yararlanılmıştır. Bu bağlamda belge ve defterler, en önemli başvuru kaynakları olmuştur.

Çalışmada zaman aralığı olarak 1876-1922 dönemine odaklanılarak öncelikle evlilikle ilgili muamelelerin hukuki altyapısıyla ilgili yasal düzenlemeler ele alınmıştır. Bu düzenlemeler bazen çok fazla artan evlilik masraflarına önlem almak, bazen nikâh işlemlerinin yapılış şeklini göstermek, bazen de yasal olmayan nikâh işlemleri ve bu işlemlerle ilgili sorumluluğunu yerine getirmeyenlere yaptırım uygulamak için çıkarılmışlardır. Daha sonra nikâh işlemlerinin icra edilme şekilleri, ilgili devlet kurumlarının kayıtlarında yer alış biçimleri ele alınmıştır.

1. Nikâhın Unsurları ve Şartları

Sözlükte bir araya getirme, birleştirme, evlilik ve cinsel ilişki anlamlarına gelen nikâh, İslam hukukunda evlenme engeli bulunmayan bir erkekle bir kadının hayatlarını daimi bir şekilde birleştirmesine yönelik evlilik akdini gerçekleştirmesi veya evlenmesi anlamlarında kullanılmıştır. Aile kurulmasının temelini oluşturan evlilik, ilahi dinlerin tamamında, kadın ve erkeğin kendilerine has mahremiyeti olan bir alan oluşturarak insan soyunun devamını sağlayan meşru bir ilişki biçimi

olarak kabul edilmiştir. Nikâh kelimesi *Kur'ân-ı Kerim*'de ve hadislerde de genel olarak evlilik akdi anlamında geçmektedir. İlk dönem fıkıh kitaplarında nikâh, hem evlilik akdi, hem de evlilik bağı ve eşler arasındaki hukuki ilişkiyi ifade etmek için kullanılmıştır.¹

Hanefiler, nikâh akdinin icap ve kabulden ibaret olduğunu; tarafların varlığıyla nikâh akdinin gerçekleşebileceğini ifade etmişlerdir. Hanefiler, geçerli bir nikâh akdinden söz edebilmek için tarafların irade beyanlarının birbiriyle uyumlu olması gerektiğini vurgulamışlardır. Diğer üç mezhebe göre irade beyanı ile karı kocanın bulunması ve ayrıca Malikilere göre veli, Şâfiilere göre veli ve şahitler nikâh akdinin şartlarından sayılmıştır.²

Hanefilere göre nikâh akdinin geçerli olabilmesi için üç şartın sağlanması gerekli görülmüştür. Buna göre:³

- Nikâhın en az iki şahit önünde gerçekleştirilmesi ve bu şahitlerin evlenen tarafların “icap ve kabul” şeklinde ifade edilen irade beyanlarını duymaları.
- Evlenen çiftlerin iradesini etkileyebilecek zorlama ve korkutmanın olmaması.
- Çiftlerle ilgili herhangi bir evlenme engelinin bulunmaması.

İslam hukukunda nikâh akdinin geçerli olabilmesi için bir devlet görevlisinin katılmasıyla gerçekleştirilmesi şart koşulmamıştır. Ancak Dört Halife döneminden (632-661) itibaren nikâhlar, kayıt altına alınmaya çalışılmıştır. Nitekim zikredilen dönemden sonra gelen İslam devletlerinde nikâh akitlerinin, kadı tarafından kıyıldığı veya kadıdan alınan izinname ile gerçekleştirildiği rivayet edilmektedir. Selçuklularda nikâhların bu şekilde kıyıldığı, kayıtlarda yer almaktaydı. Memlûkler'de (1250-1517) nikâh kıyma işlemi kadıların gözetimi altında bir nikâh memuru tarafından yerine getirilmekteydi. Özetlemek gerekirse evlilik akdinin kamuoyunu ilgilendiren yönünden dolayı, tarihte yer almış muhtelif İslam ülkeleri nikâh akdine müdahale ederek bu önemli işin, toplumda itibar gören dinî ve hukuki kuralları iyi bilen kişiler tarafından yapılmasını uygun görmüşlerdir.

Farklı etnik yapılar ve geniş bir coğrafyaya sahip olan Osmanlı Devleti'nde, aile yapıları da farklılık arz etmekteydi. Osmanlı Devleti'nin çoğunluğu, asli unsuru olan Müslümanlardan oluşmaktaydı. Müslümanlardan sonra nüfus yoğunluğu bakımından ikinci sırada Hıristiyanlar gelmekteydi. Bu geniş coğrafyada yaşayan Müslümanlar, farklı mezheplere mensup olmanın yanı sıra, dil ve kültür açısından da farklı yaşayışlara sahipti.⁴

Osmanlı Devleti'nde Müslümanlar arasındaki aile hukuku, İslam aile hukukunun koyduğu ilkeler doğrultusunda oluşmuştur. Bu çerçevede bir erkeğin en

1 Feridun Atar, “Nikâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 33, 2007, s. 112.

2 Atar, “Nikâh”, *DİA*, s. 112-115.

3 Sezen Kama, “Osmanlı Hukukunda Evlilik Akdi ve Söz Konusu Akinin 1869 Tarihli Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesine Göre Osmanlı Tabiiyetine Etkisi”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası (İÜHFİM)*, C. 71, S. 1, İstanbul 2013, s. 691-692.

4 Arzu Karaaslan, “Osmanlı Toplumunda Ailenin Teşekkülünde İlk Adım: Namzedlik”, *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, C. 5, S. 2, 2015, s. 188.

fazla dört kadınla evlenmesine izin verilmekteydi. Ancak Osmanlı toplumunda bu durum, yaygınlık kazanmamıştır. Daha çok zorunluluk durumunda izin verilen bir çıkış yolu olarak görülmüştür. Osmanlı Devleti'ni ziyaret eden yabancı gezginler, Osmanlı Devleti'nde çok eşliliğin sanılandan çok az olduğunu dile getirmişlerdir. XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'ne gelen bir seyyah, Türklerin çok eşliliğe tiksineyerek baktığını ifade etmiştir. Nitekim tereke defterlerinden yararlanılarak oluşturulan istatistiklerde, erken dönemlerde bile çok eşlilik oranının ortalama olarak %5-6 seviyesini aşmadığı görülmektedir. Bu oran XIX. yüzyıla gelindiğinde daha da düşmektedir. Nitekim 1839-1864 yıllarını kapsayan Bursa örneğinde, çok evlilik oranı, %2,2 olarak gerçekleşmiştir.⁵

Osmanlılarda ilk zamanlarda nikâh akdinin kadılar veya kadıların verdikleri izine istinaden imamlar tarafından kıyıldığı anlaşılmaktadır. Zorunlu olmamakla birlikte kadılar, evlilik akdinde etkin bir rol oynamaktaydı. Fatih Kanunnamesi'nde kadıların nikâh akdinden alınacak harçları belirlemesi de bu duruma delalet etmekteydi. Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) devrinden itibaren kadıların evlilik izinname vermesi usulünün izlerine rastlanmaktadır.⁶

Kadıdan izinname alınması, nikâhın şartlarından birisi olarak görülmemiştir. İdari zorunluluklardan kaynaklanan bir durum olarak evlenmenin ön şartlarının tespiti, taraflar arasında evlenme engeli olup olmadığının incelenmesi, evlilik işlemlerinin resmi bir belgeye bağlanarak konuyla ilgili taraflar arasında çıkabilecek ihtilafları önlemek amaçlanmıştır. Dolayısıyla kadıdan izinname alınması yöntemi, örfi hukuka dayanmaktadır.⁷

Osmanlı Devleti'nde klasik dönemde gayrimüslimlerin evlenme, boşanma, nafaka gibi aile hukukuna ilişkin işlemleri, genel olarak ruhani reisleri aracılığıyla çözüme kavuşturulmuştur. Tanzimat'tan sonra da bu durum büyük oranda devam etmiştir. Nüfus idarelerinin kurulmasından sonra yapılan evlilikleri, idarelere bildirme görevi, ruhani reislere verilmiştir.⁸

Hukuk-ı Aile Kararnamesi, Osmanlı, hatta İslam hukuk tarihinde, aile hukuku alanında kabul edilmiş ilk yasal düzenleme niteliğini taşımaktaydı. 1917 yılında kabul edilen bu kararname gayrimüslimler için de bazı hükümler içermekteydi. Gayrimüslimlerin aile hukuku ihtilaflarının çözüm yeri olan cemaat mahkemelerinin yargı yetkisini kaldırarak Şer'iyeye mahkemeleri bu tür ihtilafların da çözüm yeri hâline getirildi. Ancak yine de gayrimüslimlerle ilgili aile hukuku, eskiden olduğu gibi uygulanmış ve bu alanda büyük oranda çok hukukluluk devam etmiştir.⁹

⁵ Said Öztürk, "Osmanlı'da Çok Evlilik", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 10, ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), s. 375-380.

⁶ Kama, "Osmanlı Hukukunda Evlilik Akdi", s. 694-696.

⁷ Halil Cin, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974), s. 283-284.

⁸ Hüseyin Erdem, "İslam - Osmanlı Aile Hukukunda Gayrimüslimler", *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi (TAAD)*, S. 24, 2016, s. 657.

⁹ Mehmet Akif Aydın, "Hukuk-ı Aile Kararnamesi", *DİA*, C. 18, 1998, s. 315-316.

2. Nikâhla İlgili Yasal Düzenlemeler

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan sonra nikâh ve evlilikle ilgili muhtelif kanun, nizâmname, talimatname, ilanname, Sadaret emri, Meclis-i Vâlâ kararı çıkarılmıştır. Böylece konuyla ilgili eksiklikler giderilmeye çalışılmıştır. Yasal düzenlemelerden önemlileri şunlardır:

2.1. Osmanlı Devleti Ordusu'nda Evlenecek Olanlarla İlgili 30 Ağustos 1849 Tarihli Sadaret Emirnamesi

Orduda bulunan büyük ve küçük subaylara, evlenmek istediklerinde buldukları ordu müşirinden, ordu müşiri bulunmayan yerlerde en üst rütbeli subaydan nikâh iznini içeren bir ilmühaber verilirdi. Bu ilmühaber ibraz edilmeden nikâh kıyılması yasaklanmıştır.¹⁰

2.2. Nikâh Akitleri İçin Mahkemelerden Verilecek İzinnamelerden Alınacak Bedele Dair Meclis-i Vâlâ Kararı (1850)

Osmanlı Devleti'nin muhtelif vilayetlerinde, evlilik izinnamelerinden farklı ücretler alınması üzerine, durum Meclis-i Vâlâ'da görüşülerek 1850 yılı başlarında bir karar verilmiş ve bu karar padişah tarafından onaylanmıştır. Buna göre nikâh kıyılması sırasında mahkemelerden verilecek ruhsatnamelerden (izinnamelerden) bâkire için 3 kuruş, dul olanlar için 2 kuruş vergi alınması uygun bulunmuştur.¹¹

2.3. Mehirden Humus Alınmasının ve Evlilik Akitlerinde Satılmak Tabirinin Kullanılmasının Yasaklanmasına Dair Sadaret Emri (1855)

Revandiz sancağında evlilik esnasında verilen mehr-i muaccelden, müdür, mültezim ve muhtarların humus alması ile evliliklerde “satılmak” tabirinin kullanılması yasaklanmıştır.¹²

2.4. İzdivaç ve Tenâküh Maddesi Hakkında Tenbihatı Hâvi İlânname (1876)

Bu konuda 1858 ve 1875 yıllarında çıkarılan iki fermanla çeyiz, nişan ve düğünlerde yapılan israf yasaklanmıştır. İsrâf ve şikâyetlerin devam etmesi üzerine 1876 yılında bir ilanname yayımlandı. Bu ilannamenin amacı, evlilik masraflarını azaltmak, evliliklerin azalması ve dolayısıyla nüfusun azalmasını önlemek, kaçarak evlenmeler ile gayrimeşru yollara sapılmasını engellemektir. Mehr-i muaccelin peşin verilmesini zorunlu olmaktan çıkaran bu ilanname, daha sonra verilecek mehr-i müeccele de bir üst sınır getirmekteydi. Evlenecek çiftleri, ekonomik güçlerine göre dört gruba ayıran bu ilanname, 10 maddedir. Servet ve ekonomik gücü çok olan birinci sınıftakilerin, mehr-i müecceli en fazla 10 adet yüzlük mecdiye

¹⁰ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Sadaret Mektubû Kalemi (BOA, A.M-KT), 221/3, 9 Zilkade 1265 / 26 Eylül 1849.

¹¹ BOA, Sadaret Mektubû Kalemi Meclis-i Vâlâ Evrakı (A.MKT.MVL), 24/12, 6 Rebiülahir 1266 /19 Şubat 1850; BOA, Sadaret Mektubû Kalemi Umum Vilayat Evrakı (A.MKT.UM), 48/19, 3 Rebiülahir 1267 / 5 Şubat 1851.

¹² BOA, A.MKT.UM, 178/82, 26 Rebiülahir 1271 / 16 Ocak 1855.

kıymetinde olabilecekti. Mali güç bakımından ikinci sınıfta olanlar en fazla 5 adet yüzlük mecdiye altını, esnaf ve benzeri sıradan kimselerin oluşturduğu üçüncü sınıftakiler, en fazla 3 adet yüzlük mecdiye altını verebilecekti. Ekonomik gücü olmayan kimselerin evliliklerinde, hiçbir şey talep edilmeyecekti. En fazla 100 kuruş mehr-i müccel verebilecek olan bu sınıftakilerin evlilik işlemleri, köylülerin yardımıyla icra edilecekti. Hiçbir sınıfın mehr-i muaccel ismiyle bir şey verme zorunluluğu bulunmamaktaydı. Zikredilen sınıflar istediği takdirde belirlenen miktarları aşmamak üzere mehr-i muaccel de verebilecekti. Uygulanacak yasaklar, eşlerin evlenmesinden sonraki hayatlarında, eşlere bir kısıtlama getirmemekteydi. Dolayısıyla karı kocanın veya herhangi bir kimsenin, birbirine dilediği gibi para ve eşya alıp vermesi serbestti.¹³

2.5. Sicill-i Nüfus Nizamnamesi (1881)

Sicill-i Nüfus Nizamnamesi, 8 Ekim 1881 tarihinde yayımlanarak yürürlüğe konuldu. Bu nizamnamenin 23, 24 ve 25. maddeleri nikâh akitlerinin, nüfus müdürlüklerine bildirim ve bildirim kayıtlarının yapılaş şeklini göstermekteydi. Nizamname'de konuyla ilgili aşağıdaki hususlar hüküm altına alındı.¹⁴

- Müslümanlar arasındaki evliliklerin şer'î mahkemelerden, gayrimüslimler arasındaki evliliklerin ruhani reisleri tarafından verilen izinnameler üzerine icra edilmesi.

- Evlilik akdinin yapılmasından itibaren 8 gün içerisinde, nikâh akdini onaylayan bir ilmühaberinin, nikâh akdini icra eden imam veya ruhani reisler tarafından, sicill-i nüfus memuruna verilmesi.

- Doğduğu yerden (nüfusa kayıtlı olduğu yerden) başka bir yerde evlenenler için evlenme işleminin gerçekleştiği yer nüfus memurunun, evlilik durumunu gösteren bir ilmühaberi, evlenenlerin nüfus kaydının bulunduğu yere göndermesi.

- Yabancı ülkelerdeki evliliklerle ilgili olarak büyükelçilik ve şebenderliklerin evlilik durumunu gösteren ilmühaberleri, Hariciye Nezâreti aracılığıyla evlenenlerin nüfus kaydının olduğu yere iletmesi.

11 Haziran 1902 tarihinde Sicill-i Nüfus Nizamnamesi, yeniden düzenlenerek padişahın onayıyla yürürlüğe girmiştir. Bu nizamnamenin “*Tenâkuh ve İzdivâc Vukuâtının Usûl-i İcrası*” başlıklı üçüncü faslı, evlilik ve evlilik vukuâtının nüfus memurlarına bildirişimile ilgiliydi. 1881 tarihli nizamnameye göre getirilen yeni hükümler şöyleydi:¹⁵

¹³ “İzdivaç ve Tenâküh Maddesi Hakkında Tenbihatı Hâvi İlânname”, *Düstur*, I. Tertip, C. I, (İstanbul: Matbaa-i Âmiri, 1289), s. 736-741.

¹⁴ BOA, Sadâret Divan-ı Hümâyûn Kalemî, Mukâvele Kısmı Evrakı (A. DVN.MKL), 20/35, 26 Eylül 1297 / 8 Ekim 1881.

¹⁵ Sicill-i Nüfus Nizamnamesi Makamına Kâim Olmak Üzere Tadilen Kaleme Alınıp Meriyet-i Ahkamına Bi'l-istizân İrâde-i Seniyye-i Hazret-i Hilâfetpenâhi Şeref-müteallık Buyurulan Nizamname Suretidir, (Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1319/1903).

- Evlilik akitlerini bildiren ilmühaberlerin, imam veya ruhani reisler tarafından, nüfus memurlarına verilme süresi 8 günden 15 güne çıkarıldı.

- Gerekli bilgileri, belirtilen sürede nüfus idaresine vermeyen imam veya ruhani reisler, yarım Osmanlı altını para cezası vermekle yükümlü hâle getirildi.

1914 yılında yayımlanan Sicill-i Nüfus Kanunu ile kocaya da nikâh akdini bildirme yükümlülüğü getirildi.¹⁶

2.6. Münakehât ve Tevellüdât ve Vefeyâtın Dersaadet Devâir-i Belediyesi'ne Suret-i Kaydı Hakkında Kararname (1881)

Bu kararname ile nikâh ve boşanmaların, Dersaadet belediye dairelerine onaylattırılması ve kaydettirilmesi esası getirildi. Buna göre:¹⁷

- Dersaadet belediye dairelerinde evlilik, doğum ve ölümlerle ilgili ayrı ayrı sicil tutulması (Madde 1).
- Şer'î mahkemeler ve patrikhanelerden alınan evlilik izinnamelerinin belediye dairelerinden onaylattırılması (Madde 2).
- Belediye dairelerine kaydettirilecek nikâh izinnameleri için 5 kuruş harç alınması (Madde 3).
- Belediye dairelerine kaydettirilen ve onaylattırılan izinnameler üzerine nikâhların kıyılması (Madde 4).
- Boşanma meydana geldiğinde imam ve ruhani temsilcilerinin verecekleri ilmühabere istinaden evlilik kayıtlarının belediyece düzeltilmesi (Madde 5).
- Belediye dairesine onaylattırılmayan izinname ile nikâh kıyanlarla boşanma, doğum ve ölüm ilmühaberlerini göndermeyen imam, papaz ve hahamlardan para cezası alınması (Madde 7); hükme bağlanmıştır.

2.7. 1887 Tarihli Kararname

Bu kararname ile nikâh ve diğer vukuatı nüfus memurlarına bildirmeyen imam, rahip ve hahamlara, 2 çeyrek mecdiye para cezası verilmesi kararlaştırıldı.¹⁸

2.8. Ceza Kanunuyla Getirilen Cezalar (1913-1914)

1913 tarihinde Ceza Kanunu'nda yapılan değişiklikle izinnamesiz nikâh kıyanlara 3 aydan 2 yıla kadar hapis cezası verilmesi hükmü getirilmiştir. Aynı kanunda 1914 yılında yapılan değişiklikle evlenen çiftlerin de cezalandırılması hususu yasal hâle geldi.¹⁹

¹⁶ Ahmet Yasin Küçükütyaki, "Osmanlı Devletinde Tanzimat Sonrası Aile Hukuku Alanındaki Gelişmeler ve Hukuk-ı Aile Kararnamesi", *Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 13, S. 26, 2014/2, s. 180-181.

¹⁷ BOA, A. DVN.MKL, 20/14, 14 Mart 1297 / 26 Mart 1881.

¹⁸ Küçükütyaki, "Tanzimat Sonrası Aile Hukuku", s. 180-181.

¹⁹ Küçükütyaki, "Tanzimat Sonrası Aile Hukuku", s. 180-181.

2.9. Hukuk-1 Aile Kararnamesi (1917)

Aile hukuku alanında Osmanlı Devleti'nin çok dinli ve çok mezhepli yapısını dikkate alarak hazırlanan en kapsamlı yasal düzenleme olma özelliğini taşıyan ve 25 Ekim 1917 tarihinde kabul edilen Hukuk-1 Aile Kararnamesi, evlenme ve ayrılma olmak üzere iki kitaptan meydana gelmiştir. 15 fasılda 101 maddeden oluşan ve evlenme (münâkehât) hakkında olan Birinci Kitap'ta aşağıdaki fasıl başlıkları yer almaktadır:²⁰

- Nişanlanmak.
- Nikâh ehliyeti.
- Nikâhı yasak olanlar.
- Yahudilerde nikâhı yasak olanlar.
- Hıristiyanlarda nikâhı yasak olanlar.
- Nikâh akdi.
- Hristiyanlarda nikâh akdi.
- Evlenecek tarafların denkliği.
- Nikâhın bozulması ve yok sayılması.
- Yahudilerde nikâhın bozulması ve yok sayılması.
- Hıristiyanlarda nikâhın bozulması ve yok sayılması.
- Nikâhın hükümleri.
- Hristiyanlarda nikâhın hükümleri.
- Mehir.
- Nafaka.

Boşanma (müfârat) hakkında olan İkinci Kitap, 6 fasılda 56 maddeden ibarettir. Bu kitaptaki fasıllar aşağıdaki başlıklardan oluşmaktadır:²¹

- Genel hükümler.
- Dönülebilen ve dönülemeyen boşanma.
- Ayrılma isteği (hıyâr-ı tefrik).
- Hristiyanlarda boşanma.
- İddet.
- İddetli olan kadının nafakası.

Kararname, Hanefi mezhebinin dışındaki mezhepleri dikkate aldığı gibi gayrimüslimlerle ilgili hükümlere de yer verdi. Gayrimüslim cemaat mahkemelelerinin aile hukukuyla ilgili yetkisini kaldırarak bu tür ihtilafların yerini şer'iyye mahkemeleri hâline getirdi. Böylece bu konuda yargı birliği sağlanmış oldu. Kararname, çocuklar ve akıl hastalarının evliliğini yasakladı. Müslüman kadınlara

²⁰ "Hukuk-1 Aile Kararnamesi", *Düstur*, II. Tertip, C. 9, (İstanbul: Evkaf Matbaası, 1928), s. 762-774.

²¹ "Hukuk-1 Aile Kararnamesi", *Düstur*, II. Tertip, C. 9, s. 774-781.

istemeleri durumunda, evlenme akdine kocanın ikinci defa evlenemeyeceğine, evlendiği takdirde boşanmış sayılacağına dair bağlayıcı bir şart koydurabilme hakkı getirildi. Bu şekilde dolaylı olarak çok evliliğin engellenmesi amaçlandı. Kararname, şiddet ve cebir kullanılarak yapılan evlenme akitlerini geçersiz kıldı. Kararname Osmanlı Devleti'nde ilk dönemlerden itibaren devlet kontrolünde yapılan nikâh akitlerini, daha düzenli şekilde kayıt altına alacak şekilde hükümler getirmiştir.

Ancak bu Kararname, 19 Haziran 1919 tarihinde, sadrazam vekili ve Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'nin (1919-1920) imzasını taşıyan geçici bir kanunla yürürlükten kaldırıldı. Kararname'nin bir buçuk yıl gibi kısa bir sürede yürürlükten kaldırılmasında, gayrimüslimlerin muhalefeti ile diğer mezheplerin görüşlerini içermesi sebebiyle Hanefilerin eleştirileri de etkili olmuştur.²²

2.10. Hukuk-ı Aile Kararnamesine Müteallık Muâmelât-ı İdariye Hakkında Nizamname (1917)

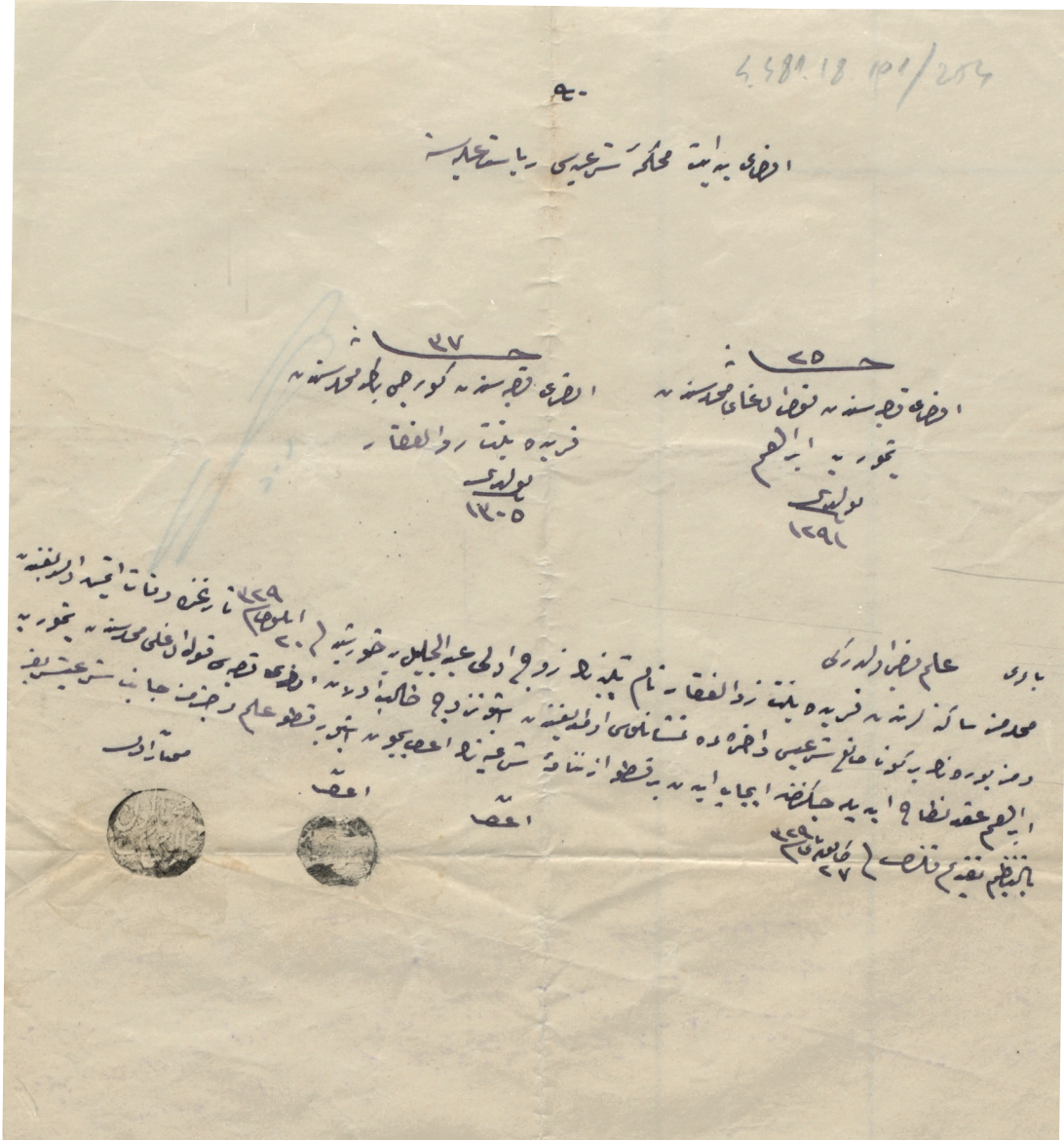
Bu nizamname, 25 Ekim 1917 tarihinde kabul edilen “Hukuk-ı Aile Kararnamesi” ile getirilen yeni düzenle ilgili idari işlemler hakkındaki düzenlemeleri içermektedir. Buna göre işlemler şu şekildeydi:²³

- Evlenmek isteyen erkek (hatib) ile kadın (mahtûbe) öncelikle ikamet ettikleri mahalle veya köy ihtiyar heyetinden nikâh ilmühaberi almak zorundaydı (Madde 1).
- Alınan ilmühaber, kız ve erkeğin kimlik belgeleriyle taraflardan birinin ikametgâhı mahkemesine, taraflar gayrimüslim ise herhangi birinin ikametgâhındaki ruhani reise verilecekti (Madde 2).
- Mahkeme, ilmühaber ile diğer evrakları inceleyerek, eksik bulunması halinde tamamlanmak üzere taraflara iade etmekteydi. Evlenmeye engel bir durumun bulunması durumunda gerekçeli bir kararla, başvuru reddedildi (Madde 3).
- Mahkemece yapılan inceleme sonucunda, nikâhın yapılacağını içeren bir ilan düzenleyerek itirazı olanların ilan tarihinden itibaren 10 gün içinde mahkemeye başvurması ifade edilmekteydi. Taraflar farklı kazalarda ikamet etmekteyse diğer tarafın mahkemesinde de durum ilan edilmekteydi (Madde 5). İki nüsha düzenlenen ilanın bir nüshası mahkeme salonuna, diğer nüshası insanlar geçiş yerine yapıştırılırdı (Madde 6).
- Nikâh akdinin yapılmasına bir itiraz olduğunda mahkeme, yapacağı yargılama sonucunda nikâhın yapılıp yapılmayacağına karar verilmekteydi (Madde 7). Ancak itiraz eden kişi veya kişilerin duruşmaya katılması zorunluydu. Katılmaması durumunda itiraz yapılmamış sayılmaktaydı (Madde 8).

²² Aydın, “Hukuk-ı Aile Kararnamesi”, s. 316-317.

²³ “Hukuk-ı Aile Kararnamesine Müteallık Muâmelât-ı İdariye Hakkında Nizamname”, *Düstur*, II. Tertip, C. 2, (İstanbul: Matbaa-i Osmaniyye, 1330), s. 52-57.

Belge 1: Ohri'den Zülfikar kızı Feride ile Kuloğlu Mahallesi'nden İbrahim oğlu Timur'un Nikâh Akdi İçin Verilen İlmühaber (1914).

Kaynak: BOA, YB.021, 44/101.

- Nikâhın yapılabileceğine karar verildiği takdirde mahkeme veya mahkemenin vereceği izinname ile nüfus memuru, öğretmen, mahalle imamı veya muhtar gibi resmi sıfatı olan bir kimse veya halk içinden itibarlı bir kimse naip tayin edilerek nikâh kıyılabilmekteydi (Madde 9).
- Hâkim, nâip veya özel olarak görevlendirilen memur nikâhta hazır bulunarak bir akit düzenlerdi (Madde 13).
- İki nüsha olarak düzenlenen ve sicile aynen kaydedilen akitnamelerden biri dosyasına konulmaktaydı. Diğer nüshası ise nüfus idaresine verilmekteydi (Madde 14).

3. Nikâh ile İlgili Muameleler ve Uygulama Örnekleri

Osmanlı Devleti'nde evlenecek tarafların nikâhının kıyılabilmesi için öncelikle iki işlemin yapılması gerekliydi. Bunlardan birincisi evlenecek kişilerin, ikamet ettikleri mahallenin ihtiyar heyetinden kadıya hitaben yazılmış bir ilmühaber almak -ki bu ilmühaberde evlenecek kadın ve erkeğin isimleri, ikamet ettikleri mahalle veya köyleri, evlenmeye engel bir durumlarının olmadığı ifade edilerek nikâhlarının kıyılabilmesi için mahkemeden “Evlenme izinnamesi” verilmesi için ilmühaber düzenlendiği belirtilirdi- ikincisi ise şer‘î mahkemelerden zikredilen ilmühabere istinaden izinname almaktı. Bâkire veya dul ayırımı yapılmadan işlemler aynı şekilde gerçekleştirilmekteydi.²⁴

Ohri Bidâyet Mahkeme-i Şer‘iyyesi Riyâset-i Aliyyesi'ne

Hane 25

*Ohri Kasabasından
Kuloğlu Mahallesi'nden
Timur bin İbrahim
1291*

Hane 37

*Ohri Kasabasından
Gürcübey Mahallesinden
Feride bint-i Zülfikar
1305*

Bâdi-i ilmühaber oldur ki

Mahallemiz sâkinelerinden Feride bint-i Zülfikar nâm seyyibenin zevc-i evveli Abdulhalil bin Hurşid fî 20 Eylül sene 329 tarihinde vefat etmiş olduğundan ve mezbûrenin bir gûna mâni-i şer‘isi ve âhar da nişanlısı olmadığından işbu tezevvüce tâlib olan Ohri Kasabası Kuloğlu Mahallesi'nden Timur bin İbrahim akd-i nikâh edileceğinden icâb eden bir küt‘a izinnâme-i şer‘iyenin i‘tâsı için işbu bir küt‘a ilmühaberimiz cânib-i şer‘-i şerife bi‘t-tanzim takdim kulındı.

Fî 27 Kanun-ı Sâni sene [1]329 / [9 Şubat 1914]

*Bende
Aza*

*Bende
Aza
[Mühür]*

*Bende
Muhtar-ı Evvel
Mühür:*

Muhtar-ı Evvel-i Mahalle-i Gürcü Bey

Kendisine verilen ilmühaberle ilgili gerekli incelemeleri yaparak nikâh akdinin yapılabileceğine karar veren kadı, mahalle veya köy imamına hitaben yazdığı “Evlenme İzinnamesi”ni, evlenecek taraflara iletmekteydi. Nâip veya kadılar izinname verirken evlenecek tarafların kimliklerini kontrol etmek zorundaydı. Aynı zorunluluk nikâh akdini yapan imam ve muhtarlar için de geçerliydi.²⁵

Evlenecek çiftler veya vekilleri tarafından kadıdan alınan izinname, mahalle veya köy imamına verilerek nikâh akdini gerçekleştirilmesi talep edilmekteydi.

²⁴ BOA, Yabancı Arşivler, Makedonya Arşivi (YB.021), 44/101, 29 Kanun-ı Sâni 1329 / 9 Şubat 1914.

²⁵ BOA, Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemî (DH.MKT), 753/27, 21 Temmuz 1319 / 3 Ağustos 1903.

Belge 2: Manastır'ın Lahmiye Köyü'nden Elmas kızı Kerime ile Adem oğlu Emin'in İzinnamesi (1911)

Kaynak: BOA, YB.021, 130/283.

İzinnamelerin üst ve alt kısımlarında, nikâh akdinin gerçekleştirilebilmesi için yeterli boşluk bulunmaktaydı. İmam nikâh işlemi, bu boşlukları kullanarak icra etmekteydi. El yazısıyla yazılan izinnameler, Tanzimat'tan sonra matbu ve çerçeveli şekilde de düzenlenmeye başlandı. İmam nikâh akdini gerçekleştirirken mehr-i müeccel ve mehr-i muacceli, izinnamenin en üst kısmına yazmaktaydı. Alt kısma evlenecek kadın ve erkeğin ismi, kadın ve erkeğin vekilleri ile şahitler kaydedilmekteydi. En alt kısma -sürekli olmasa da- nikâhı kıyan imam, akit tarihinden sonra imzasını atıp mührünü basmaktaydı.²⁶

Nikâh akdini gerçekleştiren imam, ayrı ayrı iki ilmühaber daha düzenlemekteydi. Bu ilmühaberlerden birisini kadıya, diğerine ise nüfus müdürlüğüne hitaben yazarak göndermekteydi. Nüfus müdürlüğüne hitaben yazılan ilmühaber daha ayrıntılı olarak hazırlanmaktaydı. Kadınlara ve nüfus müdürlüklerine verilen bu ilmühaberler, adı geçen kurumların arşivinde saklanmaktaydı. Nitekim İştip naipliğinin düzenlediği izinnamenin arka sayfasında yer alan kayıt bu durumu desteklemektedir. İlgili kayıta bulunan “Bu husustaki ilmühaber hıfz olunup tarafeynin tezkire-i Osmaniyeleri ba ‘de’r-ru ‘ye defter-i mahsusa kayd şod. [Mühür] Mahkeme-i Kaza-i İştib Şer ‘iyye Kâtibi” şeklindeki ifade, ilmühaberın özel sicil defterine kaydedilerek kadılığın arşivine kaldırıldığını göstermektedir.²⁷

Belge 3: İştip'ten Nasuh kızı Şöhret Hanım ile Yüzbaşı Raşit Efendi İzinnamesinin Arka Sayfası (1906)

Kaynak: BOA, YB.021, 130/31.

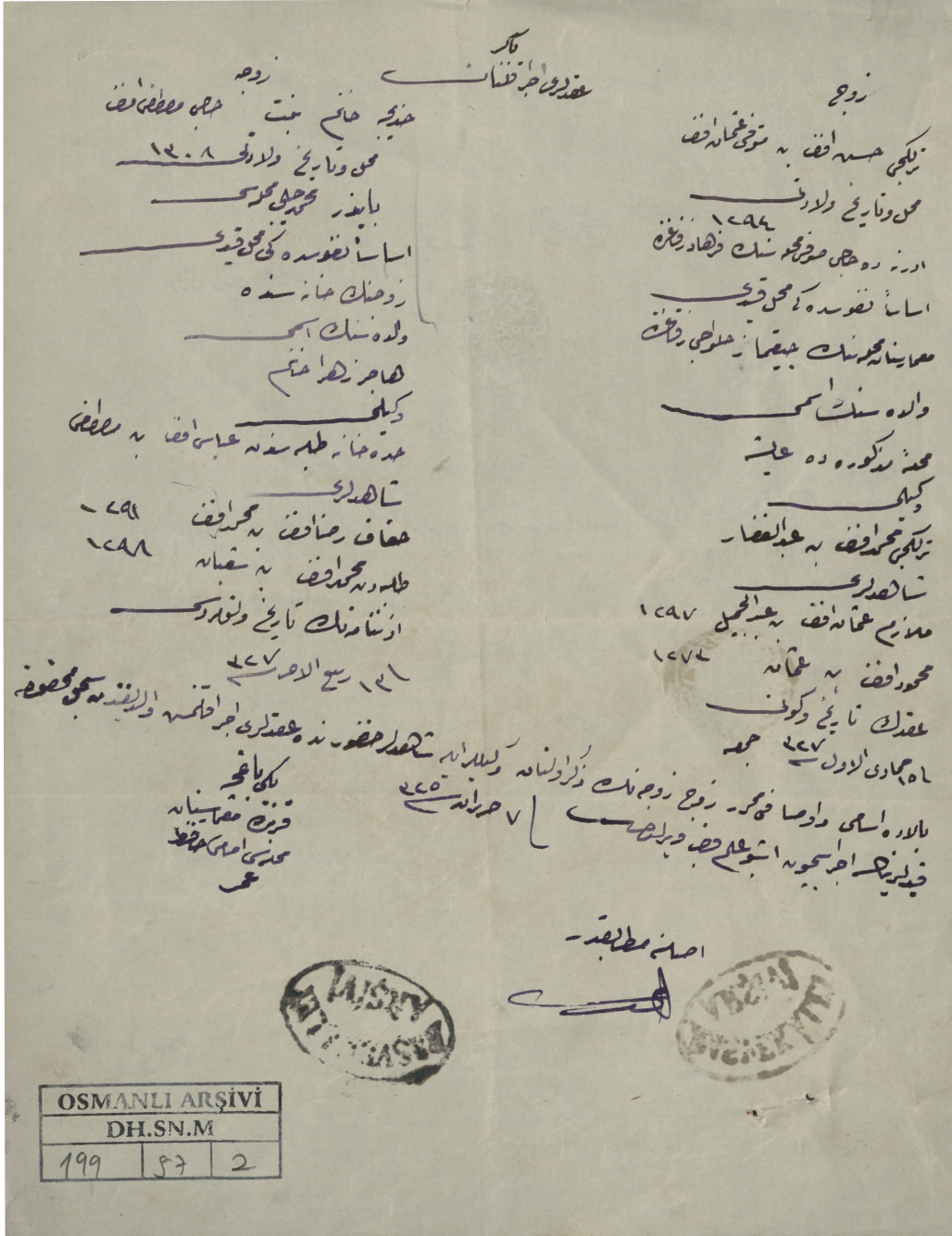
Nüfus memurluğuna verilen evlenme ilmühaberi örneği incelendiğinde, karı kocanın isimleri, doğum yeri ve tarihleri, nüfusta kayıtlı oldukları yerler, eşlerin

²⁶ BOA, YB.021, 130/283, 29 Muharrem 1329 / 24 Ocak 1911; BOA, Cevdet Adliye (C.ADL), 29/1731, 19 Zilhicce 1288 / 29 Şubat 1872; BOA, YB.021, 134/213, 4 Zilkade 1322 / 10 Ocak 1905.

²⁷ BOA, YB.021, 130/31, 30 Temmuz 1322 / 12 Ağustos 1906.

anne babalarının isimleri, vekil ve şahitlerin isimleri, akit tarihi ile imamın ilmühaberi takdimini gösterir, “Bâlâda esâfi muharrer zevç ve zevcenin zikr olunan vekiller ile şâhidler huzurunda akidleri icrâ kılınmış olduğundan sicill-i mahsusuna kayıtlarının icrası için işbu ilmühaber verildi; Fî 7 Haziran sene [1]325, Yenibahçe kurbunda Mimar Sinan Mahallesi İmamı Hafız Ömer” bir şekilde düzenlendiği anlaşılacaktır (Belge 4).

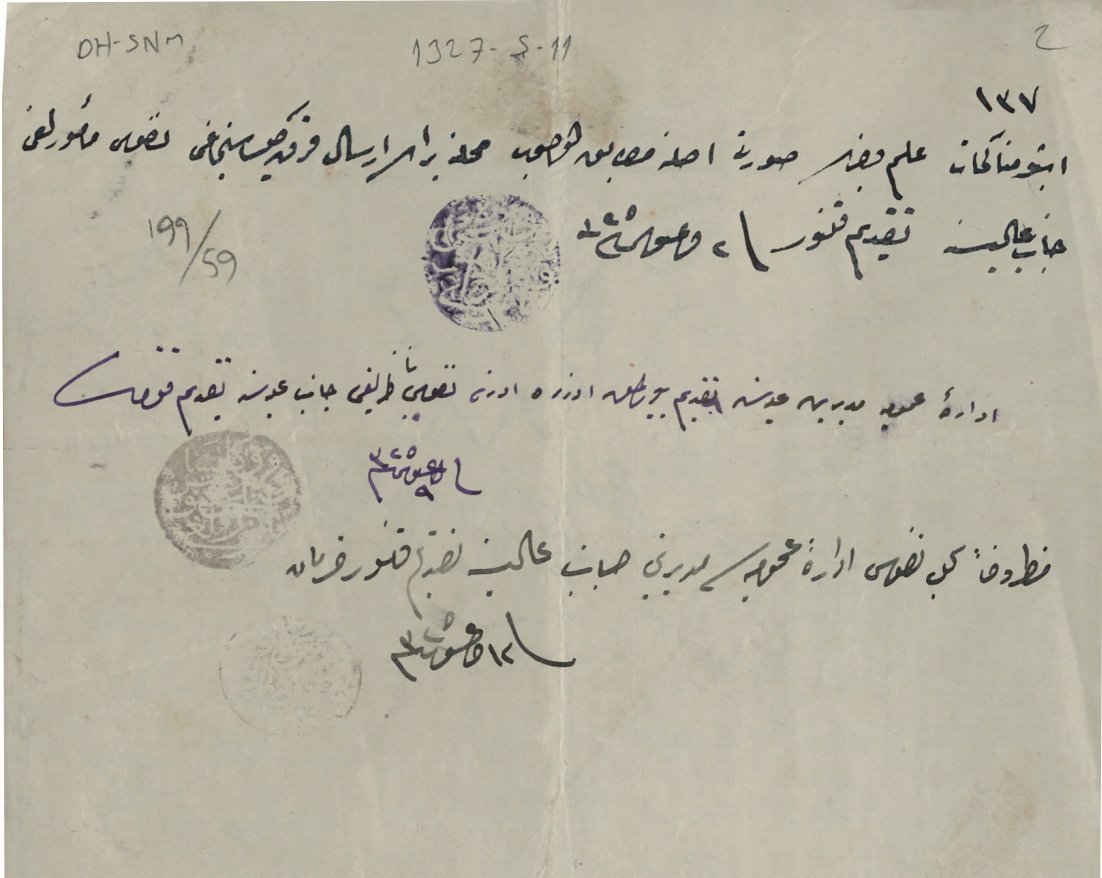
Belge 4: Osman Efendi oğlu Terlikçi Hasan Efendi ile Hacı Mustafa Efendi kızı Hatice Hanım'ın Nikâh Akdi İlmühaberi (1909)

Kaynak: BOA, Dahiliye Nezareti, Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiyesi Kalemi (DH.SN.M), 199/57.

Gayrimüslimlerin nikâh akitlerini içeren ilmühaberi, bağlı buldukları ruhani reisleri, nüfus idarelerine vermekle yükümlüydü. Bu yükümlüğün muhtarlara verilmesi hususu müzakere edilmiş, ancak durum bir sonuca bağlanamamıştı. ²⁸

Belge 5: Kırkkilise Yenice Köyü'nden Dimitri ile Domina'nın Nikâh Akdi İlmühaberinin Arka Sayfası (1909)

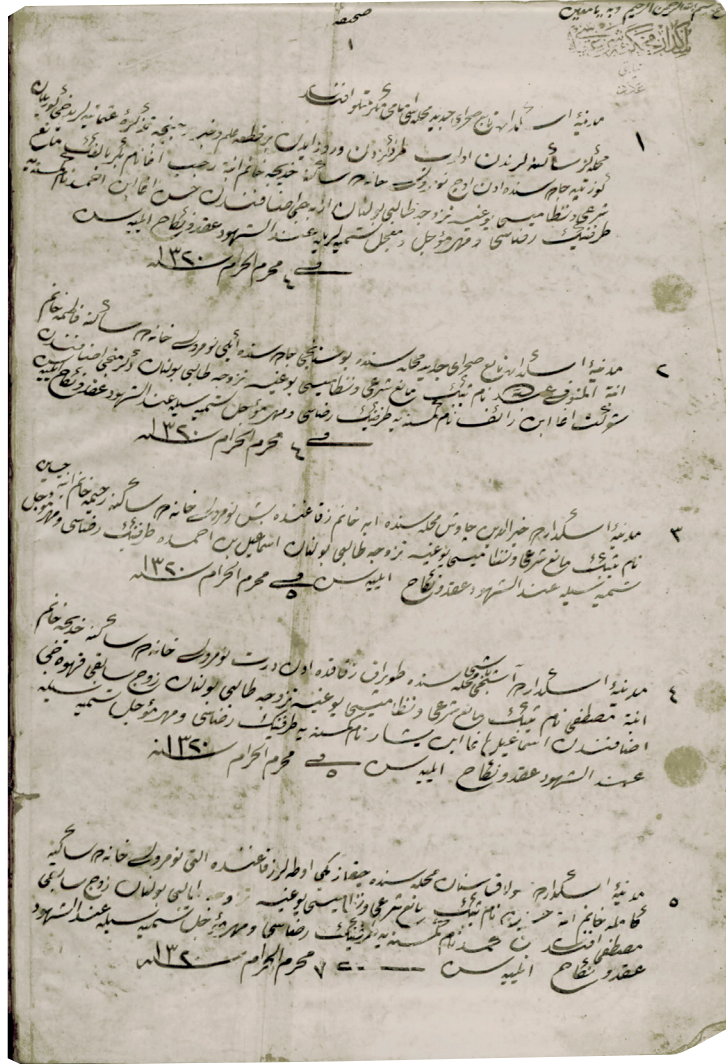
Kaynak: BOA, DH.SN.M, 199/59.

Fakat bir süre sonra gayrimüslim nikâh akit ilmühaberini, muhtarların nüfus idaresine bildirdiği görülmektedir. Kırkkilise'ye bağlı Yenice köyü muhtarı tarafından verilen ilmühaber, Müslümanlar için düzenlenen nikâh ilmühaberleriyle benzer bir şekilde düzenlenmişti. İlmühaberlerde yer verilen ayrıntılar da hemen hemen aynıydı. Nitekim muhtar tarafından nüfus idaresine hitaben yazılan takdim cümlesi de “Bâlâda esâmi ve evsâfı muharrer zevç ve zevcenin zikr olunan vekiller ile şâhidler huzurunda akidleri icrâ kılınmış olduğundan sicill-i mahsusuna kayıtlarının icrası için işbu ilmühaber verildi; Yenice karyesi muhtarı, [İmza]” şeklindeydi ve kelimeler bile aynıydı (Belge 5).

²⁸ BOA, DH.MKT, 229/51, 13 Nisan 1310 / 25 Nisan 1894.

Nikâhla ilgili işlemlerin sicil defterlerine kayıt usulüne kısa bir bakış atılacak olursa; çoğu kadılığın nikâh akitlerini, genel olarak tuttıkları şer'îye sicili defterlerine kaydettiği görülürken bazı kadılıklar nikâh akitlerinin kaydı için özel defterler tutmaktaydı. Özellikle de İstanbul'daki kadılıkların nikâh kayıtları için tuttıkları özel sicilleri vardı. Nikâh izinname ve ilmühaberlerinin kadılıklarda bulunan sicil defterlerindeki kayıtlarında, farklılıklar olsa da içerik olarak benzerlik göstermekteydi. Örneğin Üsküdar şer'îye mahkemesinin yaklaşık beş buçuk yılı kapsayan 296 numaralı sicil defterinde, nikâh için verilen izinnameleler sıra numarası verilerek deftere aynen kaydedilmiştir (Belge 6).²⁹

Belge 6: Üsküdar Şer'îye Mahkemesi İzinname Sicil Defteri (1902)

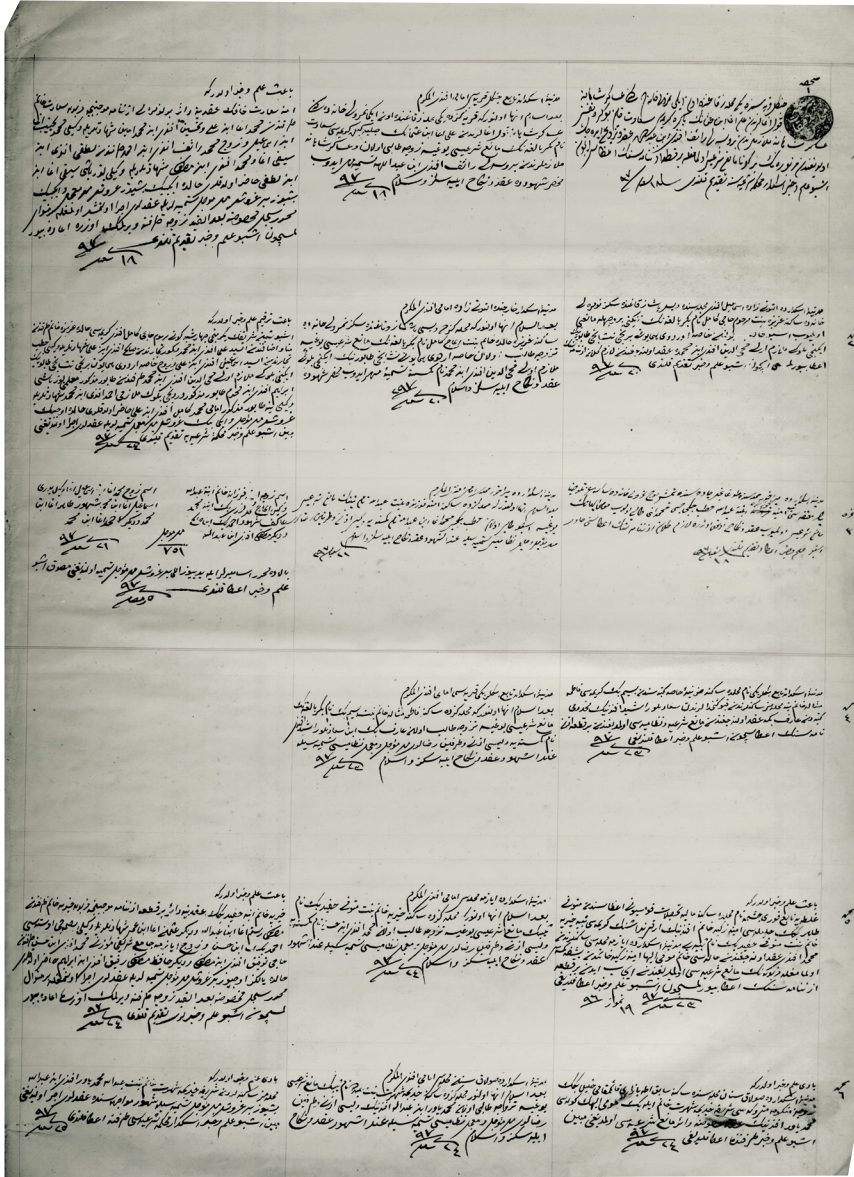

Kaynak: BOA, İstanbul Müftülüğü Meşihat Defterleri (İST.MŞH.DFT3.d), no. 296, s. 1.

²⁹ BOA, İstanbul Müftülüğü Meşihat Defterleri (İST.MŞH.DFT3.d), no. 296, s. 4 Muharrem 1320 / 13 Nisan 1902; BOA, İstanbul Müftülüğü Meşihat Defterleri (İST.MŞH.DFT3.d), no. 307, 18 Şaban 1297 / 26 Temmuz 1880.

Bazı kadınlıkların nikâh kayıt sicillerinde, izinnameleer deftere yine aynen kaydedilirken “İzinname Taleb İlmühaberi” ile “Nikâh Akdini Bildirme İlmühaberi”, bu izinnamenin sağ ve sol tarafına yazılmaktaydı. Yine Üsküdar Şer’iyye Mahkemesi’ne ait 307 numaralı sicil defteri, bu duruma örneklik teşkil etmektedir. Adı geçen defterin bir numaralı kaydında, muhtar tarafından verilen izinname talep ilmühaberinde “Çengel Karyesi’nde Yeni Mahalle Sokağında on iki numaralı hanede sâkine Asâkir-i Şâhâne Kolağalarından Ali Ağa ibn-i Osman’ın bâkire kerimesi Saadet Hanım bu kere nefsinî, Asâkir-i Şâhâne mülâzımlarından Bursalı Raif Efendi ibn-i Abdullah’a akd ü tezvîc edecek olduğundan mezbûrenin bir gûnâ mâni-i şer’isi olmamakla bir küt’a izinnamesinin i’tâsı için işbu ilmühaber Üsküdar Mahkeme-i Şer’iyyesi’ne takdim kıldı. Fî 18 Şaban 1297” şeklinde izinname verilmesi istenmekteydi (Belge 7).

Belge 7: Üsküdar Şer’iyye Mahkemesi İzinname Sicil Defteri (1880)

Kaynak: BOA, İST.MŞH.DFT3.d., no. 307.

307 numaralı defterin aynı satırının ortasındaki kayıta, Üsküdar Şer'iyeye Mahkemesi'nden Çengelköy imamına hitaben yazılan izinnamede, nikâh akdinin gerçekleştirilmesi emredilmekteydi. Aynı satırın en sol tarafında bulunan ve nikâh akdini yapan Çengelköy imamından gelen ilmühaberde “*Bâ'is-i ilmühaber oldur ki; Emine Saadet Hanım'ın akdine dâir bir numaralı izinnâme mûcibince mezbûre Saadet Hanım tarafından Mehmed Ağa ibn-i Ali ve Tahsin Efendi ibn-i Mehmed Emin şehâdetleriyle vekili Mehmed Necib Ağa ibn-i İsmail ve zevce Mehmed Râif Efendi ibn-i Ahmed tarafından Lutfi Efendi ibn-i Seyfi Ağa ve Mehmed Efendi ibn-i Mustafa şehâdetleriyle vekili Yüzbaşı Seyfi Ağa ibn-i Lutfi hâzır oldukları hâlde iki bin beş yüz kuruş mehr-i ma'accel ve iki bin beş yüz bir kuruş mehr-i müeccel tesmiyeleriyle akidleri icrâ olunmuş olmakla minvâl-i muharrer sicill-i mahsûsuna ba'de'l-kayd zevce tarafına verilmek üzere îade buyurulması için işbu ilmühaber takdîm kılındı. Fî 18 Şaban 1297*” tarafların nikâhlarının kıyıldığını gösteren bu kaydın Üsküdar kadısının sicil defterine kaydı için bu ilmühaber düzenlendiği belirtilmekteydi. Bu kayıttaki ilginç olan bir yön de nikâh akdini bildiren ilmühaber, sicile kaydı yapıldıktan sonra evlenen kadına iade edilmesinin istenmesiydi (Belge 7).

Osmanlı Devleti'nde sosyal hayatın her yönüyle ilgili olarak tayin edilebilen vekiller, nikâh akitleri icrasında da yer almaktaydılar. Nikâh kayıtlarında geçen vekiller, evlenecek kadın ve erkekler tarafından mahkeme veya şahitler huzurunda tespit edilmekteydi.³⁰

Sonuç

İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren, nikâh muamelelerinde devletin yer alması ve bu işlemleri kayıt altına alması süreklilik arz etmiştir. Osmanlı Devleti'nde de kadılar vasıtasıyla devlet, nikâh akitlerinde etkin bir rol oynamıştır. Bu durumun en önemli nedenlerinden birisi, ailelerde meydana gelebilecek ihtilafları en aza indirme düşüncesidir. Önemli nedenlerden bir diğeri de, devletin nikâh akitlerinden harç almasıdır.

Tanzimat'tan sonra nikâhla ilgili kayıtları daha sağlam hâle getirmek için bazı yasal düzenlemeler yapıldı. 1881 yılında çıkarılan Sicill-i Nüfus Nizamnamesi, nikâh akdini gerçekleştiren imam, papaz ve hahamlara, durumu nüfus müdürlüklerine bildirim yükümlülüğü getirdi. Yükümlülüğünü yerine getirmeyenlere para cezası uygulanması, sorumluluğu yerine getirme yönünde önemli rol oynadı. 1914 yılında yayımlanan Sicill-i Nüfus Kanunu, kocaya da bildirim yükümlülüğü getirerek bu konuda ihmal ve gizleme yoluyla oluşan eksiklikleri azaltma açısından önemli bir adım oldu.

Nikâh akitlerinin yapılmasında etkin rol oynayan kadılıklar, Tanzimat sonrasında nikâhla ilgili özel sicil defterleri tutmaya başladı. Bu kayıtların bazılarında izinnamelerin yanında hem izinname talep ilmühaberleri, hem de nikâh bildirim

³⁰ Habibullah Habib, “Osmanlı Devleti'nde Vekâlet Akdinin Uygulanması (1008-1009/1599-1600 Tarihli B-18 Numaralı Şer'iyeye Sicili Örneği)”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi (İHYA)*, C. 7, S. 1, 2021, s. 465 ve 469.

ilmühaberleri aynı deftere kaydedilerek aile hukukuyla ilgili ihtilafları azaltıcı ve ihtilaf olması hâlinde çözümü kolaylaştırıcı delil vasıtaları oldu. Kadı veya ruhani reislerin verdikleri izinnamelemler üzerine imam, papaz ve hahamlar nikâh muamelelerini kaydettiğinde, bu izinnamelemler, evlilik cüzdanı niteliğine bürünmekteydi.

1881 yılında çıkarılan bir kararname ile İstanbul'daki belediye dairelerine evlilik, doğum ve ölümlerle ilgili sicil tutma yükümlülüğü getirildi. Kararname ile nikâh akitlerinin belediyelerden onaylattırılan izinnamelemler üzerine icra edilmesi kararlaştırıldı. Ancak bu durumun taşralarda da uygulandığına dair bir kayıt tespit edilemedi.

İslam hukukunun temelini oluşturduğu Müslümanlar arasındaki aile hukukuna göre bir erkeğin, en fazla dört kadınla evlenmesine izin verilmekteydi. Kayıtlar incelendiğinde bu uygulamanın yaygınlık kazanmadığı, daha çok zorunluluk nedeniyle başvurulmuş bir yol olduğu anlaşılmaktadır. Hatta yabancı seyyahlar, Osmanlı toplumunda çok evliliğin, sanılan aksine çok az olduğunu ve hoş karşılanmadığını vurgulamışlardır. Kayıtlarda 16. yüzyılda yaklaşık % 5 olduğu görülen çok evlilik, Tanzimat'tan sonra daha da azalmıştır. İzinname kayıtlarıyla ilgili yaptığımız araştırmada, çok eşliliği gösteren bir kayıt tespit edilememiştir.

Osmanlı Devleti'nin çok dinli ve çok mezhepli yapısı göz önünde bulundurularak 1917 yılında çıkarılan Hukuk-ı Aile Kararnamesi, aile hukuku alanında düzenlenen çok kapsamlı, ayrıntılı ve bütünlüklü hükümler getirdi. Kararname İslam mezheplerinin görüşlerini sentezleyen hükümlere yer verdi. Bunun yanı sıra gayrimüslimlerin aile hukukunu ilgilendiren bazı hükümleri de içermekteydi. Nitekim gayrimüslim cemaat mahkemelerinin aile hukukuyla ilgili yetkisini kaldırdı. Gayrimüslimlerin aile hukukundan kaynaklanan anlaşmazlıklarının çözüm yeri şer'iyye mahkemeleri oldu. Yargı birliğini sağlamak için getirilen bu hükme, gayrimüslimler tarafından ciddi eleştiriler yöneltildi. Müslüman kadınlara, evlenme akdine kocanın ikinci defa evlenemeyeceğine dair bir taahhüt koydurma hakkı verilerek dolaylı da olsa çok evliliğin engellenmesi yoluna gidildi. Osmanlı Devleti'nde ilk dönemlerden itibaren devlet kontrolünde gerçekleştirilen evlilik akitleri konusunda, Kararname ile ayrıntılı ve daha düzenli bir sistem getirildi.

Nikâh akitleri konusunda getirilen bu sistemi, bütünlüklü ve ayrıntılı bir şekilde ortaya koyan ilk yasal düzenleme ise Hukuk-ı Aile Kararnamesi'ne istinaden çıkarılan "Hukuk-ı Aile Kararnamesine Müteallık Muâmelât-ı İdariye Hakkında Nizamname" oldu. Bu nizamname nikâh akdi gerçekleştirilirken alınan ilmühaber, izinnamelemler ile nikâh akdinin bildirilmesi konuları ayrıntılı olarak düzenlendi. Buna göre evlenmek isteyen kadın ve erkeğin, öncelikle mahalle veya köy ihtiyar heyetinden bir ilmühaber alıp bu ilmühabere kimlik belgelerini de ekleyerek mahkemeye veya ruhani reislerimize vermeleri gerekliydi. Mahkeme, ayrıca evlilik akdine yapılacak itirazları değerlendirmek için nikâh akdiyle ilgili bir ilan hazırlayarak mahkeme salonuna ve insanların geçeceği yerlere astırmaktaydı. Bu ilan 10 gün süreyle askıda kalmaktaydı. İtirazlar, mahkemede karara bağlanmaktaydı. Durumu inceleyen mahkeme veya ruhani reis, evlenme engeli bulunmaması durumunda, bir evlenme izinnamesi düzenleyerek taraflara vermekteydi. Nizamname ile

getirilen önemli bir yenilik olarak, nikâh akdini gerçekleştirecek olan yetkililerin kapsamı genişletildi. Mahkeme veya mahkemenin yetkili kılacağı imam, muhtar, nüfus memuru, öğretmen veya resmi sıfatı olan kimseler veya halk içinde itibarı olan kimseler izinnameye göre evlilik akdini gerçekleştirmekteydi. Evlilik akdi nüshalarından biri dosyasına, bir nüshası da nüfus idaresine verilmekteydi.

Osmanlı Devleti'nde nikâh akitlerinin icrasında devletin rolünün süreklilik gösterdiği anlaşılmaktadır. Kamu otoritesinin izniyle yine kamu görevi yapan kişiler tarafından gerçekleştirilen nikâh akitlerinin, Tanzimat'tan sonra yapılan yasal düzenlemelerle, günümüzde yapılan nikâhlara benzer şekilde kayıt altına alındığı ifade edilebilir.

EXTENDED ABSTRACT

From the first periods of Islam, state has been regularly involved in marriages and recording these proceedings. In the Ottoman Empire, the state played an active role in marriage contracts through *kadis* (muslim judges). One of the most important reasons for this situation is the idea of minimizing conflicts that may occur in families. Another important reason is that the state charged fees from marriage contracts.

After the Imperial Edict of Gülhane (*Tanzimât Fermânu*), some legal arrangements were made to make the marriage records more robust. The *Sicill-i Nüfus Nizamnamesi* (Regulation of Population Registry), enacted in 1881, obliged imams, priests and rabbis to notify the civil registration office. The imposition of fines on those who did not fulfill their obligations played an important role in keeping the records complete. The *Sicill-i Nüfus* Law, enacted in 1914, obliged the husband to notify the authorities, which was an important step in reducing the deficiencies in the records caused by negligence and concealment.

The *kadis*, who played an active role in the making of the marriage contracts, started to keep special registry books related to the marriage after the Imperial Edict of Gülhane. In some of these records, both the permit request certificates and the marriage notification certificates were recorded in the same book, as well as the permits, and became evidence tools to reduce conflicts related to family law and facilitate resolution in case of conflict. When imams, priests and rabbis recorded the marriage proceedings on the permits given by the *kadı* or their respective spiritual leaders, these permits took on the role of marriage certificates.

With a decree issued in 1881, the municipal offices in Istanbul were obligated to keep records of marriages, births and deaths. With the decree, it was decided to perform the marriage contracts with the permits approved by the municipalities. However, there is no record of this situation being applied in the rural areas as well.

According to the family law among Muslims, which was the based on Islamic law, a man was allowed to marry a maximum of four women. When the records are examined, it is understood that this practice has not become widespread, and that it is used mostly because of necessity. In fact, foreign travelers emphasized that polygamy in Ottoman society was very rare and unwelcome, contrary to popular belief. Polygamous marriage, which was recorded to be about 5% of all marriages in

the 16th century, decreased even more after the Imperial Edict of Gülhane. In our research on permit records, no record showing polygamy could be found.

Considering the multi-religious and multi-denominational structure of the Ottoman Empire, the *Hukuk-ı Aile* (Family Law) decree, which was issued in 1917, brought very comprehensive, detailed and comprehensive provisions in the field of family law. The decree included provisions uniting the views of Islamic sects. It also included some provisions concerning the family law of non-Muslims. As a matter of fact, it abolished the authority of non-Muslim community courts regarding family law. Religious *Sharia* courts became the place to settle the disputes of non-Muslims arising from family law. This provision, which was introduced to ensure the unity of the judiciary, was seriously criticized by non-Muslims. Muslim women were given the right to make a stipulation that the husband cannot marry a second time in the marriage contract, which indirectly prevented polygamous marriages. A detailed and more orderly system was introduced with the Decree regarding the marriage contracts, which were carried out under state control from the first periods of the Ottoman Empire.

The first legal regulation that brought comprehensive and detailed provisions on marriage contracts was the *Hukuk-ı Aile Kararnamesine Müteallık Muâmelât-ı İdariye Hakkında Nizamname* (Regulation on the Legal Affairs of the Family Law Decree), which was issued based on the *Hukuk-ı Aile* decree. In this regulation, the issues of certificates, permits and notification of the marriage contract were arranged in detail.

It is understood that the role of the state in the execution of marriage contracts in the Ottoman Empire was consistent. It can be stated that the marriage contracts, which are performed by public servants with the permission of the public authority, have been recorded similarly to the weddings held today, with the legal regulations made after the Imperial Edict of Gülhane.

Kaynakça

1. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

(Belge referans bilgileri dipnotlarda gösterilmiştir.)

Cevdet Adliye (C.ADL)

Dahiliye Nezâreti Mektûbi Kalemî (DH.MKT)

Dahiliye Nezâreti Sicill-i Nüfus Müdiriyeti Evrakı (DH.SN.M)

İstanbul Müftülüğü Meşihat Defterleri (İST.MŞH.DFT3.d)

Sadaret Divan-ı Hümâyûn Kalemî Mukâvelenameler (A. DVN.MKL)

Sadaret Mektubi Kalemî (A.MKT)

Sadaret Mektubi Kalemî Meclis-i Vâlâ (A.MKT.MVL)

Sadaret Mektubi Kalemî Umum Vilayat Evrakı (A.MKT.UM)

Yabancı Arşivler Makedonya Arşivi (YB.021)

2. Kitap ve Makaleler

“Hukuk-ı Aile Kararnamesi”, *Düstur*, II. Tertip, C. 9, İstanbul: Evkaf Matbaası, 1928, s. 762-774.

“Hukuk-ı Aile Kararnamesine Müteallık Muâmelât-ı İdariye Hakkında Nizamname”, *Düstur*, II. Tertip, C. 2, İstanbul: Matbaa-i Osmaniyye, 1330, s. 52-57.

- “İzdivaç ve Tenâküh Maddesi Hakkında Tenbihatı Hâvi İlânname”, *Düstur*, I. Tertip, C. 1, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1289, s. 736-741.
- Sicill-i Nüfus Nizamnamesi Makamına Kâim Olmak Üzere Tadilen Kaleme Alınıp Meriyet-i Ahkâmına Bi'l-istizân İrâde-i Seniyye-i Hazret-i Hilâfetpenâhi Şeref-müteallık Buyurulan Nizamname Suretidir, Dersaadet - İkdam Matbaası, 1319/1903.
- Atar, Feridun: “Nikâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 33, 2007, s. 112-117.
- Aydın, Mehmet Akif: “Hukuk-ı Aile Kararnamesi”, *DİA*, C. 18, 1998, s. 314-318.
- Cin, Halil: *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974.
- Erdem, Hüseyin: “İslam-Osmanlı Aile Hukukunda Gayrimüslimler”, *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi (TAAD)*, S. 24, 2016, s. 639-661.
- Habib, Habibullah: “Osmanlı Devleti'nde Vekâlet Akdinin Uygulanması (1008-1009/1599-1600 Tarihli B-18 Numaralı Şer'iyye Sicili Örneği)”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi (İHYA)*, C. 7, S. 1, 2021, s. 460-483.
- Kama, Sezen: “Osmanlı Hukukunda Evlilik Akdi ve Söz Konusu Akdin 1869 Tarihli Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesine Göre Osmanlı Tabiiyetine Etkisi”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası (İÜHFİM)*, C. 71, S. 1, İstanbul 2013, s. 673-708.
- Karaaslan, Arzu: “Osmanlı Toplumunda Ailenin Teşekkülünde İlk Adım: Namzedlik”, *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, C. 5, S. 2, 2015, s. 186-199.
- Küçüktiryaki, Ahmet Yasin: “Osmanlı Devletinde Tanzimat Sonrası Aile Hukuku Alanındaki Gelişmeler ve Hukuk-ı Aile Kararnamesi”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 13, S. 26, 2014/2, s. 177-201.
- Öztürk, Said: “Osmanlı'da Çok Evlilik”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 10, ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 375-385.

ÇEVİRİ MAKALE
TRANSLATED ARTICLE

İnsandan Daha İnsan? Arşivde Yapay Zekâ*

More human than human? Artificial intelligence in the archive

Gregory Rolan**, Glen Humphries, Lisa Jeffrey, Evanthia Samaras,
Tatiana Antsouпова, Katharine Stuart

(Çev.: HASAN ÖZTÜRK)***

öz

Görünen o ki hayatımızı dönüştürme potansiyeline sahip olan bazı Yapay Zekâ (YZ) gelişmelerinin olmadığı bir gün geçmiyor. Belge yöneticileri olarak ‘Peki ya biz?’ diye sorabiliriz. Sınıflama, değerlendirme ve imha işlemlerinde bize yardımcı olacak yapay zekâ veya otomasyon nerede? Dijital çağda belge yönetmenin zorluklarını aşacak – uygun beceri ve bilgilerle birlikte – bu tür bir teknoloji gerekli olacaktır. YZ, dijital belge yönetimi ve arşiv işlerini nasıl otomatikleştirebilir? Yazarlar bu makalede, Avustralya’daki belge yönetimi işlemlerinde yapay zekâ uygulamalarının değerlendirmesini yapmaktadır. Böyle bir teknolojinin aldatma karşısındaki gerçekliği nedir ve hâlihazırda neler yapıyor? Yazarlar bu soruları yanıtlarken, önce yapay zekâ tekniklerine ve bu tekniklerin belge yönetimi çalışmalarıyla ilgili özelliklerini sunmaktadır. Ardından YZ girişimlerine başlamış Avustralya arşiv ve kamu kurumlarından dört vaka çalışması sunulmaktadır. Her bir vakada, bugüne kadar olan faaliyeti, sonuçları ve gelecekleri açısından projenin gözden geçirilmesini sağlamaktadırlar. Makale, arşivdeki YZ’den öğrenilenler, sorunlar ve çıkarımlar hakkında bir tartışma ile sona ermektedir.

* Makalenin Künyesi: Gregory Rolan, Glen Humphries, Lisa Jeffrey, Evanthia Samaras, Tatiana Antsouпова, Katharine Stuart, “More human than human? Artificial intelligence in the archive”, *Archives and Manuscripts*, Vol. 47, No. 2, (2019), pp. 179-203.

Bu çalışma, “More human than human? Artificial intelligence in the archive” adlı makalenin yazarlarından alınan çeviri izni doğrultusunda hazırlanmıştır.

** Dr., Gregory Rolan, Centre for Organisational and Social Informatics, Faculty of Information Technology, Monash University, Australia, greg.rolan@monash.edu.

*** Arş. Gör., Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, Bartın/Türkiye, hozturk@bartin.edu.tr. ORCID

ABSTRACT

Not a day appears to go by without breaking news of some Artificial Intelligence (AI) advance that seemingly has the potential to transform our lives. As recordkeeping professionals, we can very well ask, ‘What about us?’ Where is the AI or automation to help us with our classification, appraisal and disposal work? If we are to meet the challenges of managing records in the digital age, such technology – together with appropriate skills and knowledge – will be necessary. How can AI automate our digital recordkeeping and archive work? In this article, the authors provide a snapshot of the practice of AI in Australian recordkeeping. What is the reality versus the hype of such technology, and what is actually being done now? In answering these questions, they first provide a brief introduction into AI techniques and their characteristics in relation to recordkeeping work. They then introduce four case studies from Australian archival and government institutions that have embarked on AI initiatives. In each case, they provide an overview of the project in terms of requirements, activities to date, outcomes and futures. The article concludes with a discussion of the lessons learnt, issues and implications of AI in the archive.

Giriş

GÖRÜNEN o ki hayatımızı dönüştürme potansiyeline sahip olan bazı Yapay Zekâ (YZ) gelişmelerinin veya en azından otomasyon ürünlerinin olmadığı bir gün geçmiyor. Telefon kameralarımızdaki yüz tanımasından, sürücüsüz araba vaatlerine, evlerimizdeki sesli asistanlara kadar günlük gereksinimlerimizin tümünde YZ bileşenleri var. Bilgi-eğlence ve reklam ağlarımızı oluşturan, çeşitli yayın ve akımları filtreleyen, bilgi gereksinimlerimizi tahmin eden, bir sonraki satın alma süreçlerini tahmin ve kontrol etmeye çalışan esrarengiz motorlar da aynı ölçüde yaygındır. Örneğin, istenmeyen e-postaları tanıyan ve yönlendiren, bize olası alıcıları bildiren ve e-posta sohbetlerine dayalı olarak takvime işleyen e-posta sistemleriyle iş hayatlarımızda değişimlere neden olmuştur. Ayrıca çeşitli bilgi çalışmalarında çığır açan gelişmeler olduğunu da duymaktayız; örneğin tıbbi teşhis, dilden dile çeviri, görüntü işleme, senaryo analizi (oyun oynama dâhil) ve istihbarat toplama gibi. Şüphesiz hayatımızın her alanında YZ destekli otomasyonun altın çağına giriyoruz.⁽¹⁾

Belge yöneticileri olarak ‘Peki ya biz?’ diye sorabiliriz. Sınıflama, değerlendirme ve imha işlemlerinde bize yardımcı olacak YZ veya otomasyon ne durumda? YZ, arabalarımızı sürmemize, hastalıklarımızı teşhis etmemize ve kişisel bilgi gereksinimlerimizi filtrelememize yardımcı oluyorsa, disiplinimizi yeniden şekillendiremezsek bile dijital belge yönetiminin gerçekleri doğrultusunda muhakkak bu tür teknolojileri, işimizin rutin yönlerinde ele almalı ve kullanmalıyız. Muhtemelen, dijital çağda⁽²⁾ belgeleri yönetmenin zorluklarını aşacak, bu tür teknolojik yardımlar – onları kullanmak için gereken beceri ve bilgi ile birlikte – gerekli olacaktır.⁽³⁾

Günümüzde artan veri hacimlerini içeren bilgi ortamları ‘vahşi sınır’⁽⁴⁾ hâline geldi; merkezî olmayan ve parçalanmış, ticari ve tescilli sistemlere olan güven, belge ve format biçimlerinin gelişmesiyle baskılara maruz kalıyor.⁽⁵⁾ Örneğin yakın tarihlerde Birleşik Krallık Ulusal Arşivlerinin yaptığı incelemede, kurumların

%30'unun Elektronik Doküman ve Belge Yönetimi Sistemi (EDRMS/EDBYS) içinde dijital belgeleri tutmasına rağmen genellikle aktif bir muhafaza/imha işlevlerinin olmadığı tespit edilmiştir. Rapor ayrıca e-postaların tutarsız bir şekilde yönetildiğini de vurgulamıştır. Kurumların sadece %10'u sosyal medya içeriklerini tutuyor ve değerlendiriyor, yüksek hacimli verileri depolamak için ortak sürücülerini kullanıyor – bir EDBYS'de tutulan her TB bilgi için ortak sürücülerde yaklaşık 10 TB veri vardır.⁽⁶⁾ Sürekli genişleyen “vahşi sınırın” evcilleştirilmesiyle [kontrol altına alınması problemi ile] karşı karşıya kalan kurumlar, dijital bilgilerin devasa hacmi karşısında sadece depolama ihtimaliyle yüzleşiyorlar, ‘dijital materyalleri ve onların izlerini çıkarma, yeniden kullanma ve iyileştirmeye yönelik yenilikçi teknikler’, sonunda büyük miktarda oluşan bilgi çamurundan belgelerin hakikatlerini ayırt etmeyi umuyorlar.⁽⁷⁾

Depolama maliyetlerindeki devam etmekte olan düşüş genellikle belgeler etrafında entelektüel sınırlar oluşturma ve karmaşık dijital alemde değer belirlemeye yönelik çabanın maliyetiyle karşılaştırılır. Ancak bugünün sorunlarını idealize edilmiş bir geleceğe kaydırmak yanlış bir ekonomidir. Bunun yerine dijital belgelerin ‘tasarım, göç ve tasfiye etme işlemlerindeki risk noktalarına’ müdahale etmek için pasif hizmet sunumundan proaktif sistem tasarımı ve izlemeye geçme zorunluluğu vardır.⁽⁸⁾ Basitçe söylemek gerekirse yeterli ilgi (ve uygun teknolojik yardımlar) olmazsa çamurda boğulacağız.⁽⁹⁾

Peki bu dijital belge yönetimi ve arşivleme işini otomatikleştirmek için hâlihazırda veya yakın gelecekte hangi teknolojiler mevcut? Bu makalede otomatikleştirilmiş hatların bazı yapı taşlarını oluşturabilecek dijital adli bilişim ve genel sistem yönetimi araçlarının (örneğin William P. Vinh-Doyle,⁽¹⁰⁾ Anthony Cocciolo,⁽¹¹⁾ Victoria Sloyan⁽¹²⁾ ve Ross Spencer⁽¹³⁾ tarafından tanımlandığı gibi) ötesine bakıyoruz. Bunun yerine YZ çözümlerinin değerlendirilmesi ve seçiminde yardımcı olmak için belge yönetiminde YZ literatürü ve uygulamasının anlık bir değerlendirmesi sunulmaya gayret edilecektir. Böyle bir teknolojinin aldatma karşısındaki gerçekliği nedir ve hâlihazırda neler yapılıyor? Belge yönetiminde Blade Runner tarzında ‘cevap veren’ belge yöneticilerinden çok uzak olsak da, belge yönetiminin tüm alanları için YZ mi yoksa aldatmacanın arkasında bir gerçeklik mi var?

Bu makalenin geri kalanı aşağıdaki gibi düzenlenmiştir. Öncelikle YZ tekniklerinin doğasına ve belge yönetimi çalışmalarıyla ilgili özelliklerine kısa bir giriş yapılacaktır. Ardından Avustralya kurumlarında yer alan YZ ile ilgili az sayıda güncel projeye genel bakış sunulacaktır. Son olarak, belge yönetimi çalışmalarında YZ teknolojilerinin kullanımına ilişkin kısa ve daha uzun vadeli tahminler hakkında bazı önerilerle sonuçlandırılacaktır.

Ama önce, YZ terimiyle ne demek isteniyor ve bilgi yöneticileri olarak mesleğimize ne gibi olanaklar getiriyor?

YZ Türleri: Uzman Sistemlerden Derin Öğrenmeye

YZ bilgi hesaplamasının ilk günlerinden beri (aslında insan bilgisinin çalışmasını otomatikleştirmeye yardımcı olan teknolojilere daha geniş bir bakış açısıyla

bakarsak, daha eski zamanlardan beri)⁽¹⁴⁾ zaman içinde gelişmiştir, ancak sürekli değişen doğası nedeniyle kolay tanımlamaya meydana okur. Sorunun bir kısmı da ‘insanlar bu teknolojiye alışkın hale gelir, YZ olarak görmeyi bırakır ve daha yeni teknolojiler ortaya çıkar’ şeklindedir.⁽¹⁵⁾ Bu devam eden karışıklık bir anlamda YZ'nin ‘YZ insanların yaptığı şeyler olarak görülmesiyle sonuçlanır’ anlamına gelir.⁽¹⁶⁾ Bu makalenin amaçları doğrultusunda YZ'yi ‘karar verme, problem çözme, öğrenme [ve] oluşturma gibi insan düşüncesiyle ilişkilendirilen faaliyetleri’ otomatikleştiren veya bunlara yardımcı olan dijital sistemler olarak kabul ediyoruz.⁽¹⁷⁾ Aslında YZ ile ilgili olarak ‘ölçek, hız, özerklik derecesi ve genellemeden oluşan [kapsayan] bir dizi otomasyon tekniği ve teknolojisini kapsayan çok boyutlu bir çeşitlilikte’ geniş bir görüşe sahibiz.⁽¹⁸⁾

Ayrıca, birçok teknoloji alanı gibi, YZ alanı da kendine has bir jargona sahiptir: uzman sistemler, kural motorları, makine öğrenimi, derin öğrenme, sinir ağları – liste devam eder. Ayrıca bu teknolojilerin etkinliği ve statüsü hakkındaki karışık; çeşitli teknikler ve teknolojiler gözden düşüp, yeniden keşfedildikçe, iniş çıkışlar (dolayısıyla araştırma finansmanı, geliştirme ve uygulama) ile aldatmaca döngülerinin⁽¹⁹⁾ art arda gelmesiyle şiddetlenir.⁽²⁰⁾ Bu bölümde, belge yönetimi gibi bilgi çalışmaları için bu teknolojiler ve teknikler perspektif olarak ele alınmaya çalışılacaktır. Bunu yapmanın bir yolu da, alan uzmanlığı ve otomatik bir sistemde somutlaştırılan bilginin derecesini ve biçiminin dikkate alınmasıdır. Böyle bir taksonomi; kural tabanlı sistemleri, istatistiksel modeli ve derin öğrenme sistemlerini kapsar. Çeşitli YZ tekniklerini anlamak için yararlı bir sınıflandırma olsa da gerçek dünya uygulamalarının çeşitli hibrit kombinasyonlarda bu tekniklerden birini içerebileceğine dikkat edilmelidir. Bu nedenle aşağıda kısa ve basitleştirilmiş bir şekilde açıklanmaya çalışılmıştır.

Kural-Tabanlı Sistemler

Özünde kural tabanlı bir sistem, alan uzmanı bilgisini ve bu bilginin karşılaşılabilecek durumlarda uygulanabileceği bir çalışma sisteminde dışsallaştırılmasını ifade eder.⁽²¹⁾ Kural tabanlı sistemlere, alan uzmanlığının ortaya çıkarılmasına ve eklenmesine dayandığı için bazen uzman sistemler de denir. Örneğin; arşiv uzmanlarının arşivsel değerlendirme tecrübelerinin kullanıldığı otonom bir elektronik iletişim (değerlendirme, ayıklama, tasfiye) sürecini yürüten bir uzman sistem kullanılmıştır.⁽²²⁾

Kurallar basit olabilir ‘Eğer öyleyse, bunu yap’ işlemsel ifadeleri, yeni girdi verileri ile sunulduğunda algoritmik olarak çalıştırılabilir. Aslında bir dizi belge arama terimi (‘bunu yap’ ifadesinin olduğu yerde ‘arama sonuçlarına uygula’) özellikle böyle bir arama kaydedilmişse ve sonuçları filtrelemek için rutin olarak kullanılıyorsa bu durumu önemsiz olarak kabul edebilir. Çünkü daha önce yapılan kaydedilmiş bir işlemde arama sonuçları tekrarlanmaktadır. Daha karmaşık sistemler, bilgi tabanı olarak adlandırılan olguları ve formel kuralları içeren bildirimsel ifade kümelerini içerebilir. Böyle bir bilgi tabanı daha sonra yeni olgulara dayalı kararlar veya çıktılara ulaşmak için bir çıkarım motoru aracılığıyla yeni vakalara uygulanabilir.⁽²³⁾

Kural tabanlı sistemlerin bir diğer özelliği de, dahili işlemlerin denetimini basitleştirmesidir. Bir karar veya çıktı sorgulanırsa veya yanlış olduğu belirlenirse, belirli bir girdi için kuralların ve olguların uygulanması izlenebilir. Hatalı olduğu tespit edilirse, gerektiği takdirde bilgi tabanı değiştirilebilir. Bu imkân, sistemlerin geliştirilmesine, hatalarının ayıklanmasına ve işlem sonuçlarının sonradan doğrulanmasına yardımcı olur.

Bununla birlikte kural tabanlı sistemler, 'öngörülemeyen ve uzmanlık alanlarının kısmen dışında kalan sorunlar çok başarısız olma' eğiliminde olabilir.⁽²⁴⁾ Koşullar değiştiğinde, bir bilgi tabanındaki kurallar ve/veya olgular gözden geçirilmeli veya yeniden yazılmalıdır. Bir uzman sistem, alan uzmanları ve uzman sistemde yetkin kişilerle birlikte oluşturulduğundan; bir bağlam için geliştirilmiş olan mevcut kural motorunu hedeflenen alana uyarlaması zaman alıcı ve pahalı bir uygulama olabilir. Bu kırılabilirliğin nedeni bilgi tabanına ek olgular ve çıkarım çıktıları eklense bile kural tabanlı sistemlerin kendi başına öğrenememesidir. Bu nedenle YZ'nin odağı bilgiyi biçimlendiren mekanizmalardan istatistiksel modeller ve derin öğrenme ağlarını içeren çeşitli makine öğrenimi tekniklerine kaymıştır.⁽²⁵⁾ Yine de iyi tanımlanmış kurallar ve/veya yavaşça değişen ortamlar olsa da bugün kural tabanlı uzman sistemler kullanılmaktadır.

İstatistiksel Modeller

Alan uzmanlığını ifade eden içine gömülü kodlama kurallarından ziyade, alternatif bir yaklaşım olarak girdi verilerindeki örüntüleri ve bu örüntülerin istenilen çıktılara eşlenmesini belirlemektir.⁽²⁶⁾ Yeterli sayıda nitelikli örnek verildiğinde, girdi ve çıktılar arasında istatistiksel bir ilişki geliştirilebilir ve bu istatistiksel model daha sonra yeni girdilere uygulanabilir. Girdilerin istatistiksel analiz için uygun bir şekilde temsil edilmesi, makine öğrenimi tasarımının temelini oluşturur; bir girdiden tanımlanan her bilgi parçası, bir özellik olarak bilinir ve bir dizi özellik, bir özellik vektörü olarak kabul edilir. Makine öğrenimi algoritmalarının geliştirilmesinde temsil tercihi ve özelliklerin seçimi, önemli bir görevdir. Örneğin, görüntü işlemede, özelliklerin tek veya piksel gruplarının (renk, parlaklık vb. veya daha yüksek bir ayrıntı düzeyinde, kenarlar ve şekiller vb.) özellikleri olması muhtemeldir. Belge analizinde sistem özellikleri, belirli kelimelerin, cümlelerin veya diğer dil bilgisi unsurlarının varlığını, göreceli konumlarını ve üst veri unsurlarını içerebilir. Tıbbî teşhislerde özellikler, semptom veya patolojilerin var olup olmasını içerebilir.

Böylelikle, bu tür istatistiksel modellerin görüntüleri, belgeleri veya tıbbî durumları tek başına 'anlayamadığı' vurgulanmalıdır. Daha doğrusu veriler, girdi görüntüsünü, belgeyi veya tıbbî vakayı istatistiksel yorumlamaya uygun bir dizi (sayısal) özellik olarak uygun karşılığa dönüştürmek için önceden işlenir.⁽²⁷⁾ Ayrıca, makine öğrenimi algoritması terimi kural tabanlı sistemlerde olduğu gibi, çıktılar tarafından türetilmiş herhangi bir anlamsal diziden çok özelliklerin istatistiksel model tarafından yorumlanması ile ilgilidir. Belirli bir çıktının nedenlerini araştırmak, modelin büyük ölçüde sayısal işlemle ilgili olan hesaplama mantığını takip

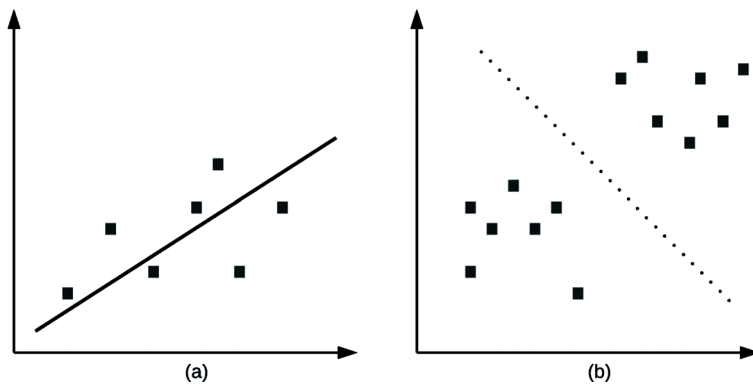
etmekten ziyade özelliklerin modele nasıl katkıda bulunduğunun anlaşılmasını içerir.

Makine öğrenimi; sınıflama, transkripsiyon (örneğin konuşmadan metne dönüştürme, optik karakter tanıma), çeviri, tahmin, anomali tespiti, anlamsız veri/aykırı değer azaltma ve yeni vakaların sentezi dahil olmak üzere bir dizi problem türü için kullanılabilir.⁽²⁸⁾ Sınıflama – belki de bugün belge yönetimi bilgisi çalışmasının en çok ilgilendiği görev – bir girdi durumuna olası sınıflamalardan hangisinin uygulanacağını belirlemeyi amaçlar. Böyle bir sınıflama ikili (örneğin, SPAM'dır/değildir, tıbbî prosedür uygulamak/uygulamamak, belgeyi muhafaza/imha etme) 1/N sınıfları veya çok değerli (örneğin, çalışma X konusundadır, belge M programı kapsamındadır, görüntü A, B ve C öğelerini içerir) olabilir.⁽²⁹⁾

Bu tür modellerde kullanılan gerçek istatistiksel mekanizmalar bu makalenin kapsamı dışındadır, ancak kavramsal olarak Şekil 1 (a) örneğinde gösterildiği gibi veri noktalarına uygun bir çizgi alıştırmasına benzerler, bundan dolayı matematiksel yöntemler, verilere en uygun formülün belirlenmesi için kullanılır. Modelin analiz ve inşası için makine öğrenmesi algoritmasına örnek veri sunulması, *eğitim* olarak adlandırılır. Bu örnekte, her bir eğitim veri noktası iki özellik ile ilgilidir (örneğin x ve y) ve elde edilen formül, yeni bir x girişi için “en iyi” y değeri sağlayabilen bir doğrusal ilişkidir. Aslında, genellikle ikiden fazla boyut vardır: özellik vektörü çok daha büyük, matematiksel ve daha karmaşık olmaktadır.

Örnek veri, hedef çıktıyı içeriyorsa algoritmanın ‘en uygun formülünü’ belirleyebilir – örneğin bir dizi belgeden ve ilişkili sınıflama terimlerinden türetilen özellik vektörü – bu durumda eğitim denetimli olarak adlandırılır.⁽³⁰⁾ Makine öğrenimi algoritmasının amacı, girdilerin hedef sonuçlarla nasıl eşleştirileceğini öğrenmektir. Bir defa eğitildikten sonra sistem – yeni bir vaka sunulduğunda bir özellik vektörü olarak temsil edilir – bu yeni sayısal verilere karşı eğitim sırasında geliştirilen ‘formülü’ çalıştırır ve sonrasında sonucu tekrar eşleşen hedef sonuca çevirir, yeni bir belgeyi eğitim verilerinde kullanılmış sınıflamalarla eşleştirmek örnek olarak gösterilebilir.

Farklı türde bir problem, özellikle her girdi birçok özellik içeriyorsa girdi verilerinin yapısal özelliklerinin modellenmesiyle ilgilidir. Bu durumda, örnek veriler hedef sonuçlarla etiketlenmez ve bu tür öğrenme denetimsiz olarak adlandırılır.⁽³¹⁾

Şekil 1. Matematiksel formülleri veri noktalarına yerleştirme örnekleri

Denetimsiz öğrenmeye verilebilecek örnek konu modellemedir, bundan dolayı girdi belgelerinin özellikleri daha sonra standart bir terim sözlüğüne göre konular olarak yorumlanan benzer metin kümelerini ayırt etmek için analiz edilir. Şekil 1 (b) örneğinde, iki boyutlu eğitim veri noktalarının kümelerini ayırt etmek için matematiksel teknikler kullanır. Bununla birlikte gerçek hayatta, özellik vektörleri ikiden fazla boyuta sahiptir.

Bu tür sistemlerin en uç noktaların biri, Jeopardy⁽³³⁾ bilgi yarışması oyununu oynamak (ve kazanmak) ansiklopediler, sözlükler, kavramsal dizinler, çevrimiçi dergi makaleleri, edebi eserler vb. dahi olmak üzere 600.000 kaynaktan 200 milyondan daha fazla sayfanın yüklendiği IBM Watson'dur.⁽³²⁾

İstatistiksel modellerle, ilk olarak uygun bir temsil ve özellik setinin tanımlanması ve sonrasında uygun eğitim verisinin hazırlanması yoluyla alan uzmanlığı somutlaştırılır. Özel görev ve problem alanıyla ilgili nitelikli eğitim verilerinin hazırlanması (ister denetimli ister denetimsiz), model oluşturmak için eğitim sırasında gerekli olan özellik ağırlıklarının ve diğer parametrelerin yinelemeli işlenmesi ve ayarlanması ile birlikte, bir makine öğrenimi uygulaması geliştirme çabasının ve maliyetinin önemli bir parçasıdır. Öte yandan, istatistiksel modellerin geliştirilmesi, hatalarının ayıklanması ve sorgulanması daha zor olsa da, belirli bir veriden elde edilen sonuçların güvenli olarak raporlanması için yapısal bir yararlılık sağlamaktadır. Örneğin çıktılar, sonuçların anlamının veya ilgililiğinin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunan bir doğruluk tahmini ile birlikte sıralanmış kararları veya sınıflandırmaları içerebilir. Bu, aşağıda daha ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Derin Öğrenme Modelleri

Makine öğrenimindeki zorluklardan biri, sonuçları doğrudan etkileyen özelliklerin belirlenmesidir. Genellikle, bu tür özellikler doğrudan ham verilerde bulunmaz, ancak daha yüksek seviyeli soyutlamalardır. Örneğin yüz tanıma, bir görüntüdeki tekil piksellerin doğasına değil göz rengi ve ayırımı, çene çizgisi açısı ve daha başka özelliklere bağlıdır. Bu tür özelliklerin manuel olarak tanımlanması, özetlenmesi ve ağırlıklandırılması – özellikle de görüntüler veya belgeler⁽³⁵⁾ gibi oldukça değişken girdi verileriyle uğraşırken alan uzmanları için bile çok zor⁽³⁴⁾ olabilir. Örnek verilere⁽³⁶⁾ dayalı örüntüleri sınıflandırmak için tasarlanmış derin öğrenme sistemleri, ham verilerden (örneğin bir görüntüdeki piksellerden veya bir belgedeki sözcüklerden) anlamlar çıkararak bu sorunu çözer.

Derin öğrenme sistemleri, işlemleri alt katmanda daha basit ve daha yüksek mertebeden özellikleri soyutlayan çok sayıda birbirine yüksek düzeyde bağlı katmanlar aracılığıyla yürütür, aslında verilerden ayırt edilebilecek soyut veya karmaşık özellikler öğrenir. Derin öğrenme sistemleri, genellikle sinir ağı (beynin yüksek düzeyde birbirine bağlı nöron yapısına benzerliklerinden dolayı) olarak adlandırılan yapıları kullanır. Örneğin basit bir derin öğrenme sinir ağı modeli, piksel dizisi olarak girdiye, piksellerin belirlenen kenarlarını algılayan bir birinci katmana, belirlenen köşe ve konturları algılayan ikinci bir katmana, belirlenen köşe ve kontur şekillerini tanıyan üçüncü bir katmana ve nesnelere etiketleyen bir çıktı

katmanına sahip olabilir.⁽³⁷⁾ Derin öğrenme, çok çeşitli alanlardaki sorunları çözmeye oldukça başarılı olmuştur.⁽³⁸⁾ Örneğin, Google yakın zamanda internet arama hizmetine mevcut kural ve istatistiksel tabanlı modellerin yanı sıra derin öğrenme algoritmalarını da eklemiş ve önceki YZ'den sorumlu başkanını arama bölümünün başına getirmiştir.⁽³⁹⁾ Buna karşın derin öğrenme yaklaşımlarının dezavantajları da vardır. İstatistiksel modellerde olduğu gibi, derin öğrenmede de alan uzmanlığının uygulanması, kaliteli eğitim verilerinin hazırlanmasına ve modelleri ayarlamak için derin öğrenme uzmanlarıyla çalışılmasına bağlıdır. Derin öğrenme modellerinin eğitimi, istatistiksel modellerde olduğu gibi denetimli veya denetimsiz olabilir, ancak derin öğrenme, istatistiksel modellerden daha fazla eğitim verisini gerektirir. Örneğin, 2016'da 'genel bir ifade ile denetimli bir derin öğrenme algoritmasının kategori başına yaklaşık 5.000 etiketli örnek ile kabul edilebilir bir performansa ulaşacağı ve en az 10 milyon etiketli örnek içeren bir veri kümesiyle eğitildiğinde insan performansı ile eşleşeceği veya onu aşacağı' rapor edilmiştir.⁽⁴⁰⁾ Google Street View'in cadde numaralarını tanıması başlangıçta 200.000 görüntüden oluşan bir küme ile deneyimlenmiştir.⁽⁴¹⁾ Derin öğrenme modelinin doğruluk seviyesi, eğitim setlerinin 1 milyondan 300 milyona yükseltilmesiyle daha da artmaktadır.⁽⁴²⁾

Ancak derin öğrenme sistemlerini şeffaf olmamaları nedeniyle diğer otomasyon türlerine göre geliştirmek, ayarlamak ve hata ayıklaması yapmak daha zor olabilir. Derin öğrenme sistemlerinin⁽⁴³⁾ sürekli artan katman (yüzlerce) ve düğüm (milyonlarca) sayısı, karmaşık iç bağlantıları ve parametreleri ile birlikte, yorumlaması zor işlere sahip 'kara kutu' sistemler ile sonuçlanmaktadır.⁽⁴⁴⁾ Derin öğrenme sistemlerinin başarısına ve yaygınlığına rağmen, bu önemli konunun; sosyal, metodolojik ve teknolojik bakış açısı ile etkileri yavaş yavaş ele alınıyor.⁽⁴⁵⁾ Daha da büyük bir sorun, çağdaş derin öğrenme sistemlerinin, özellikle metinsel verilerle uğraşırken çok kırılabilir olabilesidir.⁽⁴⁶⁾ Ancak araştırmalar, yeterli eğitim verisi örneği verildiğinde, bu ikinci sorunun zaman içinde çözülebileceğini öngörmektedir.⁽⁴⁷⁾

YZ'yi Belge Yönetimine Uygulama

YZ teknikleri, yukarıdaki taksonomi göz önüne alındığında, belge yönetimi bilgi çalışmasına nasıl uygulanabilir? YZ sistemleri, sınıflama ve imha gibi süreçleri otomatikleştirme potansiyeline sahiptir ve bu alanda bazı akademik araştırmalar yapılmıştır.⁽⁴⁸⁾ Bir EDBYS içinde belge kapatma zamanlamasını otomatikleştirmek için basit kural tabanlı tetikleyiciler kullanılabilir.⁽⁴⁹⁾ Dijital beşeri bilimlerde metinsel sınıflama ve analiz için daha karmaşık YZ'ler kullanılmaktadır, örneğin Cinsel İstismarı Soruşturma Komisyonu'nun Irish Ryan Report'u keşfetmek için yapılan çalışma.⁽⁵⁰⁾ Ayrıca, belge yönetimi bilgi çalışmasını geliştirmeyi amaçlayan otomatik sınıflandırma gibi makine öğrenimini kullanan ticari belge yönetimi ürünleri de mevcuttur.⁽⁵¹⁾ Belgeleri aktarırken değerlendirme, seçim ve duyarlılık incelemesi süreçlerinde doğuştan dijital belge koleksiyonlarına yardımcı olabilecek teknolojinin araştırılmasıyla ilgili Birleşik Krallık Ulusal Arşivleri tarafından dikkate değer bir girişim rapor edilmiştir. Bu girişim, eDiscovery araçlarına (dava amacıyla dijital bilgilerin keşfedilmesi veya ifşa edilmesi için tasarlanmış yazılım)

odaklanmıştır.⁽⁵²⁾ Rapor, eDiscovery yazılımının dijital transferlerin bir parçası olarak değerlendirme, seçim ve duyarlılık incelemesi sırasında kamu kurumlarını destekleyeceği ve yardımcı olabileceğini sonucuna varmaktadır. Fakat bu örneklerin ötesinde literatür temeli oldukça zayıf ve birkaç örnek vardır. Belge yönetimi alanında YZ kullanımının önündeki engeller aşağıdaki gibi açıklanabilir:

- Zorlayıcı vaka çalışmalarının eksikliği belki de bu aldatma döngüsü etkisidir, ancak yorumlar çok⁽⁵³⁾ olsa da akademik veya mesleki literatürde gerçek dünyadan çok sayıda örnek yoktur.
- Makine öğrenimi çözümlerini yapılandırmak için gereken maliyet ve zaman özellikle zaman içinde değişiklikler meydana geldikçe büyük, açık ve etiketli eğitim ve veri setleri geliştirmek (eğitildikten sonra sistemler, üretimde uygulanmadan önce farklı veriler üzerinde test edilmeye ihtiyaç duyar).⁽⁵⁴⁾ Büyük veri kümelerine ve yeterli hesaplama kaynaklarına duyulan gereksinim, daha küçük kuruluşlarda engel teşkil edebilir.
- Muhafaza ve imha yetkilileri gibi karmaşık, insana yönelik becerileri teknolojiye entegre etmenin zorluğu. Bu yetkileri muhafaza ve imha etmek amacıyla karar belgelerine uyguladığımızda, belgelerin içeriğini ve ilişkili bağlamlarını bilmek önemlidir.⁽⁵⁵⁾ Bazı belge grupları, bir belge sınıfında yer alan 'önemli' veya 'asıl' belgenin ne olduğunu deşifre etmeye ihtiyaç duyar. Ceza/mahkeme kayıtlarında sağduyu da bir etkenidir. Muhafaza ve imha süreçleri genellikle tarafsız biçimde yazılmıştır, ancak gerçekten öyleler mi?⁽⁵⁶⁾
- Dosyalar, seriler, koleksiyonlar ve kurumlar arasında belge yönetimi verilerinin (ve üst verilerinin) otomasyon girişimlerinin geliştirilmesinde zorluklar ortaya çıkaran heterojenliği (aşağıya bakın).

'Veriye erişim, alan uzmanlığına erişim ve algoritmaları geliştiren veri bilimcilerine erişimi birleştiren uygun bir makine öğrenimi uygulaması oluşturulduysa',⁽⁵⁷⁾ alanımızda çok fazla ilerleme olmaması şaşırtıcı olmayabilir. Belge yöneten kurumlar, YZ eğitimi için ayıklanmamış ve etiketlenmemiş doğru verilere sahip olsa da belki de eksik olan veri bilimi sektörüyle doğrudan bağlantıdır.

Doğru Sorular Sormak

Bir diğer sorun, doğru soruları sormanın zorluğu olabilir; sistem gereksinimlerini YZ'nin çözümüne uygun bir şekilde tanımlamak. Bir an için değerlendirme/karar verme süreci için 'basit' bir ikili sınıflandırmayı düşünün – muhafaza etmek mi yoksa imha etmek mi? Belge bağlamının⁽⁵⁸⁾ anlaşılmasını otomatikleştirmek, karmaşık bir durum olması sebebiyle, belki de en kolay olumsuz soru sormaktır: tamamen değeri olmayan belge nedir? Sorunun olumlu versiyonunu yanıtlamak için bağlamın değerlendirilmesini, bir temsil olarak çerçevelemek-1980'lerdeki İran/Kontra skandalındaki iki kelimelik 'well done' (aferin) e-postası örneği alındığında- daha zordur.⁽⁵⁹⁾

Ayrıca bir de belirtilen kırılma durumu var. Bedava öğle yemeği yok teoremi¹, mevcut YZ modellerinin⁽⁶⁰⁾ taşınabilirliğini, hatta görünürde benzer veri kümelerinin bile sınırlarını ifade ediyor. Google tarafından Afro-Amerikalıların görüntülerine atanan etiketler veya Microsoft ve Facebook tarafından atanan cinsiyetçi etiketler, rahatsızlık verici, önyargılı ve hatalı görüntü eğitim verilerinin olumsuz örnekleri arasında yer almaktadır.⁽⁶¹⁾ Bir bağlam için geliştirilen ikili bir sınıflandırıcı YZ modeli bile başka bir alana uygulanamayabilir (yakın olsa bile), anlam kayması veya bağlamda yapılacak anlaşılması zor değişikliklere maruz kalındığında, ortaya çıkan varsayımlar, önyargılar veya hatalar için hazırlıklı olunması gerekir.⁽⁶²⁾

Materyalin 1/N sınıflar içinde sınıflandırılması (örneğin program sınıf kimlikleri) daha karmaşıktır.⁽⁶³⁾ Bazı doğal dil işleme (NLP/DDİ) çalışmaları, kurumları ilgilendiren 'metinlerde ilgi çekici özellikler hakkında rapor oluşturmak, analiz etmek, özünü çıkartmak için kuruma özgü yazılım geliştirmeyi' amaçlayan Bitcurator-DDİ projesinin bir parçası olarak yapılmıştır.⁽⁶⁴⁾ Benzer şekilde, oldukça kısıtlı bilgi kaynaklarından basit bibliyografik üst verilerin özetlenmesi üzerine bazı çalışmalar da yapılmıştır.⁽⁶⁵⁾ Bununla birlikte, duyarlı, dinamik belgeler, karar verme ve erişim için belge yönetimi üst verilerinin oluşturulması, hala temel YZ araştırması alanında kalan karmaşık, birbirine bağımlı, çok aşamalı, derin öğrenme algoritmalarını gerektirebilir.

Bulut Hizmetleri

Kural motorlarından derin öğrenme sinir ağlarına kadar YZ geliştirme ve uygulama için ücretsiz olarak kullanılabilen araçlar, motorlar ve sistemler olsa da YZ çözümlerinin donanım gereksinimleri kurumsal kullanım için uygun olmayabilir. Uygulamaya bağlı olarak, çalıştırma süresi donanım gereksinimleri oldukça verimli olabilir (örneğin, kameralı telefonlardaki yüz tanıma özelliği), ancak sistemin eğitimi, özellikle derin öğrenme sistemlerinde önemli kaynaklar gerektirebilir. Örneğin, Facebook'u çalıştıran motorlardan ve Google'ın hizmetlerinin yanı sıra 2880 çekirdekli ve 16 TB RAM'e⁽⁶⁶⁾ sahip 10 rafta 90 sunucudan oluşan IBM'in Watson gibi sistemleri var. Tabii ki, daha az işlem daha az hesaplama gücü gerektirir. İlginçtir ki masaüstü hatta taşınabilir bilgisayarlarda (örneğin oyun, animasyon veya video efektleri için) yoğun grafik işlemeyi desteklemek için geliştirilen grafik işlem birimi (GPU) donanımının türü, paralel matematiksel işlemler yapma kabiliyeti nedeniyle YZ iş yüklerine uygulanabilir.⁽⁶⁷⁾ Bu tür donanımların fiyatlarının uygun oluşu kolay erişilebilmesi, YZ tekniklerinin kabul edilebilir performans ve sonuçlar için gerekli ölçekte uygun maliyetli olarak ulaşılabileceği anlamına geliyordu.

Bununla birlikte, özellikle derin öğrenme durumunda kurumlar veri yönetimi için bazı riskleri olsa da (aşağıdaki NSW Eyalet Arşivleri vaka çalışmasına

¹ Genellikle NFL veya NFLT olarak kısaltılan teori, performanslarının tüm olası amaç fonksiyonlarının ortalaması alındığında optimizasyon algoritmalarının eşit derecede iyi performans gösterdiğini öne süren teorik bir bulgudur. Bk. <https://machinelearningmastery.com/no-free-lunch-theorem-for-machine-learning/>

bakın) YZ sistemleri geliştirmek ve kullanmak için bulut tabanlı platformlardan yararlanmayı tercih edebilir. Google, Microsoft, Amazon, IBM, Oracle gibi daha büyük bulut hizmetleri sağlayıcılarının çoğu bir dizi fiyatlandırma ve performans seçenekleri ile bulut-bilişim hizmetlerinin bir parçası olarak YZ geliştirme ve dağıtım platformlarını da sağlamaktadır. Müşteri odaklı pazarlar için isteğe özel hazırlanmış platformlar sağlayan bir dizi rakip start-up da vardır.

Ölçüm Sonuçları

Son olarak, bir YZ girişiminin başarısının (veya başarısızlığının) ölçülebileceği yollar tartışmaya değerdir. Belki de en basit ölçüm bir doğruluk metriğidir, örneğin: ‘insan (kararlarıyla) ile karşılaştırıldığında YZ'nin yapmış olduğu tespitler %85 oranında doğrudur’. Böyle bir metrik, sonuçların ölçümünden elde edilebilir olmalıdır. İnsan doğruluk oranlarının nadiren %10068 olduğunu ve bu nedenle gerçek dünyadaki insan performansına göre bilinen gerçekçi doğruluk eşiğinin YZ sistemi tasarımı ve/veya değerlendirmesinin temelini oluşturması gerektiği belirtmeye değerdir. Doğruluk (ve aslında aşağıda açıklanan diğer metrikler), eğitim kümesindeki veriler (modelin eğitim verilerine ne kadar iyi uyduğu) ve belirli bir test kümesindeki veriler (daha önce görmediği verilerle ne kadar iyi başa çıktığı) için belirlenmelidir.⁽⁶⁹⁾ Böyle bir doğruluk oranının nasıl belirlendiğini anlamak da önemlidir – özellikle Tip I (yanlış pozitif) ve Tip II (yanlış negatif) hataların oranı.⁽⁷⁰⁾ Belki de belge yönetiminde, neyin korunacağını/saklanacağını belirlerken, Tip I hata (yani, gerekmediği halde tutulan bir belge), Tip II hatadan (yani, gerekli bir belge imha edilmesi)⁽⁷¹⁾ daha az endişe vericidir ve bu sebeple her iki durum için de doğruluk ölçümleri rapor edilmelidir. Bilgiye erişimden elde edilen metrikler, hassas ölçü (‘doğru’ olan geri dönen sonuçların oranı) ve geri çağırma (geri dönen ‘doğru’ sonuçların oranı)⁽⁷²⁾ oranları sistemin ne kadar iyi performans gösterdiğine dair fikir verebilecektir.⁽⁷³⁾ Bazen bu hassas ölçü ve geri çağırma ölçümlerinin ortalaması (harmonik ortalama) F1 skoru olarak ifade edilir.

Ayrıca, birçok istatistiksel (ve bazı derin öğrenme) algoritmalar, çıktılarının güven düzeylerini sağlayabilir. İstatistiksel algoritmalar, mutlak sayılardan ziyade, bir kapsam göstergesi, hatırlama ve kesinlik sayılarıyla ilgili önlemlerin anlamı hakkında ek fikir verebilir. Kapsam, kabul edilebilir bir güven düzeyinde elde edilen kararların (veya çıktıların) oranı ile ilgilidir.⁽⁷⁴⁾ Örneğin, yukarıda açıklanan Google Street View projesi, %98 doğrulukta %95,64 kapsama elde etti (%98 insan operatörlerin performansıdır).⁽⁷⁵⁾ Sunulan seçenekler, çıktıların ve alternatiflerinin güven düzeyinin anlaşılmasına da yardımcı olabilir.⁽⁷⁶⁾

Avustralya Girişimleri

YZ'ye kısa bir arka plan ve onun belge yönetimi bilgi çalışmasına uygulanması için bazı değerlendirmeler yaptıktan sonra, bazı güncel girişimlerin vurgulandığı eyalet ve ulusal kurumlardan dört vaka çalışması sunulacaktır.

Viktorya Eyalet Arşivleri – Makine Destekli E-Posta Değerlendirmesi, Kavram Kanıtlama

İlk vaka çalışması, Viktorya Eyalet Arşivleri'nin (PROV) e-posta değerlendirme sorununu nasıl ele aldığıyla ilgilidir. E-posta, kuruluşların nasıl fikir alışverişinde bulunduğu ve kararlarını nasıl uyguladıklarının anlaşılmasında önemli bir rol oynar. E-postanın hacmi ve yapılandırılmamış doğası yönetimini, ayıklanmasını ve duyarlılık incelemesini zorlaştırır. IBM Lotus Notes (LN), 1990'ların ortalarından beri Viktorya Hükûmeti genelinde e-postaları yönetmek için kullanılmaktadır. 20 yılı aşkın bir süredir yapılan rutin yedeklemeler, 67.000 kaset ve 28 petabayt² içerik yığını bir depolamaya neden olmuştur. Bu depolama bilgi taleplerine cevap vermek için artık verimli bir şekilde sorgulanamaz ve yerel hükûmetin şeffaflık ve hesap verebilirlik konusundaki itibarını tehlikeye atabilir.

Yaklaşım – eDiscovery

Kavram Kanıtı (PoC) projesinin amacı, büyük hacimli e-postaları değerlendirmek için bir eDiscovery aracının kullanımını ortaya koymaktı. eDiscovery araçları, 'bir koleksiyondaki ilişkili belgelerin mümkün olduğunca mantıklı bir çabayla bulmak amacıyla' çeşitli kural tabanlı, istatistiksel modeller ve derin öğrenme teknikleri kullanarak yasal açıdan belgelerin Teknoloji Destekli Gözden Geçirilmesini gerçekleştirmek için kullanılmaktadır.⁽⁷⁷⁾ Bu, daha önce açıklanan ikili sınıflandırmanın bir örneğidir.

eDiscovery yaklaşımları, belge yönetimi bağlamında başka yerlerde kullanılmış olsa da PoC, Nuix aracı,⁽⁷⁸⁾ veri hacmi (1,5 TB) ve e-posta dosya biçimine odaklanması bakımından benzersizdi. Teknik bir danışman ile işbirliği, eDiscovery aracının işlevselliğini uygulama ve yapılandırmada gerekli becerileri kazanmak için de hayati önem taşıyordu. Minimum personel ve programlama giderleri ile 6 aydan fazla süren bu ilk aşama ile yaklaşım tekrarlanması gerekirdi.

Normların dışında Nuix şunları yapmak için kullanıldı:

- teknik değerlendirme, veri setinin bileşimini daha iyi anlamak (sorumlular, format, hacim, oluşturma tarihi vb.); ve
- tekilleştirme, aynı e-postaları etiketlemek için bir MD5 karma uygulaması (veri kümesindeki 4,6 milyon e-postanın yaklaşık %40'ının kopya olduğu bulundu).⁽⁷⁹⁾

Muhafaza etmeye değer e-postaları bulmak için veri kümesinde Nuix ile uygulanan üç yaklaşım test edildi:

- (1) Pozitif – değerli e-postaları belirlemek için. Arama terimleri aşağıdakileri içerir:
 - (a) paydaş kurumların rol tanımları;
 - (b) eylem fiilleri/nesneleri ve
 - (c) fonksiyon/eylem terimleri.

² 1 Petabayt, 1024 Terabayt; 1 Terabayt 1024 gigabayttan oluşmaktadır.

- (2) Negatif – düşük değerli e-postaları belirlemek için:
 - (a) İlişkili olmayan adreslerden ve alanlardan gelen e-postalar hariç tutuldu.
- (3) Makro – e-posta oluşturucularının rollerini anlamak için organizasyon şemalarını kullanarak, fonksiyonel bağlamlarına göre e-postalara ek üst verileri değerlendirmek ve uygulamak.

Pozitif yaklaşım, yinelenen e-postaların %93'ünün iş ile ilgili belgeler olduğunu belirledi (birçok yanlış pozitif e-posta olmasına rağmen). Negatif yaklaşım, e-postaların %7'sini belge olmadığını belirlemiştir, bu durum muhtemelen negatif durumun yüksek hassasiyete sahip olduğunu ancak negatif durumun daha düşük hatırlandığını gösterir.

Sonuçlar

Proje ekibi, en düşük risk/en yüksek fayda yaklaşımının aşağıdakileri içeren çok katmanlı bir yaklaşım olduğu sonucuna varmıştır:

- e-posta hacmini azaltmak için tekilleştirme;
- değeri olmayan e-postaların Negatif yaklaşımla belirlenmesi ve
- makro yaklaşımının bir parçası olarak ek üst verilerin tanımlanması ve uygulanması.

PoC, Nuix eDiscovery aracının değerlendirme için PROV tarafından analiz edilmiş olması gereken e-posta hacminin etkin bir biçimde düşürmek için kullanılabilir olduğunu kanıtlamıştır. Ayrıca, teknoloji destekli bir iş akışının, geçmiş LN dosya formatları ve yedeklemeleri içinde işlenmesi zor olan e-postanın yönetilebilirliğini ve keşfedilebilirliğini geliştirebileceğini de göstermiştir.

Araç ayrıca değerlendirme görevlerini yerine getirmek, hassas ve korumalı bilgilerin varlığını tespit etmek için de kullanılabilir. Ancak, tamamen otomatikleştirme bir çözüm değildir; Geleneksel değerlendirmede olduğu gibi, anlamlı ara-malar oluşturmak için iş ve fonksiyonlar hakkında bilgi sahibi olmak ve doğruluğu değerlendirmek için manuel örnekleme yapmak çok önemlidir. İleriye dönük olarak, daha fazla işin oluşmasını önlemek için bu araç periyodik olarak çalıştırılabilir; daha geniş bir belge yelpazesine, yani ortak sürücülere ve diğer veri havuzlarına uygulanabilir; ve değerlendirmeye yönelik daha otomatik YZ yaklaşımlarını keşfetmek için kullanılabilir.

New South Wales Eyalet Arşivleri ve Belgeleri

İkinci vaka çalışması, Dijital Arşiv ekibinin 2017 Kasım ve Aralık aylarında yürüttüğü New South Wales Eyalet Arşivleri (NSWSAR)'nin yerel pilot uygulamasının belgeleri.⁽⁸⁰⁾ Bu pilot uygulamanın amacı, kullanıma hazır makine-öğrenmesi yazılımını bir muhafaza ve imha yetkilisi karşısında yapılandırılmamış veri derleminin sınıflama sorunlarının çözülmebilmesiydi. Temel amaç, daha önce bir

imha yetkilisince geleneksel yöntemlerle karar verilmiş belge topluluğu üzerinde makine öğrenimi algoritmalarını test etmektir. Belge topluluğunu aynı imha sınıflarına otomatik olarak eşleştirmek için birden çok yönlü sınıflama, hangi doğruluk düzeyinde gerçekleştirilebilir?

Ön Kurulum

Yerel pilot uygulama, sınırlı kaynağa sahipti ve proje için özel bir bütçe yoktu. Ancak (ve ne mutlu ki) makine öğrenimi alanında yakın zamanda üniversite deneyimine sahip olan bir bilgi ve iletişim teknolojileri mezunu istihdam edildi ve pilot uygulamada uygun teknolojileri belirlemek için proje ekibi, düşük maliyetli, kullanıma hazır çözümleri araştırdı.

Bulunan ilk ürün, Microsoft Azure bulut tabanlı YZ ve Bilişsel Hizmetleriydi. Bu platform, önceden oluşturulmuş algoritmalara, sınıflandırıcılara ve harika bir arayüze sahiptir: ‘Makine Öğrenmesi Tezgâhı’. Bu seçenek çok umut verici görünse de nihayetinde platforma gönderilen verilerin saklanması ve yönetimiyle ilgili belirsizlikler nedeniyle iptal edilmek zorunda kaldı. Birçok Microsoft Azure hizmeti NSW’de yerel olarak mevcut olsa da YZ ve Bilişsel Hizmetler yalnızca açık sunucularda mevcuttu.⁽⁸¹⁾ İlginç bir şekilde, pilot uygulamanın gerçekleştirilmesinden bu yana Microsoft Azure Bilişsel Hizmetleri’nin sözleşme hüküm ve koşulları, diğer Azure depolama hizmetleriyle daha uyumlu ve kabul edilebilir bir biçimde güncellendi.

Ancak pilot uygulama sırasında bu koşullar, Eyalet Dışındaki Hizmet Sağlayıcılar tarafından Depolama ve Bakım Belgelerini NSW dışına aktarılması (GA35) gerekliliklerini karşılamak için bir risk analizinin gerekli olduğu anlamına geliyordu.⁽⁸²⁾ Bu analizde, hizmette depolanan belgelerin 1998 Eyalet Belgeleri Yasası (NSW) standartlara göre yönetilmesini sağlamak önemli bir adımdı. Ayrıca sözleşme düzenlemelerinin güvenlik incelemesinin yapmak, belgelerin mülkiyetinin eyalet tarafından tutulmasını sağlamak ve proje sonuçlandıktan sonra tüm belgelerin iade edilmesini sağlamak önemlidir. – bk. *NSW Dışındaki Hizmet Sağlayıcıları; Eyalet Belgelerinin Depolanması*.⁽⁸³⁾

Yerel pilot uygulama, Eyalet Arşivleri’ne devredilen erişime kapalı belgelerden oluşan bir derlem içerdiğinden ve proje için ayrılan zamanın daha ayrıntılı bir risk değerlendirmesini engellediğinden (bu, daha ayrıntılı bilgi için satıcıları takip etmeyi veya yasal tavsiye aramayı gerektiriyor olabilir), herhangi bir bulut tabanlı yazılımlara yönelik karar alamadı bunun yerine yerel ölçekte çalıştırılacak hazır yazılımlar aradı.

Proje, Python programlama dili için ücretsiz ve açık kaynaklı bir makine öğrenimi kitaplığı olan Scikit-learn⁽⁸⁴⁾ kullanılmasına hızla karar verdi. Bu, çok çeşitli kural tabanlı, istatistiksel modeller ve derin öğrenme algoritmaları sağlayan basit ve erişilebilir bir araç setidir. Microsoft’un Bilişsel Hizmetleri gibi, scikit-learn de önceden oluşturulmuş sınıflandırıcıları içerir. Bulut tabanlı hizmetlerden ayrılma kararı, çeşitli YZ test vakalarını eğitmek ve çalıştırmak için yeterli bilgi işlem gücü bulma sorusunu gündeme getirmiştir⁽⁸⁵⁾

Derlem³

Yerel pilot uygulama için seçilen belgeler, 2016 yılında merkezi bir kamu da-iresi tarafından Dijital Eyalet Arşivi'ne aktarılmıştır. Bu derlem, objektif bir ED-BYS'den çıkarılan eksiksiz kurumsal klasör yapısı içermesi bakımından olağan-dışıydı. Derlem 7561 klasördeki 42.653 dosyadan oluşan 30 GB'lik veriden oluş-maktaydı ve dosyalar için bir imha işlemi uygulanmamıştı. Kamu dairesi iş birliği ile derlem, Genel Muhafaza ve İmha Yetkilisi İdari Belgeleri'ne (GA28)⁽⁸⁶⁾ manuel olarak (klasör düzeyinde) karar verildi ve bu da Eyalet Arşivleri'nde toplam 12.369 dosyanın oluşmasına sebep oldu.

Yerel pilot uygulama için aşağıdaki seçenekler göz önünde bulundurulmuştur:

- GA28'den (toplam 75 klasör) Eyalet Arşivleri için gerekli sınıfların tü-münü uygulayın. Bu sınıflara uymayan klasörler tasnif dışı kalacaktır.
- Derlemde manuel olarak tanımlanmış (toplam 23 klasör) Eyalet Arşiv-leri için gerekli sınıfların alt kümesine uygulayın. Bu sınıflara uymayan klasörler derleminde dışında tutulacaktır.
- Tüm GA28 sınıflarını uygulayın (toplamda 686 klasör). Bu, tüm klasör-lerin tamamının bir testini gerektirir.
- Normal İdari Uygulama (NAP) kapsamında olacak, örneğin kopyalar veya resmi olmayan/özel belgeler gibi tüm klasörleri kaldırarak derle-mi ön işlemde geçirin.

Derlemi ön işleme tabi tutularak NAP kapsamında bulunan tüm klasörleri çıkarılmasına ve yalnızca 23 GA28 sınıfında yer alan Eyalet Arşivleri için gerekli 12.369 dosyanın alt kümesinin alınmasına karar verildi. Bu işlem için alt kümenin manuel olarak hazırlanması, sınıflandırmanın tek tek dosyalar düzeyinde klasör seviyesinden atanması gerekiyordu. Ayrıntılar için Tablo 1'e bakın.

Metin Ayıklama Adımları

Metin ayıklama. Analiz amacıyla seçilen belgelerin kullanılabilir olması için kolayca özetlenebilir olması gerekir. Özetlenebilir olması daha sonraki süreçte, metin manipülasyonunun uygulanabilme performansını ve kolaylığını sağlamak içindir. Eyalet Arşivleri için gerekli olarak sınıflandırılan 12.369 dosyadan sadece 8784'ü dosya türleri basit metin ayıklamaya olanak sağladığı için seçilebilmiştir

Tablo 1. NSW derleminin dökümü

Veri Kümesi	Dosya Nu.
Toplam derlem	42,653
NAP	25,643
Kurumsal Dosya Planı	17,307
Eyalet Arşivleri için Gerekli	12,369
Kullanılabilir örnek küme: Eyalet Arşivleri için Gerekli ve uygun format	8784

³ Dil bilimde ve günümüz doğal dil işleme çalışmalarında corpus (derlem) kelimesi ile kastedilen, çok sayıdaki metnin düzenli ve yapısal olarak bir arada bulunmasıdır. Bk. <https://bilgisayarkavramlari.com/>

Örnek kümeyi sıraladıktan sonra PDF, DOCX ve DOC dosya türlerinden metin ayıklamak için çeşitli kütüphaneleri kullanan bir Python programı geliştirildi. Belgelerden özetlenen metin daha sonra Virgüllerden Ayrılmış Değer (CSV) dosyasına yerleştirildi. CSV dosyası dosya adı (benzersiz tanımlayıcı), sınıflama (GA28 sınıfı) ve son olarak metin ayıklama olarak üç sütuna bölündü.

Veri temizleme. Veri temizlemede temel bir yaklaşım esas alındı. Sırasıyla filtreler uygulandı: belge biçimlendirmesinin kaldırılması; gereksiz kelimelerin çıkarılması; gerekli olmayan belgelerin kaldırılması ve tüm harflerin küçük harfe dönüştürülmesi.

Metin vektörleştirme ve özellik çıkarma. Metin vektörleştirme, metni sayısal özellik vektörlerine dönüştürme işlemidir. Bu pilot uygulamada metin vektörleştirme için Kelime Torbası (bag-of-words) yaklaşımı kullanıldı. Kelime Torbası, kelimelerin belge içindeki yerlerinden ziyade tek tek kelime varlığına ve sıklığına odaklanan ve her benzersiz kelimeyi bir özellik olarak gören basit bir modeldir. Bu yaklaşım herhangi bir belgeyi, özellikler sözlüğü olarak bilinen benzersiz kelimeler kümesine karşılık gelen sabit uzunlukta bir vektör olarak temsil edebilir. Özellik vektöründeki benzer kelimenin her konumu, o belgede görünen belirli kelimenin sıklığı ile doldurulur, böylece bir belge koleksiyonunda yer alan terimlerin sıklığını tanımlayan bir belge terim matrisi oluşturulur.

Bir kelime dizgesinin aşağıdaki kelimeleri içerdiğini varsayalım:

- Kahverengi, köpek, tilki, atladı, tembel, atladı, hızlı, zebra
- Ardından, bir giriş belgesi verildi:
- Hızlı kahverengi tilki tembel köpeğin üzerinden atladı

Elde edilen özellik vektörü Tablo 2'de gösterilmektedir

Özellik vektörlerinde basit kelime sıklıklarının kullanılmasıyla ilgili sorun, büyük sıklık değerlerine sahip sık sık yinelenen bazı sözcüklerin, belgelerin vektör temsilleri için anlamlı olmayışıdır. Alternatif bir ölçü olan Terim Frekansı Ters Belge Frekansının (bir belge içindeki belirli bir kelimenin sıklığı) hesaplanması ve Ters Belge frekansı ile çarpılmasıyla çalışır.⁽⁸⁷⁾

Tablo 2. Özellik vektörü örneği.

	Kahverengi	köpek	tilki	atladı	tembel	üzerinden	hızlı	the	zebra
Belge 1	1	1	1	1	1	1	1	2	0

Sınıflama

Projede, makine öğrenmesi algoritmaları arasından yaygın olarak tercih edilen iki sınıflama algoritmanın test verilerinin karşılaştırılması tercih edilmiştir: Çok Terimli Naive Bayes ve Çok Katmanlı Algılayıcı.

- (1) Çok Terimli Naive Bayes (MNB), basit olasılık tabanlı sınıflandırıcılar ailesinin bir parçası olan istatistiksel bir model algoritmasıdır. Bu

sınıflandırıcı, özellikler arasında güçlü bir şekilde bağımsızlığı varsayan Bayes teoremine dayanmaktadır.

- (2) Çok Katmanlı Algılayıcı (MLP), sınıflandırma veya regresyon için kullanılabilir bir derin öğrenme ağı biçimidir.

Her iki durumda da modelleri eğitmek için denetimli öğrenme kullanılmıştır.

Algoritmaların her biri ile derlemin iki versiyonu kullanıldı: temizlenmiş bir versiyon ve orijinal bir versiyon. Derlem eğitim ve test verileri için %75 ve %25 oranında bölünmüş, başlangıç olarak, her bir algoritmayı eğitmek için önceden sınıflandırılmış, Eyalet Arşivleri için gereken içeriğin %75'i kullanılmıştır.

Bulgular

Dört vakadan (temiz/orijinal derlem, MNB/MLP algoritması) elde edilen, özellik vektörü; boyutunu, eğitim süresini, doğruluk ölçüsünü ve her bir durum için F1-Skorunu içeren bulgular Tablo 3'te gösterilmektedir. Elde edilen istatistikler, derlemin test kısmında maksimum %84 başarı oranıyla, temizlenmiş verilere sahip Çok Katmanlı Algılayıcı algoritmasının daha başarılı olduğunu göstermektedir. Bu bulgular, bu teknolojinin sınıflandırılmamış, yapılandırılmamış verilerin sınıflandırılmasına ve tasfiyesine yardımcı olabileceğini ortaya koymaktadır. %84 oranı muhtemelen henüz insan yeteneği seviyesinde olmasa da (bu durumda gerçek insan doğruluk oranı bilinmemekle birlikte) nispeten kısa bir uygulamadan ve yaklaşık 100 satırlık kod içeren basit modellerden elde edildiği için iyi bir sonuçtu. Kullanılan derlem yalnızca tekil belgelerin örneklenmesi ile klasör düzeyinde manuel olarak karar verebilirken model doğrudan belge düzeyinde daha hızlı karar verebiliyordu. Bununla birlikte karar verme sırasında eğitim verilerine tanıtılan herhangi bir hata veya sapma, modelde zamanla sonucun temsiline ve eğitimin doğruluğuna bağımlılığı artıracağını göstermektedir.

Tablo 3. NSW bulguları

Çok Terimli Naive Bayes		Çok Katmanlı Algılama					
Veri Temizleme Yok		Temizlenmiş Veri		Veri Temizleme Yok		Temizlenmiş Veri	
Özellikler:	5000	Özellikler:	5000	Özellikler:	5000	Özellikler:	5000
Doğruluk:	%65,4	Doğruluk:	%69	Doğruluk:	%77	Doğruluk:	%82,7
F1 Skoru:	0,624	F1 Skoru:	0,648	F1 Skoru:	0,767	F1 Skoru:	0,812
Eğitim süresi:	109ms	Eğitim süresi:	108ms	Eğitim süresi:	2dk 23s	Eğitim süresi:	2dk 43s
Özellikler:	10,000	Özellikler:	10,000	Özellikler:	10,000	Özellikler:	10,000
Doğruluk:	%64	Doğruluk:	%68	Doğruluk:	%78	Doğruluk:	%84
F1 Skoru:	0,622	F1 Skoru:	0,638	F1 Skoru:	0,777	F1 Skoru:	0,835
Eğitim süresi:	111ms	Eğitim süresi:	109ms	Eğitim süresi:	3dk 28s	Eğitim süresi:	4dk 02s

Avustralya Ulusal Arşivleri

Üçüncü vaka çalışması, Avustralya Hükûmetinde dijital işletmeyi destekleyen bir formatta imha ve muhafaza yetkilerinin nasıl oluşturulacağı ve yayınlana-
cağını araştırmak için Avustralya Ulusal Arşivleri'nde (NAA) gerçekleştirilen bir
araştırma projesidir. Ulusal Arşivler, Avustralya ve dünyadaki diğer birçok arşivde
olduğu gibi muhafaza ve imha kararlarını genel ve kuruma özgü yetki dokümanla-
rını oluşturur. Bu geleneksel arşiv dokümanları, kâğıt ortamında olup, yetkililerin
durumla ilgili karar alabilmelerine yardımcı olması amacıyla hazırlanmışlardır.
Aslında dijital imha yetkileri, belge üreticilerinin bu tür kararları otomatikleş-
tirmesini sağlamalı ve bilgileri yöneten dijital sistemlerin insanların minimum
katılımıyla yürütmesine izin vermelidir.

2015'ten beri 4 kişilik bir ekip bu projede yarı zamanlı olarak çalışmakta ve
süreç boyu öğrenmeye devam etmektedir. Farklı danışmanlar ve tedarikçiler, farklı
zamanlarda ekibin mevcut teknolojiye aşına olmasına ve değerlendirmeye yönelik
teorik ve metodolojik yaklaşımları test etmesine yardımcı olacak çalıştaylar yürüt-
müştür. Arşiv ekibi varlık ve otomatik üst veri çıkarma, semantik analiz, sınıfla-
ma ve ontoloji kurma, bağlantılı veri yaklaşımlarını incelemiştir. W3C tarafından
PROV Veri Modeli ve Uluslararası Arşiv Konseyi tarafından 'Bağlamdaki Belgeler
– Kavramsal Model'⁽⁸⁸⁾ üzerine uluslararası alanda yapılan çalışmalar da ekibin
motive olmasına yardımcı olmuştur.

Projenin ilk aşaması, imha yetkilerinin kavramsal modeli ve semantik analizi
ile sonuçlanmıştır. Şema XML'de temsil edilir ve mevcut muhafaza ve imha prog-
ramlarına benzer birçok unsur içerir:

- (1) İmha yetkisi ve sorumlu kamu kurumu veya kurumları hakkında bağ-
lamsal bilgileri içeren bir başlık.
- (2) İlgili faaliyetleri belgelemek ve desteklemek için oluşturulan belgele-
rin/dokümanların bağlamını oluşturan en üst düzeyindeki işlemler.
- (3) İmha sınıfları ve bu sınıfların içinde teorik olarak, bir belgenin uygun
imha sınıfı ve eylemi ile otomatik olarak bağlanmasına izin verecek
kriterler.

Bu kriterler, sözde test gruplarından oluşur ve mevcut imha sınıflarında for-
müle edilmesinde kullanılan dili analiz etmek için kullanılmıştır. Bir sonraki adım,
bu teorik varsayımları, Ulusal Arşivlerin 10 yıldan daha eski ve revizyona gidecek
olan ana faaliyet belgeleri yetkili personeli ile uygulamada test etmek olacaktır.
Proje, makine öğrenmesi ve YZ uzmanlarının tavsiyeleriyle varsayımları test ede-
cek, kanıtlayacak veya çürütecektir. Projeden, otomatik sınıflandırma, kümeleme
ve dizinleme araçları dahil olmak üzere çeşitli makine öğrenmesi türlerinin oluş-
turulması ve uygulanması beklenmektedir. Bu aşamanın, tüm kurum belge üre-
timinden sorumlu kişilere gelecekte dijital bir yaklaşım için pilot/örnek olması
bekleniyor.

Avustralya Maliye Bakanlığı

Son vaka çalışması, Avustralya Maliye Bakanlığı (DoF) tarafından yürütülen PoC projesidir. Belge yönetimini otomatikleştirmek için mikro hizmet mimarisi ve bağlantılı veri teknolojilerinin uygulamasını test etmek amacıyla Şubat 2018'de başlayan 12 haftalık bir araştırmadır. Bu örnekte bir kurumun e-posta sunucusundan veri toplanmaya çalışılmıştır.

Projede, toplanan e-posta verilerinin faaliyetlere ilişkin değerini otomatik olarak tanımlayacak tahmin modelleri oluşturması ve Australian Government Records Interoperability Framework özellikleri kullanarak bu belgeleri birbiri ile ilişkilendirilmesi amaçlanmaktadır.⁽⁸⁹⁾ Yakalanan veriler, saklama planlarına göre sınıflandırılacaktır. Sınıflama sonuçlarının test edilmesi, doğru imha sınıflarının/kategorilerinin uygulandığını onaylayacak olan kurum belge yöneticileri tarafından gerçekleştirilecektir.

Bunun PoC sisteminin kullanılabilirliğinin ispatına yönelik bir araştırma girişimi olduğu vurgulanmalıdır. Projeden kamu kurumları için gelecekte bir belge yönetimi çözümü sunması beklentisindeyiz.

Uygulama

Pilot kurumun ticari faaliyetleri ve mevcut belgeleri analiz edilecek iş süreçleri ve insan eliyle yapılan faaliyetlere tanımlanacaktır.

Kullanıcı hikâyeleri, pilot/örnek kurumun modellenmesine yardımcı olacak ve bu da keşifleri kategorize etmek ve desteklemek için gösterim hizmetleri tarafından kullanılacak yeniden kullanılabilir makine ve insan tarafından okunabilir eserler ile sonuçlanacaktır. Gösterim özellikleri olarak oluşturulan ürünler ile modellemenin gerektiğinde genişletilebilir olması beklenmektedir.

Mikro hizmetler, Amazon web hizmetlerine dağıtılacak ve pilot kurumun Exchange sunucusu ve Office örnekleriyle 'hafif bir dokunuş' etkileşimine sahip olacak. Bu hafif dokunuş ile kurum belge yöneticilerine yönelik yönetim faaliyetlerini desteklemesinin yanı sıra genel olarak kullanıcıların belgelere erişim için bir web arayüzüne sahip olacaktır. Mikro hizmetlerin kullanımı, orijinal gösterim kapsamında olmayan bir hizmete gereksinim olması durumunda mikro hizmet bileşenlerinden yeni hizmetler oluşturmanın mümkün olduğu anlamına gelir.

Gösterim sistemi aşağıdaki teknolojileri içerecektir:

- Mikro hizmetler için Netflix açık kaynak teknoloji kümesi,
- Makine öğrenimi için Apache Spark ve Scala gibi büyük veri teknolojileri,
- Kullanıcı arayüzü implantasyonu için Facebook açık kaynak teknolojisi REACT; ve
- Bulut hizmeti sağlanması için Amazon web hizmetleri.

Sonuç – Arşivde YZ

Bu vaka çalışmalarıyla birlikte anekdot niteliğindeki kanıtlar, YZ teknolojileri ve uygulamalarına gözle görülür bir ilgi olduğunu ve belge yönetimi bilgi çalışması üzerinde etki oluşturacak faydalar üretebileceğini göstermektedir. YZ, dijital değerlendirme, belgeleme ve imha desteğinde verimlilik vaat ederken, henüz sorunlara tam olarak çözüm sunabilecek bir sihirli değnek özelliğinde değildir, halen gelişim safhasında olduğu görülmektedir. Buna rağmen YZ, arşiv ve belge yönetimi alanında da etkisini göstermeye başlamış ve ilerleyen yıllarda bu alanda etkisini gösterecektir. Belki de bu Amara Kanunu⁴ olarak da bilinen ‘aldatma-döngüsü’ etkisinin bir belirtisidir: bizler ‘bir teknoloji etkisini kısa vadede abartma ve uzun vadede hafife alma eğilimindeyiz’.⁽⁹⁰⁾

Vaka çalışmalarının ortaya çıkardığı ortak sonuç, YZ teknolojilerinin tanıtılmasının çaba gerektirdiği ve hedeflere bağlı olarak önemli altyapı çalışmaları gerektirebileceğidir. Örneğin Hem PROV hem de NSWSAR, veri temizleme, veri tekilleştirme, araç zincirleri ve iş akışları geliştirme gibi veri hazırlamanın gerekliliğini göstermiştir.⁽⁹¹⁾ Bitcurator Konsorsiyumu tarafından uygun eğitim ve test verilerinin tanımlanması ve hazırlanması için bir araya getirilenler ile Spencer tarafından otomatikleştirilmiş iş akışındaki veriler için ön işleme adımı kullanılabilir yazılımlar burada önemli bir rol oynayabilir.⁽⁹²⁾ Ayrıca, NAA, teknolojinin arşiv iş ve işlemlerine ilişkin bilgilerin tanımını, keşfini ve birlikte çalışabilirliğini geliştirmesi için arşiv süreçlerinin değişebileceğini gerekebileceğini ortaya koymuştur. Benzer şekilde DoF girişimi, hizmetlerinin sunulması için esnek bir mikro hizmet mimarisinin temel analizinin ve yeniden tasarımının gerekli olduğunu belirlemiştir.

NSWSAR vaka çalışması, özellikle, bu tür girişimlere yeterince kaynak sağlanması gerekliliğini vurgulamış: yalnızca test verileri üzerinden sonuçlara ulaşmak için sınıflandırılmış veriden oluşan büyük eğitim setleri ile değil, aynı zamanda modeli işlemek için yerel makinelerde yeterli hesaplama gücüne sahip olması gerektiğini göstermiştir. Bu proje ayrıca, özellikle bireylerin kişisel mahremiyeti ve işlenen verilerin yasal mülkiyeti gibi konularda bulut hizmetlerini kullanmanın potansiyel riskleri olmasının yanı sıra bu tür hizmetlerin hızla değişen/gelişen doğası olduğunu da kanıtlamıştır. Belki de böyle bir girişimi düşünürken atılacak ilk adım, Carlton Sapp tarafından tanımlandığı gibi YZ'nin tanıtımına hazırlanmaktır.⁽⁹³⁾

Daha da önemlisi, gelecekte belge yönetimi gereksinimlerinin karşılanması için bilgi yönetimi/arşivcilik alanında YZ kavramlarına ilişkin bir anlayışın oluşturulması kaçınılmazdır. Arşivcilerin, YZ'nin etkisini keşfetmek, başarıları ve öğrenmelerini daha geniş mesleki topluluğa sunmak için bu yeni teknoloji grubunun sağladığı fırsattan yararlanmaları gerekiyor. Daha önceki teknolojik araçların

⁴ Stanford Üniversitesi'nde bilgisayar bilimcisi olan ve aynı zamanda Gelecek Enstitüsü başkanlığı görevini yürütmüş Roy Amara adındaki bir bilim insanı tarafından ortaya atılmıştır. 1960 veya 1970'li yıllarda dile getirilen bu ifade zamanla bir deyiş niteliği kazanmıştır. Bk. <https://www.rationaloptimist.com/blog/amaras-law/>

(veri modelleme, Web, Semantik Web vb.) mesleğimiz üzerindeki etkisinde olduğu gibi, bu tür kavramlara aşina olmayan bilgi yöneticileri ve arşivciler için bilgi ve beceri eksikliğini gidermek amacıyla yeni eğitim programlarının hazırlanması gerekmektedir.⁽⁹⁴⁾ Özetle bu tür bir aşinalık, başka bir bakış açısından daha önemlidir. YZ algoritmalarının şeffaf olmayışı, bu tür teknolojiler tarafından yönlendirilen işlemlerle ilgili olarak yapılabilecek belge yönetimi türlerini doğrudan etkiler. Şüphesiz ki kararların sonuçları kaydedilebilir, ancak en önemlisi iş belgelerinin bir parçasını oluşturan bu tür kararlar için ayrıntılı bir gerekçe değildir. YZ teknolojilerini kullanan altyapı tasarımı, güçlü bir belge yönetimini prosedürünü içermelidir, aksi takdirde kriz daha da kötüleşecektir.⁽⁹⁵⁾ YZ ve belge yönetimi hakkındaki tartışmalara katkıda bulunulacak ise uyumsuz teknolojik argümanları engellemek için bilgili ve tercihen YZ teknolojisinde deneyimli olmamız gerekir. Bu aynı zamanda kendi kurumumuz için de önemli ve geçerlidir. Belgelerimizin dokümantasyon gereksinimlerini karşılamak için ISO 23081'de tanımlandığı gibi belge yönetimi işinin dokümantasyonuna katkıda bulunan YZ'den nasıl faydalanabileceğimizi anlamamız gerekecek.⁽⁹⁶⁾

Hedefimiz iyi bir belge yönetimi olmalı ve bunu başarmak için yeni teknolojilerle hareket etmeli ve öğrenmeliyiz. Bu teknolojileri uygun yerlerde kullanmalı, sistemlerimizin ve süreçlerimizin hesap verebilirliğinin tehlikeye atılmadığından emin olmalıyız. Biz insan olabiliriz ama YZ tartışması başladı ve hepimizin katılımı gerekiyor.

Notlar

1. Stanford University, 'Artificial Intelligence and Life in 2030: One Hundred Year Study on Artificial Intelligence; Report of the 2015 Study Panel', 2016, available at <https://ai100.stanford.edu/sites/default/files/ai_100_report_0916fnl_single.pdf>, accessed 14 February 2018.
2. National Archives of Australia and Council of Australasian Archives and Records Authorities, 'Digital Archiving in the 21st Century: Archives Domain Discussion Paper', Collections Council of Australia, 2006; Frank Upward, Barbara Reed, Gillian Oliver and Joanne Evans, 'Recordkeeping Informatics: Re-Figuring a Discipline in Crisis with a Single Minded Approach', Records Management Journal, vol. 23, no. 1, 2013, pp. 37–50, doi:10.1108/09565691311325013.
3. Ross Harvey and Dave Thompson, 'Automating the Appraisal of Digital Materials', Library Hi Tech, vol. 28, no. 2, 2010, pp. 313–22, doi:10.1108/07378831011047703.
4. John McDonald, 'Managing Records in the Modern Office: Taming the Wild Frontier', Archivaria, no. 39, Spring 1995, pp. 70–9.
5. Kate Cumming and Anne Picot, 'Reinventing Appraisal', Archives and Manuscripts, vol. 42, no. 2, 2014, pp. 133–45, doi:10.1080/01576895.2014.926824
6. The National Archives UK, 'Digital Strategy', available at <<https://www.nationalarchives.gov.uk/documents/the-national-archives-digital-strategy-2017-19.pdf>>, accessed 14 February 2018.
7. Anne Gilliland, 'Archival Appraisal: Practising on Shifting Sands', in Caroline Brown (ed.), Archives and Recordkeeping: Theory into Practice, Facet, London, 2014, p. 50. Attributed to Clive Humby and, perhaps, first quoted in Michael Palmer, 'Data is the New Oil', ANA Marketing Maestros, 2006, available at <http://ana.blogs.com/maestros/2006/11/data_is_the_new.html>, accessed 14 February 2018; Upward et al., 'Recordkeeping Informatics'.

8. Cassie Findlay, 'Appraisal: An Essential Tool for Digital Recordkeeping', August 2015, available at <<http://www.informationstrategy.tas.gov.au/Publications/Documents/Cassie-Findlay-Appraisal-Essential-tool-for-digital-recordkeeping-Aug-2015.pptx>>, accessed 14 February 2018.
9. Frank Upward, Barbara Reed, Gillian Oliver and Joanne Evans, Recordkeeping Informatics for a Networked Age, Social Informatics, Monash University Publishing, Clayton, Vic., 2018, pp. xix–xx.
10. William Vinh-Doyle, 'Appraising Email (Using Digital Forensics): Techniques and Challenges', Archives and Manuscripts, vol. 45, no. 1, 2017, pp. 18–30, doi:10.1080/01576895.2016.1270838.
11. Anthony Cocciolo, 'Finding Inactive Records on Institutional Networks: An Evaluation of Tools', Practical Technology for Archives, June 2016, available at <https://practicaltechnologyforarchives.org/issue6_cocciolo/>, accessed 14 February 2018.
12. Victoria Sloyan, 'Born-Digital Archives at the Wellcome Library: Appraisal and Sensitivity Review of Two Hard Drives', Archives and Records, vol. 37, no. 1, 2016, pp. 20–36, doi:10.1080/23257962.2016.1144504.
13. Ross Spencer, 'Binary Trees? Automatically Identifying the Links Between Born-Digital Records', Archives and Manuscripts, vol. 45, no. 2, 2017, pp. 77–99, doi:10.1080/01576895.2017.1330158.
14. Pamela McCorduck, Machines Who Think: A Personal Inquiry into the History and Prospects of Artificial Intelligence, AK Peters, Natick, MA, 2004, p. 523.
15. Stanford University, p. 12.
16. Edward Feigenbaum as quoted in McCorduck, p. 326.
17. Richard Bellman, An Introduction to Artificial Intelligence: Can Computers Think? Boyd & Fraser, San Francisco, 1978, p. 3.
18. Stanford University.
19. Gartner, 'Hype Cycle Research Methodology Gartner Inc.', 2018, available at <<https://www.gartner.com/technology/research/methodologies/hype-cycle.jsp>>, accessed 14 February 2018
20. McCorduck, Machines Who Think, 423.
21. Ikujiro Nonaka and Hirotaka Takeuchi, The Knowledge-Creating Company: How Japanese Companies Create the Dynamics of Innovation, Oxford University Press, New York, 1995, pp. 86, 154.
22. Anne J Gilliland. 'Designing Expert Systems for Archival Evaluation and Processing of Computer-Mediated Communications', in Anne J Gilliland, Sue McKemish and Andrew J Lau (eds), Research in the Archival Multiverse, Monash University Publishing, Clayton, Vic., 2016, pp. 686–722. For more detail, seek access to Anne Jervois Gilliland-Swetland, 'Development of an Expert Assistant for Archival Appraisal of Electronic Communications: An Exploratory Study', PhD dissertation, University of Michigan, 1995.
23. Daniel G Bobrow, Sanjay Mittal and Mark J Stefik, 'Expert Systems: Perils and Promise', Communications of the ACM, vol. 29, no. 9, 1986, pp. 880–94.
24. Craig Stanfill and David Waltz, 'Toward Memory-Based Reasoning', Communications of the ACM, vol. 29, no. 12, 1986, pp. 1213–28.
25. Herbert Gelerntner, 'Realization of a Geometry-Theorem Proving Machine', in Edward A Feigenbaum and Julian Feldman (eds), Computers and Thought: A Collection of Articles, McGraw-Hill, New York, 1963, pp. 134–52.
26. Ian Goodfellow, Yoshua Bengio and Aaron Courville, Deep Learning, MIT Press, 2017, p. 2, available at <<http://www.deeplearningbook.org/>>, accessed 14 February 2018.

27. *ibid.*, p. 3.
28. *ibid.*, p. 98
29. Steven Bird, Ewan Klein and Edward Loper, *Natural Language Processing with Python*, O'Reilly Media, Sebastopol, CA, 2016, p. 221
30. Goodfellow, Bengio and Courville, p. 103
31. *ibid.*
32. The following names mentioned in this article are registered trademarks (TM): IBM Watson, Jeopardy, Google Street View, Facebook, IBM Lotus Notes, Nuix, Microsoft Azure, Microsoft Azure Cognitive Services, Python, Objective, Amazon Web Services, Microsoft Exchange, Microsoft Office, Netflix, Apache Spark and Scala
33. David Ferrucci et al., 'Building Watson: An Overview of the DeepQA Project', *AI Magazine*, vol. 31, no. 3, 2010, pp. 59–79; Jo Best, 'IBM Watson: The Inside Story of How the Jeopardy-Winning Supercomputer Was Born, and What It Wants to Do Next', *Tech Republic*, September 2013, available at <<https://www.techrepublic.com/article/ibmwatson-the-inside-story-of-how-the-jeopardy-winning-supercomputer-was-born-and-whatit-wants-to-do-next/>>, accessed 14 February 2018.
34. Goodfellow, Bengio and Courville, p. 3.
35. Ian Goodfellow et al., 'Multi-Digit Number Recognition from Street View Imagery Using Deep Convolutional Neural Networks', *arXiv Preprint arXiv:1312.6082*, 2013; Li Deng and Dong Yu, 'Deep Learning: Methods and Applications', *Foundations and Trends in Signal Processing*, vol. 7, nos. 3–4, 2013, p. 219, doi:10.1561/20000000039.
36. Gary Marcus, 'Deep Learning: A Critical Appraisal', *arXiv Preprint arXiv:1801.00631*, January 2018.
37. Goodfellow, Bengio and Courville, *Deep Learning*, 6.
38. Stanford University; Goodfellow, Bengio and Courville, pp. 22–5.
39. Cade Metz, 'AI is Transforming Google Search. The Rest of the Web Is Next', *WIRED*, February 2016, available at <<https://www.wired.com/2016/02/ai-is-changing-the-technology-behind-google-searches/>>, accessed 14 February 2018.
40. Goodfellow, Bengio and Courville, p. 20.
41. Goodfellow et al.
42. Chen Sun et al., 'Revisiting Unreasonable Effectiveness of Data in Deep Learning Era', paper presented at *IEEE, Venice*, 22–29 October 2017.
43. Goodfellow, Bengio and Courville, pp. 21–3.
44. Davide Castelvecchi, 'Can We Open the Black Box of AI?' *Nature News*, vol. 538, no. 7623, October 2016, pp. 20–3, doi:10.1038/538020a.
45. For a discussion of the effects of these issues, see Joanna Redden and Jessica Brand, 'Data Harm Record', December 2017, available at <<https://datajusticelab.org/data-harm-record>>, accessed 14 February 2018; and Cathy O'Neil, *Weapons of Math Destruction*, Penguin Books, New York, 2017. For initiatives that are looking at ways of addressing these problems, see FAT/ML, 'Home:: FAT ML', *Fairness, Accountability, and Transparency in Machine Learning*, 2017, available at <<https://www.fatml.org/>>, accessed 14 February 2018; Paul VoosenJul, 'How AI Detectives Are Cracking Open the Black Box of Deep Learning', *Science AAAS*, July 2017, available at <<http://www.sciencemag.org/news/2017/07/how-ai-detectives-are-cracking-open-black-box-deep-learning/>>, accessed 14 February 2018.
46. Robin Jia and Percy Liang, 'Adversarial Examples for Evaluating Reading Comprehension Systems', *arXiv Preprint arXiv:1707.07328*, 2017.
47. Marcus.

48. André Vellino et al., 'Assisting the Appraisal of E-Mail Records with Automatic Classification', *Records Management Journal*, vol. 26, no. 3, 2016, pp. 293–313, doi:10.1108/RMJ-02-2016-0006; Floriana Esposito et al., 'Machine Learning Methods for Automatically Processing Historical Documents: From Paper Acquisition to XML Transformation', paper presented at IEEE, Palo Alto, CA, 23–24 January 2004, doi:10.1109/DIAL.2004.1263262.
49. Kye O'Donnell, 'Taming Digital Records with the Warrior Princess: Developing a Xena Preservation Interface for TRIM', *Archives and Manuscripts*, vol. 38, no. 2, 2010, pp. 37–60.
50. Susan Leavy, Emilie Pine and Mark Keane, 'Mining the Cultural Memory of Irish Industrial Schools Using Word Embedding and Text Classification', paper presented at DH2017, Montreal, Canada, 8–11 August 2017, available at <<https://dh2017.adho.org/abstracts/098/098.pdf>>, accessed 14 February 2018.
51. IBM, 'Auto-Classification Models', IBM, 2014, available at <https://www.ibm.com/support/knowledgecenter/SSDUBN_7.5.1/Administrator/cpt/cpt_autoclassificationmodel.html>, accessed 14 February 2018; Open Text, 'Auto-Classification for Records Management', Open Text, 2018, available at <<https://www.opentext.com.au/what-we-do/products/discovery/auto-classification>>, accessed 14 February 2018; Integro, 'Auto-Classification – Integro: Experts in Information Governance and Enterprise Content Management', 2017, available at <<https://www.integro.com/ecm-solutions/auto-classification>>, accessed 14 February 2018; Concept Searching, 'Auto-Classification, Taxonomy Management, Metadata Generation', Concept Searching, 2017, available at <<https://www.conceptsearching.com/>>, accessed 14 February 2018.
52. Jason R Baron, 'Toward a Federal Benchmarking Standard for Evaluating Information Retrieval Products Used in E-Discovery', *Sedona Conference Journal*, vol. 6, Fall 2005, pp. 237–9.
53. Nicholas Fripp, 'Is Machine Learning the Future of Records Management?' *IQ: The RIM Quarterly*, vol. 33, no. 1, 2017, pp. 22–3; George Parapadakis, 'A Clouded View of Records and Auto-Classification', *For What It's Worth*. . ., June 2013, available at <<https://4most.wordpress.com/2013/06/26/clouded-view-of-records-and-classification/>>, accessed 14 February 2018; Ronald Layel, 'Auto-Classification for RM – Beginning to See It as Possible – Association for Information and Image Management International', February 2012, available at <<http://community.aiim.org/blogs/ron-layel/2012/02/16/auto-classification-for-rm---beginning-to-see-it-as-possible>>, accessed 14 February 2018.
54. Tim Shinkle, 'Automated Electronic Records Management? Are We There yet? *IDM Magazine*', *Image and Data Manager*, December 2016, available at <<http://idm.net.au/article/0011369-automated-electronic-records-management-are-we-there-yet>>, accessed 14 February 2018.
55. Parapadakis.
56. For example, see Department of Corporate and Information Services, 'Guidelines for the Development of a Functional Records Disposal Schedule – Records Policy and Standards – NTG IT and Communications – Department of Corporate and Information Services', Northern Territory Government, 2014, available at <http://www.nt.gov.au/dcis/info_tech/records_policy_standards/records_disposal/index.shtml>, accessed 16 April 2018; Public Record Office Victoria, 'Retention and Disposal Authorities (RDAs)', PROV, 2018, available at <<https://www.prov.vic.gov.au/recordkeeping-government/how-long-should-records-be-kept/retention-and-disposal-authorities-rdas>>, accessed 16 April 2018; Queensland State Archives (Department of Science, Information Technology and Innovation), 'Use a Retention and Disposal Schedule', Queensland Government, 2017, available at <<https://www.for.gov.qld.gov.au/use-retention-and-disposal-schedule>>, accessed 16 April 2018; State Archives and Records, 'Disposal Authorisation Procedures', State Archives and Records NSW, 2015,

- available at <<https://www.records.nsw.gov.au/recordkeeping/rules/procedures/disposal-authorisation>>, accessed 16 April 2018.
57. Erika Morphy, 'How to Differentiate Machine Learning from Dressed-up BI', CMSWire.com, January 2018, available at <<https://www.cmswire.com/digital-experience/how-to-differentiate-machine-learning-from-dressed-up-bi/>>, accessed 14 February 2018.
 58. Parapadakis.
 59. Harold Greene, 'United States V. Poindexter, 725 F. Supp. 13 (D.D.C. 1989)', Justia Law, October 1989, available at <<https://law.justia.com/cases/federal/district-courts/FSupp/725/13/1406938/>>, accessed 14 February 2018.
 60. Goodfellow, Bengio and Courville, p. 141.
 61. Tom Simonite, 'Machines Learn a Biased View of Women', WIRED, August 2017, available at <<https://www.wired.com/story/machines-taught-by-photos-learn-a-sexist-view-ofwomen/>>, accessed 14 February 2018.
 62. Brian d'Alessandro, Cathy O'Neil and Tom LaGatta, 'Conscientious Classification: A Data Scientist's Guide to Discrimination-Aware Classification', Big Data, vol. 5, no. 2, 2017, pp. 120–34, doi:10.1089/big.2016.0048.
 63. Shinkle; Parapadakis
 64. Bitcurator Consortium, 'BitCurator NLP', Bitcurator, 2018, available at <<https://bitcurator.net/bitcurator-nlp/>>, accessed 14 February 2018.
 65. Hui Han et al., 'Automatic Document Metadata Extraction Using Support Vector Machines', paper presented at IEEE, Houston, TX, 27–31 May 2003.
 66. Tami Deedrick, 'It's Technical, Dear Watson', IBM Systems Magazine, February 2011, available at <<http://ibmsystemsmag.com/ibmi/trends/whatsnew/its-technical,-dear-watson/>>, accessed 14 February 2018.
 67. And not just AI. GPUs are also being employed in cryptographic applications, most notoriously in the mining of virtual currencies
 68. Layel; Vellino et al.; Goodfellow et al.
 69. Goodfellow, Bengio and Courville, p. 108.
 70. Judy Sheard, 'Quantitative Data Analysis', in Kirsty Williamson and Graeme Johanson (eds), Research Methods: Information, Systems and Contexts, Tilde University Press, Prahran, Vic., 2013, p. 408.
 71. Baron; Richard J Cox, 'The Documentation Strategy and Archival Appraisal Principles: A Different Perspective', Archivaria, vol. 38, Fall 1994, pp. 11–36.
 72. Philip Hider and Ross Harvey, Organising Knowledge in a Global Society: Principles and Practice in Libraries and Information Centres, Topics in Australasian Library and Information Studies 29, Centre for Information Studies, Charles Sturt University, Wagga Wagga, 2008, p. 191.
 73. Goodfellow, Bengio and Courville, p. 418.
 74. *ibid.*, p. 419.
 75. Goodfellow et al.
 76. Eugene Yang, David Grossman, Ophir Frieder and Roman Yurchak, 'Effectiveness Results for Popular E-Discovery Algorithms', paper presented at the 16th International Conference on Artificial Intelligence and Law, London, 12–16 June 2017.
 77. Gordon V Cormack and Maura R Grossman, 'Evaluation of Machine-Learning Protocols for Technology-Assisted Review in Electronic Discovery', ACM, 2014, pp. 153–62, doi:10.1145/2600428.2609601. Also see Baron; Yang et al.

78. See Nuix, 'Electronic Discovery', Investigation, Cybersecurity, Information Governance and eDiscovery Software, 2017, available at <<https://www.nuix.com/problems-we-solve/electronic-discovery>>, accessed 14 February 2018.
79. For discussion of this method, see Spencer
80. Glen Humphries, 'Machine Learning and Records Management', 14 September 2014, 2017, available at <<http://futureproof.records.nsw.gov.au/machine-learning-and-records-management/>>, accessed 2 March 2018.
81. At the time of the pilot, Microsoft's Trust Center included the following advice about use of its Cognitive services: 'Data that is sent to Cognitive Services is treated differently than other customer data. Microsoft may use Cognitive Services data to improve Microsoft products and services. For example, we may use content that you provide to the Cognitive Services to improve our underlying algorithms and models over time. To do that, we may retain Cognitive Services data after you are no longer using the services.' An additional clause, under the Privacy tab, stated: 'Cognitive Services collect and use many types of data, such as images, audio files, video files, or text, all of which may be retained by Microsoft indefinitely to improve Microsoft products and services, without a means for you to access or delete that retained data. Unless otherwise stated in documentation for a particular service, these services provide no means for you to store, access, extract, or delete customer data.'
82. State Records Authority of New South Wales, 'Transferring Records Out of NSW (GA35)', State Archives and Records NSW, November 2015, available at <<https://www.records.nsw.gov.au/node/649>>, accessed 14 February 2018.
83. State Records Authority of New South Wales, 'Storage of State Records with Service Providers Outside of NSW', State Archives and Records NSW, November 2015, available at <<https://www.records.nsw.gov.au/recordkeeping/advice/storage-and-preservation/service-providers-outside-nsw>>, accessed 14 February 2018.
84. Scikit-learn developers, 'Scikit-Learn: Machine Learning in Python', 2017, available at <<http://scikit-learn.org/stable/>>, accessed 14 February 2018. Also see Fabian Pedregosa et al., 'Scikit-Learn: Machine Learning in Python', *Journal of Machine Learning Research*, vol. 12, October 2011, pp. 2825–30.
85. The actual machine specifications were: HP Z440 Workstation, CPU: 2x Intel® Xeon® E5-1650 v3 (12 cores total), RAM: 64 GB DDR4, Storage: 2x Micron M600 1 TB SSD.
86. State Records Authority of New South Wales, 'Administrative Records (GA28)', State Archives and Records NSW, November 2015, available at <<https://www.records.nsw.gov.au/recordkeeping/rules/gdas/ga28>>, accessed 14 February 2018.
87. Formally, the Inverse Document Frequency = $\text{Log}(\text{Total number of documents} / \text{Number of documents having the particular word})$.
88. W3C, 'PROV-DM: The PROV Data Model', 2013, available at <<http://www.w3.org/TR/2013/REC-prov-dm-2013043>>, accessed 2 March 2018. International Council on Archives, 'Records in Contexts: A Conceptual Model for Archival Description', 2016, available at <<https://www.ica.org/sites/default/files/RiC-CM-0.1.pdf>>, accessed 2 March 2018.
89. Available at <<https://www.finance.gov.au/archive/policy-guides-procurement/interoperability-frameworks/information-interoperability-framework>>, accessed 15 July 2018.
90. Matt Ridley, 'Amara's Law', November 2017, available at <<http://www.rationaloptimist.com/blog/amaras-law/>>, accessed 14 February 2018.
91. The identification and classification of 'duplicates' is not without its tensions. See Geoffrey Yeo, 'Nothing Is the Same as Something Else: Significant Properties and Notions of Identity and Originality', *Archival Science*, vol. 10, no. 2, 2010, pp. 85–116, doi:10.1007/s10502-010-9119-9.

92. BitCurator Consortium; Spencer.
93. 'Preparing and Architecting for Machine Learning', Gartner, January 2017, available at <https://www.gartner.com/binaries/content/assets/events/keywords/catalyst/catus8/preparing_and_architecting_for_machine_learning.pdf>, accessed 14 February 2018.
94. Richard Marciano et al., 'Archival Records and Training in the Age of Big Data', in Johnna Percell, Lindsay Sarin, Paul Jaeger and John Bertot (eds), Re-envisioning the MLS: Perspectives on the Future of Library and Information Science Education, Advances in Librarianship 44, Emerald Group Publishing, Bingley, UK, 2017, p. 210.
95. Upward et al., 'Recordkeeping Informatics'.
96. International Organization for Standardization, ISO 23081 Information and Documentation – Records Management Processes – Metadata for Records – Principles, International Organization for Standardization, 2006.

Teşekkürler

Yazarlar proje çalışanlarına teşekkür etmek isterler, onlar olmasaydı bu girişimler mümkün olmazdı: Richard Lehane ve Malay Sharma NSW Eyalet Arşivleri ve Kayıtları; David Header, Marian Kearney ve Sean Wright Avustralya Ulusal Arşivleri ve John Machin ve Wicka Simet Commonwealth Hükûmeti, Maliye Bakanlığı.

Açıklama Bildirimi

Yazarlar tarafından potansiyel bir çıkar çatışması bildirilmemiştir.

KİTÂBİYAT
BOOK REVIEWS

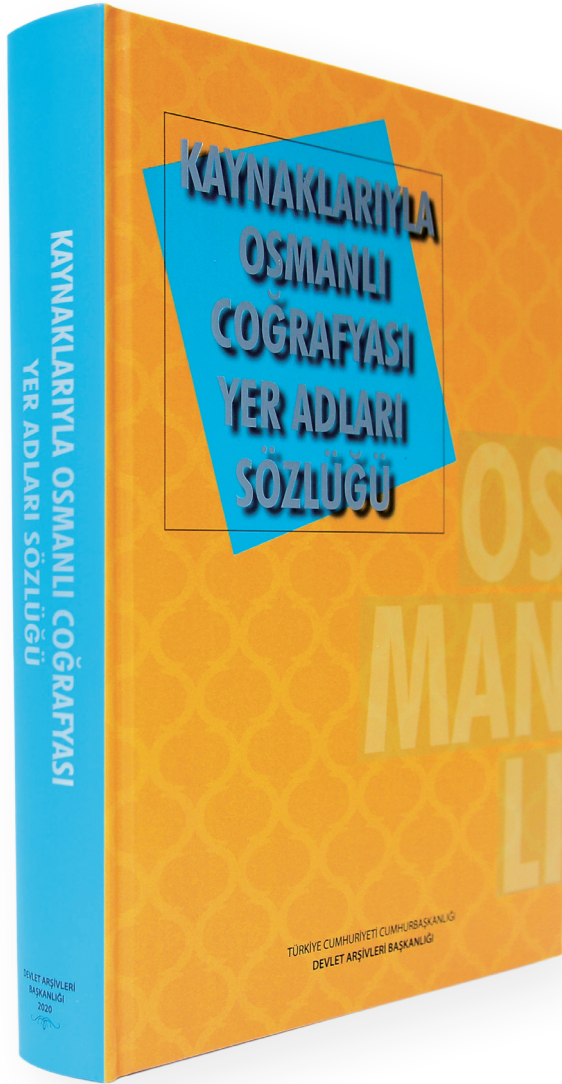
Kaynaklarıyla Osmanlı Coğrafyası Yer Adları Sözlüğü

Ottoman Geography Glossary of Place Names with Sources

İstanbul: Devlet Arşivleri Başkanlığı, yayın no: 8, 2020 s. 904 (29 harita ile birlikte).

ISBN: 978-605-68926-4-6

YILMAZ KURT*

TÜRKİYE Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyetimizin 100. yılına yaklaşırken, Cumhuriyet Türkiyesi'ne çok değerli hizmetlerde bulundu. Yayımlamış olduğu *Kaynaklarıyla Osmanlı Coğrafyası Yer Adları Sözlüğü* sadece bir sözlük değil hem tarihçiler, hem coğrafyacılar için önemli bir başucu kitabıdır.

Yer adlarının bütün dünyada ne kadar önemli olduğu adbilimcilerimizin yapmış olduğu uluslararası sempozyum ve kongreler sayesinde daha iyi anlaşılmaktadır. Doğu Türkistan'dan Adriyatik kıyılarına; Sibiryaz bozkırlarından Afrika çöllerine kadar büyük bir coğrafyada yaşamakta olan Türk milleti için yer adlarının önemi diğer milletlere göre çok daha fazladır.

Osmanlı döneminde Şemseddin Sami, *Kāmûsü'l-a'lâm*'ı yazıncaya

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Bölümü Emekli Öğretim Üyesi.
E.mail: yilmazkurt2002@yahoo.com, ORCID

kadar doğru dürüst bir yer adları sözlüğümüz yoktu. Cumhuriyet döneminde Nuri Akbayar'ın *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü* ve Tahir Sezer'in *Osmanlı Yer Adları* isimli eserleri önemli bir boşluğu doldurdu. 1980-2010 yılları arasında şehir tarihi çalışmalarının artması bu tür sözlüklere olan ihtiyacı iyice gözler önüne serdi. Tuncer Baykara ve Fahameddin Başar tarafından gerçekleştirilen Osmanlı idarî taksimatı ile ilgili çalışmalarda belgelerde geçen bazı sancak isimlerini bile okumakta zorluklar yaşandı. Ancak bütün bu zorluklar, arşiv belgelerine dayalı olarak hazırlanacak olan yer adları sözlükleri için iyi bir altyapı hazırlamış oldu. Nejat Göyünç'ün *Mardin Sancağı*; Ömer Lütfi Barkan ve Enver Meriçli tarafından hazırlanan *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defteri* yer adları sözlüklerine öncülük eden kitaplardır. Daha sonra Bahaddin Yediyıldız, İsmet Miroğlu, Dünder Aydın, Mehmet Ali Ünal, Mustafa Çetin Varlık, Turan Gökçe, Refet Yinanç, Mesut Elibüyük ve diğer akademisyenler tarafından hazırlanan şehir tarihi çalışmaları adbilimin gelişmesine destek sağladılar.

Osmanlı coğrafyasının 3 kıtaya yayılmış olması, birçok dil ve medeniyeti bünyesinde toplaması, yer adlarının şekillenmesinde bir imparatorluk izdüşümü oluşturdu. İmparatorluk coğrafyasında bugün 40 ayrı devlet yaşıyor ve onlarca farklı dil konuşuluyor. Bu yüzden yer adlarının eyalet-sancak bazında bile doğru okunması, doğru yazılması öyle anlaşılıyor ki Osmanlı ilyazıcıları (tahrir emînleri) için bile kolay bir iş değildi. Tameşvar sancağının adı bazı yayınlarda Tımışvar veya Timişvar olarak geçer. Bugünkü Zara ilçesinin eski adı Geldiklan, Keldiklen, Kendigelen olarak okunabilmiştir. Maraş'ın Andırın ilçesi Arap harflerinin de azizliği ile Enderun olarak okunabilmiştir. Kızıuca, Ballıbadra, Şementurna gibi yeradları da aynı kaderi paylaşabilmiştir. Köy ve mahalle adları ise çok daha çetrefilli olduğu için gelecek nesillere görev olarak bırakılmış gibidir.

Kaynaklarıyla Osmanlı Coğrafyası Yer Adları Sözlüğü, Devlet Arşivleri Başkanı Prof. Dr. Uğur Ünal'ın Proje Yöneticiliğinde hazırlandı. Doç. Dr. Muhammet Ahmet Tokdemir, Cevat Ekici ve Ahmet Özkılınç proje yardımcılığı görevini üstlendiler.

Eseri ete kemiğe büründüren ekip ise Devlet Arşivleri'nin değerli uzmanları Ali Coşkun, Abdullah Sivridağ, Yılmaz Karaca, Numan Yekeler, Ahmet Özkılınç ve Vahdettin Atik olmuştur. Kitabın sonuna konulan 29 renkli haritada yine Ahmet Özkılınç'ın emeği bulunmaktadır.

Kitap, Sayın Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın oldukça teknik bilgiler içeren bir tanıtım yazısı ve Uğur Ünal'ın kapsamlı bir Önsöz'ü ile başlıyor.

Giriş kısmında Osmanlı'nın geniş coğrafyasında yaşayan farklı dillerin ve kültürlerin yer adlarına yansımalarından doğan güçlükler dile getirilmiştir. Daha sonra kitabın kaynakları tanıtılmış ardından da eyalet, vilayet, kaptanlık, sancak, mutasarrıflık, hükûmet gibi deyim ve terimler açıklanmıştır.

Giriş bölümünde üçüncü olarak XVII. ve XVIII. yüzyılda Osmanlı eyaletleri ve bu eyaletlere bağlı olan sancaklar yine arşivden alınan belge ve bilgiler ışığında alfabetik olarak verilmiştir.

Giriş kısmında son olarak kitabın yayını sırasında takip edilen usuller ele alınmıştır. Yer adlarının farklı dönemlerde aldıkları adların takibi başlı başına bir meseledir. Birleşik adların ne şekilde gösterileceği gibi konular doğrusu bugün

bile tam olarak kesin bir karara bağlayamadığımız çoğu zaman istisnalara boğmak zorunda kaldığımız konulardır. Buna bir de Osmanlı kâtiplerinin farklı ülkelerde bölgenin diline tam olarak hâkim olamayışları sebebiyle yapmış oldukları yanlışlıkları ekleyecek olursak meselenin zorlukları daha iyi anlaşılabilir.

Kaynaklarıyla Osmanlı Coğrafyası Yer Adları Sözlüğü, 3 esas bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm olan Türkçe Alfabetik Dizin'de “Abağa bk. Abagay – اباغای , Van 1., (Türkiye)” şeklinde bir sıra izlenerek yer adı açıklanmıştır. Burada yer adının hangi kaynaktan alındığı ve hangi tarihte kullanıldığı belirtilmemiştir. Ancak liva, kaza veya nahiye olduğu açıklanmıştır. Bazı yerlerin nerede bulunduğu dair ek açıklamalar da yapılmıştır.

Kaynaklarıyla Osmanlı Coğrafyası Yer Adları Sözlüğü'nün ikinci ana bölümü Osmanlıca Alfabetik Dizin olup Arap alfabesine göre dizilmiş ve haliyle kitabın sonunda sağdan sola doğru yer almıştır. Burada yer adlarının Arap harfleriyle farklı yazılışlarına da yer verilmiştir. Bu bölümü Arap harflerine göre düzenlenmiş bir dizin olarak görebiliriz.

Kaynaklarıyla Osmanlı Coğrafyası Yer Adları Sözlüğü'nün üçüncü bölümü ise kitabın arkasına konulan renkli 29 adet Osmanlı haritasından oluşmaktadır. Haritalar oldukça açık ve anlaşılır basılmıştır. Bazı eyaletler daha önceki Devlet Arşivleri yayınlarında yer aldığı için bu 29 harita içerisinde yer almadığı belirtilmiştir. Öyle anlaşılmaktadır ki Devlet Arşivleri Başkanlığı yapmış olduğu çok daha kapsamlı bir çalışmanın ana çıktılarını kitap hâline getirmiş, -belgenin künyesini vermeye kitabın hacmini daha fazla artırmamak gerekçesi ile- burada yer vermemiştir.

Eski ve yeni harflerle ayrı ayrı verilen yaklaşık 15.000 yer adının derlenmesi büyük bir emek ve alın teri gerektirmiştir. Böylesine dev bir eserde bazı eksikliklerin ve hataların bulunması kaçınılmazdır. Farklı bir ekip tarafından yaptırılacak çapraz bir sorgulama, kitabın kendi içerisinde oluşan yanlışlıkları ortaya çıkarabilecektir. Adana'nın Bulgarlı nahiyesinin haritada Bulgurlu olarak yer alması ve dizinde buna yer verilmeyişi sadece bir örnektir.

Kitabın dijital ortamda hazırlanmış olması, 2. baskının daha da kusursuz olması için büyük bir kolaylıktır. Kitapta da belirtildiği gibi bu dev eser her baskısında daha da genişleyecek ve okuyucular için yıllarca başvuru kitabı olarak kullanılacaktır. Yapılacak 2. baskı sırasında yayımlanmış olan şehir tarihi kitaplarından da yararlanılması yerinde olacaktır.

Kaynaklarıyla Osmanlı Coğrafyası Yer Adları Sözlüğü okuyucuya sunulurken kitabın arka iç kapağına ilave edilen DVD'de bulunan ve kurumun web adresinden indirilebilir durumda olan arama yapılabilir PDF nüshası kitabın kullanımını son derece kolaylaştırmıştır. Bundan da önemlisi filemaker veritabanı ortamında program datasının sunulması, yer isimleri okumalarını kolaylaştırma ve birliği sağlama imkânı vermiştir. Bir yer isminde okunabilen harfler arama kısmına yazılıp da okunamayan kısımlar * ile tamamlanarak kitabın tüm datası içinden okunabilen harfleri içeren yer isimleri listelenebilmektedir. Misal olarak Balyabadra kelimesinde okunabilen harflerle Ba*y*b**ra yazımı ile arama yapıldığında bu kelimenin alternatiflerinin sıralanması, bunların kaza, sancak ve eyalet olarak bağlı bulunduğu

yerlerin birlikte sıralanması bize önemli bir imkân sunmaktadır. Ayrıca eyalet, sancak ve kaza olarak döküm alınabilmesi şehir çalışmalarında büyük bir kolaylığı beraberinde getirmektedir.

Dileğimiz bu değerli eserin ardından aynı ekibin Osmanlı köy ve mezralarını içerisine alan dev bir esere imza atmasıdır. Aynı çalışmanın biraz farklı bir ölçekte mahalle adları için yapılması da Türk Kültür Tarihi için büyük bir hizmet olacaktır. Devlet Arşivleri Başkanlığının bu işleri başarı ile yapabilecek bilgi birikimine, teknik donanımına ve yetişmiş insan gücüne sahip olduğunu yakından biliyoruz.

Kaynaklarıyla Osmanlı Coğrafyası Yer Adları Sözlüğü'nün gün ışığına çıkmasını sağlayan bütün yöneticileri, kitabı hazırlayan uzmanları tebrik eder, kitabın bilim dünyasına hayırlı olmasını dilerim.

YAYIN İLKELERİ

* *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığının ulusal hakemli bir dergisidir. Yılda bir kez yayınlanan bir dergidir. Yılda bir kez olmak üzere özel sayı da çıkarılabilir.

* Derginin amacı: Sosyal ve beşeri alanlarda arşiv belgelerine dayalı olarak yapılan bilimsel araştırmalar, Türkiye'de ve dünyada çeşitli isim ve idari yapı altında bulunan arşiv malzemesinin tanıtımı, Arşivcilik Tarihi ve Gelişimi, Arşiv Sistemleri, Belge Restorasyonu, Dijitalleştirme Yöntemleri, Kamuda Belge ve Arşiv Yönetimi, e-Arşiv Sistemleri, Elektronik Belge Yönetim ve Arşivcilik hizmetlerinin tanıtımı vb. konuları kapsamaktadır.

* Dergide Türkçe, İngilizce ve Arapça dillerinde ulusal ve uluslararası düzeyde bilimsel nitelikte özgün makale, değerlendirme, tahlil, tanıtım ve çeviri yazıları, konferans/seminer metinleri yer alır.

* *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*'nde yayımlanacak makalelere editöryal süreçten sonra Yayın Kurulu ve hakem süreci sonrasında karar verilir. Makalelerin daha önce başka yerde yayınlanmamış olması veya başka bir yere söz verilmemesi şartı aranır. Sempozyum bildirimleri, bildirilmesi, makale formatı ve içeriğine dönüştürülmek şartıyla dergide yayımlanabilir.

* Bilimsel makaleler, yayın ilkelerine göre incelendikten sonra değerlendirme için uygun bulunanlar yazar adı gizli tutularak "Kör Hakemlik" sistemi gereği en az iki hakem tarafından değerlendirilir. Hakem raporlarından biri olumlu diğeri olumsuz olduğu takdirde yazı üçüncü bir hakeme gönderilir ya da yayınlanmasına Yayın Kurulu karar verir. Hakem değerlendirme raporları beş yıl süreyle saklanır. Yazar(lar), hakem, Yayın Kurulu veya editörün eleştirisi, önerisi ve değerlendirmelerini dikkate alırlar. Yazarların, kendilerinden istenen düzeltmelere titizlikle ve ivedilikle uymaları ve yazının son şeklini 15 gün içinde göndermeleri beklenir. Yazar(lar)ın,

katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Bu durumda nihai karar, Yayın Kuruluna aittir.

* "Yazım Kuralları" ve "Yayın İlkeleri" ne uygun olan "Kitap Değerlendirme", "Çeviri", "Konferans/Seminer Metinleri" ve "Haber" türündeki eserlerin yayımlanıp yayımlanmayacağına Yayın Kurulu değerlendirmesine —en az iki üyenin olumlu raporuna— bağlıdır.

* Yazar(lar) yayınlamak üzere dergiye gönderilen eserlerin telif haklarını devrettiğini onaylar ve yazarların yayın hakkını *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*'ne (kurumsal kişiliğine) devredilmiş olduğunu kabul ederler. Yazar(lar) a telif hakkı ödenmez. Reddedilen makalelerin telif hakları yazarlarına geri iade edilmiş sayılır ve makaleler başka bir yerde paylaşılmamak kaydıyla arşivlenmek üzere saklanır.

* Yazılar kaynak gösterilmeden kısmen veya tamamen iktibas edilmez ve başka bir yerde yayımlanamaz.

* Yazarlar, basılı ya da elektronik formatta yer alan resimler, tablolar ya da diğer her türlü içerik dâhil daha önce yayınlanmış içeriği kullanırken telif hakkı sahibinden izin almalıdırlar. Bu konudaki yasal, mali ve cezai sorumluluk yazarlara aittir.

* Yayımlanacak makalelerde araştırma ve yayın etiğine uyulması zorunludur.

* *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, "Açık Erişim" olarak yayımlanan bir dergidir. Bu husus aynı zamanda eser sahiplerinin "Tübitak DergiPark" tarafından belirlenen "Açık Dergi Sistemleri" kurallarını kabul ettiğini de gösterir.

* Dergide yayımlanan eserlerin yasal sorumluluğu tümüyle yazar(lar)a aittir ve eserlerde savunulan fikirler Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığının görüşünü yansıtmaz.

PUBLICATION GUIDELINES

* *Hazine-i Evrak Journal of Archive and Historical Researches* is a national refereed journal of the Directorate of State Archives. It is an journal published once a year. A special issue may be issued once a year.

* Purpose of the journal: Scientific researches in social and human areas based on archival documents, promotion of archive material in Türkiye and the world under different of names and administrative structures. Subjects include History and Development of Archiving, Archive Systems, Document Restoration, Digitalization Methods, Document and Archive Management in Public Administration, e-Archive Systems, Promotion of Electronic Document Management and Archiving Services etc.

* The journal includes original articles, evaluations, analyzes, promotional and translation articles, conference / seminar texts in Turkish, English and Arabic languages of national and international level.

* The articles to be published in the journal will be decided after the editorial process, editorial board and referee process. The articles should not have been published in or promised to elsewhere. The symposium memos can be published in the journal provided that they are converted into article format and content.

* Scientific articles found suitable for evaluation according to publication principles, shall be evaluated by at least two referees by keeping the author's name confidential in compliance with the "Blind Review" system.

* If one of the referee reports is positive and the other is negative, the article will be sent to a third referee or the Editorial Board decides to publish it. Referee evaluation reports will be kept for five years. The author(s) shall consider the criticism, suggestions and evaluations of the referee, editorial board or editor. Authors are expected to strictly

and promptly follow the corrections requested and deliver the final version to within 15 days. If the author(s) does not agree, they have the right to appeal with their reasons. In this case, the final decision belongs to the Editorial Board.

* Articles such as Book Evaluation, Translation, Conference / Seminar Texts and News that comply with the writing rules and publication guidelines will be published depending on the evaluation of the Editorial Board - positive report of at least two members.

* The author(s) acknowledges that the copyright of the articles has been transferred to *Hazine-i Evrak Journal of Archive and Historical Researches* (institutional identity). No royalty payment will be made to the author(s). The copyrights of rejected articles will be deemed to be returned to their authors and the articles will be stored provided that they are not shared elsewhere.

* Articles shall not be quoted in whole or in part without being cited and published elsewhere.

* Authors must obtain permission from the copyright holder in the case of using previously published content, including images, tables, or any other content in printed or electronic format. The legal, financial and penal responsibility for this matter belongs to the authors.

* Ethics of research and publication must be followed in the articles to be published.

* *Hazine-i Evrak Journal of Archives and History Researches* is a journal published as "Open Access". This also shows that the authors accept the rules of Open Journal Systems determined by Tübitak DergiPark.

* The legal responsibility of the published works belongs entirely to the author(s) and the ideas advocated in the articles do not reflect the opinion of the Directorate of State Archives.

YAZIM KURALLARI

Makale Başlığı

Başlık 12 kelimedenden fazla olmamak kaydıyla bold, normal karakterde, büyük harflerle ve Times New Roman 12 punto olacak şekilde ortalanarak yazılmalıdır. Başlığın altında Yazar(lar) ın ismi olmalı ve dipnotta (*) işaretiyle yazar(lar)ın görev yaptığı kurum ve e-posta adresleri ve ORCID ID yer almalıdır.

Öz

Özgün araştırma makalelerin başında ve makale başlığı altında çalışmanın kapsamını, amacını, ulaşılan sonuçları ve kullanılan yöntemi anlatan Türkçe ve İngilizce öz bulunmalıdır. Özde, konu kısa ve öz bir ifade ile 100-250 kelime arasında tek paragrafta oluşmalıdır. Anahtar kelimeler/Keywords sayısı en fazla 5 kelime olmalı ve öz, Türkçe ve İngilizce ayrı ayrı yazılmalıdır. Yazı tipi Times New Roman ve ms Word programında yazılmalıdır.

Geniş Özet

Makalede “Kaynakça” kısmından önce 750-1000 sözcükten oluşan bir özet bulunmalıdır. Makalenin dili Türkçe ise geniş özet İngilizce, İngilizce ise Türkçe olmalıdır. Geniş özet 11 punto büyüklüğünde ve “Times New Roman” karakteri kullanılarak yazılmış olmalı ve bu metin alt başlıklar ve alıntı içermeden hazırlanmalıdır.

Ana Metin

Makale bilgisayarda A4 boyutuna 1.15 satır aralığında ve Times New Roman yazı karakteri ile 12 puntoda yazılmalıdır. Makaleler 3000-7000 kelime (20 sayfayı geçmemelidir), kitap değerlendirmeleri 2500 ve kitap tanıtımları ise 1500 kelime civarında olmalıdır. Sayfa kenarlarında 2.5 cm. boşluk bırakılmalı ve her sayfa numaralandırılmalıdır. Makalelerde Türk Dil Kurumu'nun (TDK) güncel yazım

kılavuzu ve yazım kuralları esas alınmalıdır. Transkripsiyonlu metinlerde farklı fontlar kullanılabilir.

Bölüm Başlıkları

Makalenin yapısını belirlemek ve metinde düzenli bilgi aktarımını oluşturmak üzere metinde ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar büyük harflerle; ara ve alt başlıklar ise ilk harfleri büyük olmak üzere küçük harflerle ve koyu yazılmalıdır. Paragraf aralıkları alt ve üst 6 nk olmalıdır.

Tablo, Şekil ve Resimler

Belge görüntüleri belge, tablo içermeyen bütün görüntüler (fotoğraf, plan, harita ve çizim) şekil olarak adlandırılmalıdır. Tablolar ve şekillerin başlığı ve numarası bulunmalı ve şekil, numara ve adları şeklin hemen altına ve ortalı gelecek şekilde konumlandırılmalıdır. Başlıkları Times New Roman yazı karakteri ile 11 puntoda tablo içi yazım karakteri ise Times New Roman 10 punto olmalıdır. Bütün tablo, şekil ve resim görüntüleri dijital ortamda metin ile beraber baskı tekniğine uygun çözünürlükte (300 dpi) tiff ya da jpeg formatında olmalıdır.

Alıntılar

Alıntılar tırnak içinde verilmelidir. Beş satırı geçen alıntılar metnin sağından ve solundan 1 cm. içeride blok halinde ve 11 punto ile yazılmalıdır.

Kaynakça ve Dipnot Gösterme

Dipnotlar ve kaynakça için esas alınmalıdır. Makalede kullanılan kaynaklar “Kaynakça” başlığı altında alfabetik soyadı sırasına göre Times New Roman yazı tipi ve 11 punto dipnot ise 9 punto olmalıdır. Dipnotlarda sadece atıfta bulunan kaynakların bilgileri verilmelidir.

Kitap

Kaynakçada;

Soyad, Ad: Eserin Adı (*italik*), (varsa) tercüme (terc.), çeviren (çev.), hazırlayan (haz.) veya editörün (ed.) adı soyadı, eserin basıldığı yer/şehir: yayın evi, basım yılı.

1- Emecen, Feridun M.: *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2016.

2- Ahmedî: *İskender-Nâme (İnceleme-Tıpkı Basım)*, çev. Süheyl Ünver, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1983.

3- *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Spor*, Karaca, Yılmaz, v.dğr., İstanbul: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları, 2019.

Dipnotta;

Ad Soyad, eserin adı (*italik*), (eserin basıldığı yer/şehir: yayın evi, basım yılı), sayfa numarası. Makalenin ikinci geçtiği yerde yazarların soyadları, eserin adı veya kısaltılmış adı ve sayfa numarası.

1- Feridun M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, (İstanbul: Kapı Yayınları, 2016), s. 85.

2- Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 86.

3- *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Spor*, Yılmaz Karaca, v.dğr., (İstanbul: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları, 2019), s. 73.

4- *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Spor*, s. 73.

Makale

Yazar(lar)ın adı soyadı, "tırnak" içinde makalenin tam adı, derginin adı (*italik*), cilt numarası (romen rakamı ile), sayı numarası, basım yılı ve sayfa numarası. Makalenin ikinci geçtiği yerde yazar(lar)ın soyadı, makalenin kısaltılmış adı ve sayfa numarası.

Kaynakçada;

1- Kütükoğlu, Mübahat S.: "Sicill-i Ahval Defterleri'ni Tamamlayan Arşiv Kayıtları", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 12 (1998), s. 141-157.

Dipnotta;

2- İshak Keskin "Türkiye İçin Bir Arşiv Kanunu Yazmak: Bir Model Önerisi", *Arşiv Dünyası*, 13 (2012), s. 5.

3- Keskin, "Türkiye İçin Bir Arşiv Kanunu Yazmak", s. 5.

Ansiklopedi Maddesi

1- Halil İnalçık, "Mehmed II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2003, XXVIII, s. 395.

2- İnalçık, "Mehmed II", s. 395.

Arşiv Belgelerinin Kullanımı

1- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hacıye Nezareti Siyasi, (HR.SYS.), 907/21. BOA, HR.SYS, 907/21.

2- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-18-1-1/1-14-6. BCA, 30-18-1-1/1-14-6.

3- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CA.), 01003692-2 (01003692-1) CA, 01003692-2 (01003692-1)

Tez

1- Salih Değirmenci, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı Öncesi Çıldır Eyaleti'nin İdari, Siyasi, Askeri, Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (1 numaralı Ahışa Şer'iyye Siciline Göre 1233-1241)*, (Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Online Kaynaklar

1- <http://www.devletarsivleri.gov.tr/varliklar/dosyalar/mevzuat/arsivhizmetleri.pdf> [Erişim tarihi: 25.12.2019]

2- <https://www.ica.org/en/mission-aim-andobjectives> [Erişim tarihi: 22.11.2019]

WRITING RULES

Title of Article

Title should be centered and written in bold, normal character, capital letters and Times New Roman 12 pt. Under the title, the name of the author(s) should be written under the title and the footnote, and the footnote (*) should include the institution and e-mail addresses and the ORCID ID of the author (s).

Abstract

At the beginning of the original research articles and under the title of the article, there should be an abstract in Turkish and English describing the scope, aim, results and method of the study. The abstract should consist of a short and concise statement as a single paragraph between 100-250 words. The maximum number of keywords should be 5 words and the abstract should be written separately in Turkish and English. The font should be Times New Roman and written in ms Word.

Extended Abstract

The Article should contain a summary of 750-1000 words before the bibliography section. If the article is in Turkish, the extended abstract should be in English and in Turkish if it is in Turkish. The extended abstract should be prepared without subheadings and quotes and written in 11 pt. using the "Times New Roman" character.

Main Text

The Article should be written in A4 size with 1.15 line spacing and Times New Roman font in 12 pt. Articles should be 3000-7000 words (not exceeding 20 pages), book reviews should be 2500 and book

introductions should be around 1500 words. 2.5 cm margins should be left at the edges of the page and each page should be numbered. The articles should be based on the current spelling guide and spelling rules of the Turkish Language Association (TDK). Different fonts can be used in transcribed text.

Subtitles

Main and subheadings can be used in the text to determine the structure of the article and regular transfer of information in the text. Main headings are in capital letters; subheadings should be written in lowercase and bold with the first letters capitalized. Paragraph ranges should be upper and lower 6 nk.

Tables, Figures and Pictures

Document images should be named as document, other images (photos, plan, map and drawings) that do not contain tables should be named as figure. Tables and figures should have the title and number, and the figure, number and names should be positioned just below the figure and centered. Headings should be Times New Roman font 11 pt and in-table writings should be Times New Roman 10 pt. All table, figure and picture images should be in digital format with text (tiff or jpeg format) in resolution (300 dpi) suitable for printing.

Quotation

Quotations should be given in quotation marks. Quotations exceeding five lines should be written in 11 font size and 1 cm from the left and right of the text.

References and Footnotes

Footnotes and bibliography should be based on "The Chicago Manual of Style". References should be Times New Roman font 11 pt. and footnotes in 9 pt., in alphabetical surname order under the title of "References". Only the information of the cited sources should be provided in footnotes.

Book

In the references;

Surname, Name of the author: Title of the book (*italic*), (if available) translation, translator (trans.), edited by (ed.) veya editor (ed.) name surname, place of publication/city: publisher, year of publication.

1- Emecen, Feridun M.: *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2016.

2- Ahmedî: *İskender-Nâme (Review-Facsimile)*, trans. Süheyl Ünver, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1983.

3- *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Spor*, Karaca, Yılmaz, and others, İstanbul: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları, 2019.

In Footnotes;

Name Surname of the author, title of the book (*italic*), (place of publication/city: publisher, year of publication), page number. Later on surname of the author(s), title of the book and number of the page.

1- Feridun M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, (İstanbul: Kapı Yayınları, 2016), p. 85.

2- Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, p. 86.

3- *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Spor*, Yılmaz Karaca, and others, (İstanbul: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları, 2019), p. 73.

4- *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Spor*, p. 73.

Article

Name and the surname of the author(s) full name of the article in quotation marks, title of the journal (*italic*), volume number, serial number, year of publication and the page number. Later on surname of the author(s), short version of the article title and the page number.

In references;

1- Kütükoğlu, Mübahat S.: "Sicill-i Ahval Defterleri'ni Tamamlayan Arşiv Kayıtları", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 12 (1998), p. 141-157.

In footnotes;

2- İshak Keskin "Türkiye İçin Bir Arşiv Kanunu Yazmak: Bir Model Önerisi," *Arşiv Dünyası*, 13 (2012), p. 5.

3- Keskin, "Türkiye İçin Bir Arşiv Kanunu Yazmak", p. 5.

Encyclopedia Entries

1- Halil İnalçık, "Mehmed II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DIA)*, 2003, XXVIII, p. 395.

2- İnalçık, "Mehmed II", p. 395.

Archive Documents

1- Presidency of the Republic of Türkiye Directorate of State Archives Ottoman Archives (BOA), Hariciye Nezareti Siyasi, (HR.SYS.), 907/21. BOA, HR. SYS, 907/21.

2- Presidency of the Republic of Türkiye Directorate of State Archives Republic Archives (BCA), 30-18-1-1/1-14-6. BCA, 30-18-1-1/1-14-6.

3- Presidency of the Republic of Türkiye Archives (CA), 01003692-2 (01003692-1) CA, 01003692-2 (01003692-1)

Thesis

1- Salih Değirmenci, *1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı Öncesi Çıldır Eyaleti'nin İdari, Siyasi, Askeri, Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (1 numaralı Ahışa Şer'iyye siciline göre 1233-1241)*, (Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Online Sources

1-<http://www.devletarsivleri.gov.tr/varliklar/dosyalar/mevzuat/arsivhizmetleri.pdf> [Erişim tarihi: 25.11.2019]

2-<https://www.ica.org/en/mission-aim-andobjectives> [Erişim tarihi: 22.11.2019]

Mehmet Erdoğan

Cumhuriyet Dönemi'nde Osmanlı Hariciyesine Ait Hazine-i Evrak
The State Archives of the Ministry of Foreign Affairs of the Ottoman Empire in the Republic of Türkiye

Mustafa Öksüz

XVI. Asır Kudüs Sancağında Hakkârililere Ait Vakıflar
Charitable Foundations of Hakkarians in the Sanjak of Jerusalem in the Sixteenth Century

İlhan Gök

III. Murad'ın Devlet Adamlarından Kara Üveys Paşa'nın Hayatı ve Muhallefatı (1591)
The Life and Inheritance of Kara Üveys Pasha, One of the Statesmen of Murad III (1591)

Nagehan Elemana - Halil Elemana

İttihat ve Terakki Dönemi Bir Esnaf Cemiyeti: Nakkaş, Kalemkâr ve Sıvacı Esnafı
Cemiyeti Nizamnamesi

*An Association of Craftsmen in The Period of The Committee of Union and Progress:
Wall-Painter, Muralist and Plasterer Tradesmen Association Regulations*

Kasım Hızlı

Greenwich'te Bir Osmanlı Subayı: Ali Naci Kurtaran
An Ottoman Officer in Greenwich: Ali Naci Kurtaran

Mustafa Çakıcı

Osmanlı Devletinde Nikâh Muameleleri (1876-1922)
Marriage Proceedings in the Ottoman Empire (1876-1922)

Hasan Öztürk

İnsandan Daha İnsan? Arşivde Yapay Zekâ
More Human than Human? Artificial Intelligence in the Archive

Yılmaz Kurt

Kaynaklarıyla Osmanlı Coğrafyası Yer Adları Sözlüğü
Ottoman Geography Glossary of Place Names with Sources